

3

КИЇВ-1986

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Нова редакція Програми КПРС — програма вдосконалення соціалізму, дальшого просування до комунізму
- Прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства — стратегічне завдання КПРС
- Охорона природи — всенародна справа
- Активізація людського фактора — важливий резерв прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства
- Дальший розвиток колективних форм організації праці у промисловості УРСР у роки одинадцятої п'ятирічки
- Соціальне обличчя колгоспного селян-

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції **М. Б. Озерова**

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 29 14 66, 28 52 34

доктор іст. наук *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічні редактори *Л. Б. Молдаваська, О. В. Дивуля*
Коректор *Є. І. Міхнови*

Здано до набору 13.01.86. Підп. до друку 26.02.86. БФ 32779. Формат 70×108/16. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,22. Тираж 2600 пр. Зам. 9-7.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ. № 3 (300), март, 1986. Інститут історії Академії наук Української ССР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Научний журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесечно. (На українском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 3 (300)

БЕРЕЗЕНЬ

1986

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Калакура Я. С. Нова редакція Програми КПРС—програма вдосконалення соціалізму, дальшого просування до комунізму	5
Сенченко В. І. Прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства—стратегічне завдання КПРС	15
Проценко Д. Й. Охорона природи—всенародна справа	25
Кожукало І. П. Активізація людського фактора—важливий резерв прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства	33
Зайцев Ю. Д. (Львів). Дальший розвиток колективних форм організації праці у промисловості УРСР у роки одинадцятої п'ятирічки	45
Панченко П. П., Тимченко С. М. Соціальне обличчя колгоспного селянства Української РСР	56

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії боротьби КПРС і трудящих СРСР за науково-технічний прогрес

Бесов Л. М. (Харків). Партійне керівництво науково-технічним прогресом у промисловості УРСР	67
Опопрієнко В. І. З досвіду АН УРСР у розв'язанні проблем прискорення науково-технічного прогресу	75

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Добржанський О. В. (Чернівці). Економічне співробітництво УРСР і республік Прибалтики (1966—1980 рр.)	85
Коваль М. В. Зміцнення співдружності працівників науки і культури України та Казахстану в 1941—1944 рр.	93

* * *

Луцький О. І. (Львів). Підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу УРСР у 70-х—першій половині 80-х років	102
Довгич В. А. З історії «Південноросійського робітничого союзу» і газети «Заря»	111
Хворостяний І. М., Ладивір О. І. Торгівля зброєю як засіб імперіалістичної політики США	114

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Тараненко М. Г. Участь комсомольсько-молодіжних колективів України у впровадженні передового досвіду в сільськогосподарське виробництво (1976—1980 рр.)	123
Матвеева О. М. (Запоріжжя). Вдосконалення діяльності Рад народних депутатів УРСР по здійсненню планів житлового будівництва (1971—1980 рр.)	132
Кулинич О. І. Українські буржуазні націоналісти на службі сил антикомунізму та конфронтації (80-ті роки)	137

НАШ КАЛЕНДАР

Ткачова Л. І. Перша декада українського мистецтва в Москві (До 50-річчя відкриття)	145
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Березовчук М. Д. Актуальне дослідження впливу історичного досвіду на свідомість мас	147
Сирцова С. М. З досвіду наукового співробітництва братніх народів	149
Шевченко Ф. П. Джерельна основа вивчення визвольної війни 1648—1654 рр.	150
Зубар В. М., Мещеряков В. Ф. (Харків). Херсонес Таврійський	152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР про присудження Державних премій Української РСР в галузі науки і техніки 1985 року	154
Макаренко Л. Л. Державна історична бібліотека до XXVII з'їзду КПРС	154
Терентьева Н. О. І колоквиум істориків СРСР і Греції	156
Даниленко В. М. Засідання Головної редакційної колегії та авторського колективу «Истории классов и социальных слоев Украинской ССР»	157
Бабак Т. І. (Кіровоград), Брайченко О. Д. (Кіровоград). Науково-теоретична конференція в Кіровограді, присвячена 80-річчю революції 1905—1907 рр. у Росії	158
Гуржій О. І., Іванова Т. Є. Вшанування доктора історичних наук К. І. Стецюк у зв'язку з її ювілеєм	159
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації М. Ф. Дмитрієнко	160
Теми дисертацій і монографій	3 стор. обкл.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

Калакура Я. С. Новая редакция Программы КПСС — программа совершенствования социализма, дальнейшего продвижения к коммунизму	5
Сенченко В. И. Ускорение социально-экономического развития советского общества — стратегическая задача КПСС	15
Проценко Д. И. Охрана природы — всенародное дело	25
Кожукало И. П. Активизация человеческого фактора — важный резерв ускорения социально-экономического развития советского общества	33
Зайцев Ю. Д. (<i>Львов</i>). Дальнейшее развитие коллективных форм организации труда в промышленности УССР в годы одиннадцатой пятилетки	45
Панченко П. П., Тимченко С. М. Социальное лицо колхозного крестьянства Украинской ССР	56

СООБЩЕНИЯ

Из истории борьбы КПСС и трудящихся СССР за научно-технический прогресс

Бесов Л. М. (<i>Харьков</i>). Партийное руководство научно-техническим прогрессом в промышленности УССР	67
Опопренко В. И. Из опыта АН УССР в решении проблем ускорения научно-технического прогресса	75

Из истории дружбы народов и интернациональных связей

Добржанский А. В. (<i>Черновцы</i>). Экономическое сотрудничество УССР и республик Прибалтики (1966—1980 гг.)	85
Коваль М. В. Укрепление содружества работников науки и культуры Украины и Казахстана в 1941—1944 гг.	93

* * *

Луцкий А. И. (<i>Львов</i>). Повышение общеобразовательного уровня рабочего класса УССР в 70-х — первой половине 80-х годов	102
Довгич В. А. Из истории «Южнороссийского рабочего союза» и газеты «Заря»	111
Хворостяный И. М., Ладывир А. И. Торговля оружием как средство империалистической политики США	114

Трибуна молодого автора

Тараненко Н. Г. Участие комсомольско-молодежных коллективов Украины в внедрении передового опыта в сельскохозяйственное производство (1976—1980 гг.)	123
Матвеева О. Н. (<i>Запорожье</i>). Совершенствование деятельности Советов народных депутатов УССР по осуществлению планов жилищного строительства (1971—1980 гг.)	132
Кулинич О. И. Украинские буржуазные националисты на службе сил антикоммунизма и конфронтации (80-е годы)	137

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Ткачева Л. И. Первая декада украинского искусства в Москве (К 50-летию открытия)	145
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Березовчук Н. Д. Актуальное исследование влияния исторического опыта на сознание масс	147
Сырцова С. М. Из опыта научного сотрудничества братских народов	149
Шевченко Ф. П. Источниковедческая основа изучения освободительной войны 1648—1654 гг.	150
Зубарь В. М., Мешеряков В. Ф. (<i>Харьков</i>). Херсонес Таврический	152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Постановление Центрального Комитета Компартии Украины и Совета Министров Украинской ССР о присуждении Государственных премий Украинской ССР в области науки и техники 1985 года	154
Макаренко Л. Л. Государственная историческая библиотека к XXVII съезду КПСС	154
Герентьева Н. А. I colloquium историков СССР и Греции	156
Даниленко В. М. Заседание Главной редакционной коллегии и авторского коллектива «Истории классов и социальных слоев Украинской ССР	157
Бабак Т. И. (<i>Кировоград</i>), Браиченко О. Д. (<i>Кировоград</i>). Научно-теоретическая конференция в Кировограде, посвященная 80-летию революции 1905—1907 гг. в России	158
Гуржий А. И., Иванова Т. Е. Чествование доктора исторических наук К. И. Стецюк в связи с ее юбилеем	159
Пинчук Ю. А. Защита докторской диссертации М. Ф. Дмитриенко	160
Темы диссертаций и монографий	3 стр. обл.

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Я. С. КАЛАКУРА (Київ)

НОВА РЕДАКЦІЯ ПРОГРАМИ КПРС — ПРОГРАМА ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛІЗМУ, ДАЛЬШОГО ПРОСУВАННЯ ДО КОМУНІЗМУ

Кінець лютого — початок березня 1986 р. ознаменувалися визначною подією в житті радянського народу, комуністів нашої країни, всього прогресивного людства планети — XXVII з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу. Представники партії Леніна на своєму найвищому форумі підсумували зроблене, самокритично оглянули пройдений шлях, виробили магістральний напрям зовнішньої і внутрішньої політики, прискорення соціально-економічного і духовного розвитку країни.

Радянські люди, в тому числі трудящі Радянської України, з великим захопленням і одностайним схваленням сприйняли документи з'їзду — Політичну доповідь Центрального Комітету, з якою виступив товариш М. С. Горбачов, Резолюцію по доповіді, нову редакцію партійної Програми, зміни в Статуті КПРС, Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, які проникнуті турботою про зміцнення економічної та оборонної могутності країни, підвищення добробуту народу, зміцнення миру на землі.

Історичне значення XXVII з'їзду КПРС полягає в тому, що він проходив на винятково відповідальному, переломному рубежі розвитку країни, коли перед партією і народом на всю широчінь постали якісно нові масштабні завдання планомірного і всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства на шляхах його соціально-економічного прискорення. Стратегічні та тактичні завдання партії дістали обґрунтування в Політичній доповіді ЦК КПРС, прийнятих з'їздом Резолюції, новій редакції Програми КПРС, Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на дванадцять п'ятиріччю і на період до 2000 року. Ці документи містять марксистсько-ленінський аналіз цілої історичної полоси розвитку радянського суспільства і світового революційного процесу, дають вичерпні відповіді на кардинальні питання сучасності, накреслюють контури тривалої перспективи. В даній статті поставлено завдання на основі документів та матеріалів з'їзду розкрити об'єктивну необхідність прийняття нової редакції партійної Програми, її значення для теорії і практики комуністичного будівництва, показати зміст і характер перспективних і поточних проблем удосконалення соціалістичного суспільства, показати діалектику планомірного і всебічного розвитку країни.

«Без програми,— вказував В. І. Ленін,— партія неможлива, як скільки-небудь цільний політичний організм, здатний завжди витримувати лінію при всіх і всяких поворотах подій»¹. Ленінські слова

¹ Ленін В. І. Про виборчу кампанію і виборчу платформу.—Повне збір. творів, т. 20, с. 337.

дають ключ для розуміння, чому на новому, поворотному етапі розвитку нашої країни виникла об'єктивна необхідність прийняття нової редакції Програми КПРС. Іншими словами, основні теоретичні і політичні настанови прийнятої ХХІІ з'їздом КПРС третьої Програми підтвердили їх правильність. Разом з тим нагромаджений досвід за останні чверть століття, творчий розвиток революційної теорії, наукове осмислення змін у внутрішньому житті країни і на світовій арені продиктували необхідність внести суттєві зміни в Програму і затвердити її нову редакцію. Такий підхід повністю відповідає ленінському ставленню до теорії, до Програми не як до догми, а керівництва до дії. На кожному історичному етапі КПРС, з урахуванням уже здійснених завдань, змін у внутрішній та міжнародній обстановці, здобутків марксистсько-ленінської теорії, переглядає свої програмні установки, конкретизує їх.

Таким чином, прийняття ХХVІІ з'їздом партії нової редакції Програми КПРС є об'єктивною необхідністю. Це дозволило, з одного боку, усунути виявлені життям розходження між окремими положеннями попередньої редакції і реальним ходом суспільного розвитку, подолати дещо спрощене уявлення про шляхи і строки побудови комунізму, а з другого боку, виробити новий підхід до вирішення стратегічних завдань комуністичного будівництва на шляхах плано-мірного і всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства, уточнити зовнішньополітичні орієнтири з урахуванням змін у розстановці класових сил на світовій арені і перспектив революційного процесу.

Буржуазна пропаганда силкується довести, нібито прийняття нової редакції Програми КПРС необхідне для того, щоб затушувати невиконання завдань попередньої редакції. Такі інсинуації не мають нічого спільного з реальністю. ХХVІІ з'їзд КПРС дав високу оцінку багатогранної роботи партії і народу по втіленню у життя накреслень партійної Програми, відзначив досягнуті успіхи в усіх сферах суспільного розвитку. «Радянське суспільство, — говориться у новій редакції Програми КПРС, — добилося великих успіхів у розвитку продуктивних сил, економічних і соціальних відносин, соціалістичної демократії, культури, у формуванні нової людини. **Країна вступила в етап розвинутого соціалізму**»². Це положення нової редакції Програми — головний підсумок реалізації Програми, прийнятої ХХІІ з'їздом КПРС у 1961 р. За цей період національний доход СРСР зріс у 3,8 раза, продукція промисловості — в 4,8 раза, а продуктивність праці — в 3,2 раза³. Помітно підвищився рівень народного добробуту, країна набагато просунулась вперед у розв'язанні соціальних завдань.

Водночас партія в новій редакції Програми самокритично вказала на те, що поряд з досягненнями й безперечними успіхами у 70-і — на початку 80-х років мали місце певні несприятливі тенденції і труднощі (своєчасно і належним чином не були оцінені зміни економічної ситуації, не виявлялося належної наполегливості в здійсненні глибоких зрушень у всіх сферах життя)⁴. Тут слід також мати на увазі, що наша країна — першопроходець на шляхах комуністичного будівництва, практично складання таких довгострокових соціально-економічних прогнозів не було, негативно відбилися деякі помилки суб'єктивістського характеру.

При підготовці нової редакції Програми партії Центральний Комітет КПРС виходив з ленінських принципів її побудови. Програма повинна чітко викладати основні погляди, політичні завдання, бути вільною як від зайвої деталізації, безгрунтовної фантазії,

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— Рад. Україна, 1986, 7 берез.

³ Екон. газ., 1985, № 45, с. 2.

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— Рад. Україна, 1986, 7 берез.

так і від книжкової премудрості. З приводу цього бажано нагадати, як В. І. Ленін критикував проект Сокольникова, в якому «надто багато «агітації», тобто «на догоду популярності» в програму вставлено те, чому в ній не місце. В газетних статтях, у промовах, популярних брошурах «агітація» необхідна, але програма партії повинна відзначатись економічною точністю і не давати зайвого»⁵.

Нова редакція Програми КПРС розроблена в повній відповідності з ленінськими методологічними принципами, є взірцем творчого ставлення до революційної теорії. Насамперед це принцип наступності, тісно пов'язаний з принципами партійності та історизму. Він дістав втілення в тому, що нова редакція базується на корінних положеннях марксизму-ленінізму про дві фази комуністичної формації, враховує теоретичні положення першої та другої Програм, розроблених при безпосередній участі В. І. Леніна, а також попередньої редакції третьої Програми КПРС. Партія не тільки не зняла з порядку денного комуністичну перспективу, але й з новою силою підтвердила свою вірність кінцевій меті, одночасно конкретизувала шляхи її досягнення. Жовтневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС підкреслив, що питання про наступність у розвитку теорії і програмних настанов партії — це питання про її вірність марксизму-ленінізму, її теоретичну принциповість і послідовність⁶. У цьому одна з умов, яка забезпечує нашій партії високий авторитет і довіря в міжнародному комуністичному русі, успішне виконання нею свого інтернаціонального обов'язку.

Наступність в теорії — це і її творчий розвиток, збагачення новими положеннями у відповідності з історичним досвідом і новою обстановкою. Особливої уваги заслуговує характеристика соціалізму як першої фази комуністичної формації. Це суспільство, де все робиться в ім'я людини, все для блага людини; яке відкриває найширший простір динамічному і планомірному розвитку продуктивних сил, забезпечує рівне право на працю і справедливу винагороду за неї; суспільство соціально згуртоване, яке утвердило фактичну і юридичну рівність, дружбу і братерство націй і народностей; суспільство гуманістичної марксистсько-ленінської ідеології, передової науки і культури; суспільство, в якому склався соціалістичний спосіб життя, оснований на соціальній справедливості, колективізмі та товариській взаємодопомозі; соціалізм — це суспільство, помисли і дії якого на міжнародній арені спрямовані на зміцнення миру і прогресу⁷. Така всебічна і вичерпна характеристика нинішнього етапу розвитку соціалістичного суспільства дала можливість партії визначити пріоритетні шляхи його дальшого вдосконалення, не випускаючи з поля зору комуністичну перспективу.

У цьому зв'язку доцільно підкреслити вмале застосування в новій редакції партійної Програми досвіду роботи К. Маркса і Ф. Енгельса над «Маніфестом Комуністичної партії» та досвіду ленінської лабораторії підготовки першої і другої Програм нашої партії. Науково обґрунтувавши кінцеві цілі робітничого класу, «Маніфест» проголошував поряд з перспективними завданнями поточні проблеми робітничого руху. Перша програма РСДРП (1903 р.) включала в себе програму-мінімум і програму-максимум.

Єдністю поточних та перспективних завдань побудови соціалізму характеризувалась друга Програма партії більшовиків (1919 р.). Цей принцип витримано і у новій редакції третьої Програми. На відміну від попередньої редакції (1961 р.), в якій завдання побудови комуні-

⁵ Ленін В. І. До перегляду партійної програми.— Повне збір. творів, т. 34, с. 348.

⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт., 1985 р.— К., 1985, с. 6.

⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— Рад. Україна, 1986, 7 берез.

стичної формації ставилися як безпосередні і обмежувалися хронологічними рамками двох десятиріч, у новій редакції перехід до вищої фази комунізму розглядається як більш віддалена перспектива, а на передній план висунуті проблеми планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму.

Принцип наступності відображений і в тому, що в новій редакції повністю і дослівно збережено визначення кінцевої мети боротьби партії і народу і сама характеристика вищої фази комуністичного суспільства. Підкресливши, що між обома фазами немає різкої грані, що розвиток соціалізму, дедалі повніше розкриття його можливостей і переваг, зміцнення притаманних йому загальнокомуністичних начал означає на ділі рух суспільства до комунізму. Програма не деталізує риси повного комунізму. В міру просування до нього, нагромадження досвіду, його творчого осмислення збагачуватимуться і конкретизуватимуться наукові уявлення про вищу фазу нового суспільства.

Переростання соціалізму в комунізм є об'єктивним процесом реалізації його величезних потенціальних можливостей, який відбувається в строгій відповідності до законів суспільного розвитку. Тут не може бути ні забігання вперед, запровадження комуністичних принципів без урахування рівня матеріальної і духовної зрілості суспільства, ні розслаблення, заспокоєння досягнутим.

Наступність включає в себе і критичний підхід до досягнутого, до набутого досвіду. «У ленінському розумінні наступність,— відзначав М. С. Горбачов на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС,— означає неодмінний рух уперед, виявлення і розв'язання нових проблем, усунення всього, що заважає розвитку»⁸.

Здобуття уроків з практичного досвіду, критичний підхід до оцінки своєї діяльності — це закономірність розвитку революційної партії і XXVII з'їзд підтвердив вірність КПРС цьому принципу. Принцип критичного і творчого підходу до оцінки досягнень і перспектив дальшого розвитку дозволив партії уточнити характер стратегічних завдань третьої Програми. Акцент зроблено не на безпосереднє розгортання будівництва комунізму, а на планомірне і всебічне вдосконалення соціалістичного суспільства на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни.

XXVII з'їзд КПРС визнав концепцію прискорення соціально-економічного розвитку соціалізму основою сучасної стратегії і тактики партії, яка була висунута квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС. «Широко використовуючи досягнення науково-технічної революції,— вказував М. С. Горбачов,— привівши форми соціалістичного господарювання у відповідність з сучасними умовами і потребами, ми повинні добитись істотного прискорення соціально-економічного прогресу. Іншого шляху просто немає»⁹.

Концепція прискорення — ленінська і за своїми джерелами, і за характером. За визначенням В. І. Леніна, тільки з соціалізму почнеться «...швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя...»¹⁰. Динамізм політичних, економічних, соціальних і духовних процесів — одна з найхарактерніших рис соціалістичного суспільства, яка на сучасному етапі набуває особливої значення. Концепція прискорення — це стрижень усіх документів XXVII з'їзду КПРС, політична орієнтація партії і народу на тривалу перспективу. Прискорення соціально-економічного розвитку країни вже в дванадцятій п'ятирічці має забезпечити динамічні темпи розвитку економіки, підвищення матеріального і духовного рівня життя народу, з новою силою розкрити переваги соціалістичного ладу.

⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт., 1985 р.— К., 1985, с. 6.

⁹ Там же, с. 8.

¹⁰ Ленін В. І. Держава і революція.— Повне збір. творів, т. 33, с. 95.

Програмі партії в новій редакції властивий не галузевий, а проблемний, комплексний характер розв'язання всіх сторін прискореного розвитку країни. У ній сформульовані чотири взаємопов'язані і взаємозумовлені завдання планомірного і всебічного вдосконалення радянського суспільства: докорінне оновлення його матеріально-технічної бази на основі досягнень науково-технічної революції; вдосконалення суспільних відносин, і в першу чергу економічних; глибокі зміни у змісті й характері праці, матеріальних і духовних умовах життя людей; активізація всієї системи політичних, суспільних та ідеологічних інститутів.

Уже сама постановка цих складних і масштабних завдань свідчить про системний, комплексний підхід партії до вдосконалення соціалістичного суспільства на шляхах його наближення до вищої фази комуністичної формації.

Водночас слід підкреслити, що стратегічний курс партії передбачає не тільки комплексність і всебічність, але планомірність розвитку соціально-економічних і духовних процесів. У цьому зв'язку необхідно звернути увагу на взаємозв'язок нової редакції Програми КПРС і Основних напрямів економічного та соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. Тут доцільно провести паралель з розробкою другої Програми партії і ленінського плану ГОЕЛРО.

Відомо, коли була прийнята друга Програма партії, з ініціативи В. І. Леніна розпочалась розробка першого перспективного плану розвитку народного господарства республіки. В його основу було покладено ленінську ідею електрифікації Росії, розраховану на 10—20 років — план ГОЕЛРО. В. І. Ленін назвав його другою програмою партії. В попередній редакції третьої Програми КПРС не були чітко розмежовані стратегічні завдання і перспективи народногосподарського розвитку.

В новій редакції цей недолік усунуто. Вона містить по суті три конкретних показники, на які країна має вийти на початок третього тисячоліття: подвоєння виробничого потенціалу, збільшення в 2,3—2,5 раза продуктивності праці і забезпечення кожної сім'ї окремою квартирою або індивідуальним будинком¹¹.

Економічна стратегія партії знайшла конкретизацію в Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. В них матеріалізовано генеральний курс партійної Програми, переведено його, образно кажучи, на мову конкретних планових завдань перспективного і поточного порядку.

В документах XXVII з'їзду КПРС розвиток усіх сфер суспільного життя: економіки, соціальних процесів, політичної і духовної галузі проникнуті ідеями планомірного і всебічного прогресу. Так, в економічній галузі — вирішальній сфері людської діяльності — передбачено здійснити крутий поворот до інтенсифікації виробництва, переорієнтацію всього народного господарства на повне використання якісних факторів економічного зростання. Головною підмогою підвищення ефективності виробництва партія визначила прискорення науково-технічного прогресу, здійснення на його основі нової технічної реконструкції народного господарства.

На базі передової техніки, впровадження досягнень науки і передової технології, комплексної механізації та автоматизації виробництва, дальшої його електрифікації, роботизації, комп'ютеризації буде забезпечено швидке оновлення матеріально-технічної бази, всього

¹¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред).— Рад. Україна, 1986, 7 берез.

виробничого апарату. Наука повною мірою стане безпосередньою продуктивною силою. Завдяки прискоренню науково-технічного прогресу, докорінних перетворень у техніці і технології, мобілізації всіх технічних, організаційних, економічних і соціальних факторів буде забезпечено значне підвищення продуктивності праці.

Комплексний підхід до розвитку економіки на базі науково-технічного прогресу націлений на радикальне поліпшення використання основних фондів, природних ресурсів, сировини, матеріалів, палива, енергії, підвищення технічного рівня і якості продукції. Партія накреслила конкретні шляхи структурної перебудови суспільного виробництва, дальшого розвитку важкої індустрії — основи економічної могутності, прискорення темпів зростання машинобудування, зміцнення паливно-енергетичного комплексу країни. Як неодмінну умову соціально-економічного прогресу партія розглядає дальше зміцнення і підвищення ефективності агропромислового комплексу на базі переведення сільськогосподарського виробництва на індустріальну основу, застосування науки і інтенсивної технології, посилення агропромислової кооперації.

Програма КПРС у новій редакції, Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року ставлять завдання забезпечити динамічний і пропорційний розвиток єдиного народногосподарського комплексу країни і ефективну взаємодію всіх його ланок, подвоєння національного доходу, піднесення на якісно новий рівень капітального будівництва.

У реалізації цих стратегічних завдань надзвичайно важливу роль має відіграти дванадцята п'ятирічка, як поворотний етап на всіх напрямках економічного і соціального розвитку країни. Випереджаючі темпи розвитку визначені для обробних галузей промисловості, машинобудування, атомної енергетики, газової промисловості. Має бути реалізована Продовольча програма, збалансований розвиток усіх галузей агропромислового комплексу. В нинішній п'ятирічці передбачено досягти перелому в інтенсифікації виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу, технічного переозброєння і реконструкції виробництва, вдосконалення системи управління та господарського механізму.

Передбачено раціональне поєднання економічного розвитку в рамках єдиного народногосподарського комплексу країни кожної союзної, автономної республіки, економічних районів. Відповідальні завдання стоять перед трудівниками народного господарства Української РСР. У відповідності з Основними напрямами XXVII з'їзд Компартії України поставив завдання збільшити до 1990 р. виробництво промислової продукції на 18—21%, а виробіток електроенергії довести до 320 млрд. кіловат-годин. Буде завершено будівництво Кримської, Чорнобильської, Запорізької АЕС, Одеської АТЕЦ, введено в дію потужності на Хмельницькій, Ровенській, Південно-Українській АЕС та Дністровській ГАЕС. Накреслена широка програма реконструкції і технічного переозброєння підприємств вугільної, машинобудівної промисловості та чорної металургії. Передбачається введення в дію потужностей на Криворізькому гірничо-збагачувальному комбінаті по переробці окислених залізних руд і Таврійському гірничо-збагачувальному комбінаті по добуванню та переробці марганцевої руди.

Виробництво продукції хімічної промисловості збільшиться в 1,3 раза, значно розшириться випуск лляних тканин, трикотажних та інших виробів легкої промисловості.

Агропромисловий комплекс республіки повинен забезпечити збільшення середньорічного обсягу валової продукції сільського господарства на 13—15%, довести в 1990 р. виробництво зерна до 52—54 млн. т, цукрових буряків — до 53—55 млн. т, м'яса (в забійній вазі) — до 4,9—5 млн. т, молока — до 24,5—25 млн. т. Планується

вести в експлуатацію 500 тис. га зрошуваних і 640 тис. га осушених земель¹².

В документах з'їзду накреслено широку програму вдосконалення соціалістичних виробничих відносин, системи управління і методів господарювання. Вже в дванадцятій п'ятирічці всі галузі економіки будуть переведені на нові методи господарювання. Поряд із зміцненням централізованого начала в керівництві народним господарством на основі ленінського принципу демократичного централізму дальшого розвитку наберуть ініціатива, творча активність мас, розширяться права виробничих колективів.

Передбачається підвищити науковий рівень і посилити вплив планування на прискорення соціально-економічного розвитку країни, посилити роль механізму управління, дієвість економічних підойм і стимулів у піднесенні ефективності продукції, поліпшення її якості. З цією метою вже у ході підготовки до з'їзду, на основі рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, рекомендацій Всесоюзної наради з питань науково-технічного прогресу розпочато вдосконалення організаційної структури управління народним господарством, створено, зокрема, комітет по координації управління машинобудуванням, Агропром СРСР, відбувається спрощення, скорочення і здешевлення апарату управління.

Характер планомирного і всебічного розвитку носить соціальна політика партії, закріплена в новій редакції партійної Програми, в Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. Такої всеохоплюючої за масштабами, змістом і глибиною соціальної політики історія досі не знала. Вона включає в себе конкретні завдання щодо неухильного поліпшення умов життя і праці радянських людей, дедалі повнішого здійснення в усіх основних сферах суспільних відносин принципу соціальної справедливості, зближення класів та соціальних груп і верств, подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, містом і селом, удосконалення національних відносин, зміцнення братерської дружби всіх націй і народностей країни.

Виходячи з ленінських настанов, КПРС поставила завдання піднести на якісно новий ступінь добробут трудящих, забезпечити такий рівень і структуру споживання матеріальних, соціальних та культурних благ, які найбільшою мірою відповідатимуть цілям формування гармонійно розвиненої, духовно багатой особистості. Уже в найближчі 15 років намічається подвоїти обсяг ресурсів, які направляються на задоволення потреб народу. Протягом нинішньої п'ятирічки планується збільшити середньомісячну заробітну плату робітників і службовців на 13—15%, або до 215—220 крб., на 18—20% зросте оплата праці колгоспників. Значно зростуть суспільні фонди споживання, буде розширено допомогу сім'ям, що мають дітей, поліпшаться умови праці та побуту жінок, пенсійне забезпечення.

Вражає своїми масштабами програма житлового будівництва. В найближчі п'ять років планується спорудити жилі будинки загальною площею 565—570 млн. кв. м, прискореними темпами розвиватиметься кооперативне та індивідуальне житлове будівництво.

Соціальна програма партії включає широкі і радикальні заходи, спрямовані на зміцнення здоров'я радянських людей, збільшення тривалості їх активного життя. Цьому сприятиме система загальної диспансеризації населення, розвиток мережі закладів по охороні здоров'я, поліклінік, лікарень, санаторіїв, оснащення їх сучасною апаратурою, поліпшення якості підготовки медичних кадрів. Тільки в період 1986—1990 років намічено ввести в дію лікарні на 350 тис. ліжок і амбулаторно-поліклінічних закладів на 900 тис. відвідувачів. У зміц-

¹² Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. — Рад. Україна, 1986, 9 берез.

ненні здоров'я населення, гармонійному розвитку велика роль відводиться фізичній культурі і спорту, впровадженню їх у повсякденне життя¹³.

Наприкінці 1985 р. Політбюро ЦК КПРС розглянуло і схвалило Комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986—2000 роки¹⁴, яка є складовою частиною Основних напрямів економічного і соціального розвитку країни. Вона передбачає всемірне збільшення виробництва, розширення асортименту і підвищення якості товарів народного споживання, концентрацію зусиль усіх галузей народного господарства на вирішенні найближчих і перспективних завдань виробництва і реалізації товарів і послуг.

Складовою частиною соціальної політики партії на етапі вдосконалення соціалізму є її курс на послідовне подолання класових відмінностей, формування соціально однорідного суспільства. У новій редакції Програми КПРС обґрунтована закономірність зближення робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, становлення безкласової структури суспільства при вирішальній ролі в цьому процесі робітничого класу. Подолання існуючих відмінностей, утвердження суспільства без класів партія пов'язує з історичними рамками соціалістичної фази комуністичної формації, хоч їх повне подолання і остаточне формування однорідного суспільства завершиться на вищій фазі комунізму. Велику роль у вдосконаленні структури суспільства, розвитку соціалістичної демократії, самоврядування партія відводить трудовим колективам, вплив і значення яких у розв'язанні завдань економічного, соціального та культурного розвитку неухильно посилюватиметься.

Враховуючи багатонаціональний характер радянського суспільства, в програмних документах XXVII з'їзду партії конкретизовано нові завдання по вдосконаленню національних відносин. КПРС і далі зміцнюватиме нашу єдину союзню багатонаціональну державу, дбати-ме про нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки в рамках єдиного народногосподарського комплексу, розвиток соціалістичної за змістом, різноманітної за національними формами, інтернаціоналістської за духом єдиної культури радянського народу. В матеріалах з'їзду підкреслено, що послідовне проведення лєнінської національної політики, всемірне зміцнення дружби народів — складова частина вдосконалення соціалізму. Дальший розвиток націй і народностей, їх неухильне зближення на основі добровільності, рівності, братерського співробітництва несе з собою у віддаленій перспективі повну єдність націй.

В новій редакції Програми КПРС широко і всебічно розкриті питання розвитку політичної системи радянського суспільства. Стратегічна лінія партії щодо розвитку політичної системи полягає у вдосконаленні радянської демократії, дедалі повнішому здійсненні соціалістичного самоврядування народу на основі повсякденної, активної і дійової участі трудящих, трудових колективів та організацій у розв'язанні питань державного і суспільного життя. Провідною силою цього процесу виступає Комуністична партія, яка є її ядром, складовою ланкою. КПРС спрямовує і координує роботу державних та громадських організацій.

З'їзд висловився за всебічне поліпшення діяльності Рад народних депутатів — політичної основи Союзу РСР, головної ланки соціалістичного самоврядування народу, за суворе додержання лєнінських настанов про Ради як органи, які не тільки приймають рішення, але й забезпечують організацію, перевірку їх виконання. Неухильно зро-

¹³ Там же.

¹⁴ Комплексна програма виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986—2000 рр.— К., 1985.— 47 с.

статиме роль місцевих Рад у здійсненні комплексного економічного і соціального розвитку регіонів, у самостійному розв'язанні завдань місцевого значення.

Розвиток політичної системи включає в себе дальшу демократизацію управління, процесу вироблення і прийняття державних рішень, підвищення дієвості народного контролю, зміцнення правової основи державного і суспільного життя. З'їзд поставив завдання сприяти дальшому зростанню авторитету і впливу професійних спілок — найбільш масової організації трудящих, школи управління, школи господарювання, школи комунізму, виконанню ними своїх основних функцій у примноженні суспільного багатства, поліпшенні умов праці, побуту і відпочинку людей, комуністичному вихованні трудящих, організації соціалістичного змагання, зміцненні трудової дисципліни.

Підвищиться роль масової громадсько-політичної організації молоді — Ленінського комсомолу — вірного помічника і надійного резерву Комуністичної партії. Він ще активніше братиме участь у вихованні підростаючої зміни, розвитку трудової й громадської активності молоді, формуванні в неї марксистсько-ленінського світогляду, політичної і моральної культури, усвідомлення історичної відповідальності за долю соціалізму і миру. З цією метою удосконалюватимуться форми і методи партійного керівництва комсомолом, спрямовані на організаційно-політичне зміцнення його рядів.

Від того, наскільки кожна ланка політичної системи — Ради, народний контроль, профспілки, комсомол, кооперація, творчі спілки, наукові, науково-технічні, культуно-освітні та інші добровільні товариства, органи громадської самодіяльності населення виконуватимуть свої функції, значною мірою залежить послідовне втілення у життя ленінської ідеї про соціалістичне самоврядування народу, дедалі повніше розкриття демократичної природи соціалізму.

Курс партії на планомірне і всебічне вдосконалення соціалістичного суспільства включає в себе прискорення процесів у галузі духовного життя. Центральним завданням цих процесів є формування гармонійно розвиненої, суспільно активної особи, яка поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість. Документи XXVII з'їзду партії, нова редакція Програми КПРС містять наукове обґрунтування найважливіших завдань ідейно-виховної роботи. На перше місце висунуті проблеми формування наукового марксистсько-ленінського світогляду, підвищення політичної культури трудящих. Пріоритет політичного, світоглядного підходу простежується в усіх інших напрямках виховної роботи.

Партія збагатила марксистсько-ленінське розуміння комуністичної моралі, визначивши її як мораль колективістську, гуманістичну, активну і діяльну. Комуністична мораль несумісна з егоїзмом, себелюбством і своєкорисливістю, нетерпима до посягань на людську гідність, утверджує відносини товариського співробітництва і взаємодопомоги, доброзичливість, чесність, простоту і скромність. Утвердження комуністичної моралі відбувається в умовах безкомпромисної боротьби з проявами чужої ідеології і моралі, з різного роду негативними явищами, пов'язаними як з пережитками минулого у свідомості та поведінці окремих людей, так і з недоліками практичної роботи. Розгорнулася рішуча боротьба по викоріненню таких негативних явищ, як порушення трудової дисципліни, тунеядство, крадіжки, хабарництво, пияцтво, приватновласницької психології.

В документах з'їзду приділяється значна увага патріотичному та інтернаціоналістському вихованню трудящих. Важливо, щоб прищеплення їм любові до Батьківщини, гордості за історичні звершення поєднувалося з формуванням пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, почуття класової солідарності з усіма, хто бореться проти імперіалізму, за соціальний прогрес і мир.

Підвищенню ефективності ідеологічної роботи, дедалі ширшому залученню трудящих до скарбів духовної культури, їх естетичному вихованню активно сприятимуть засоби масової інформації і пропаганди, література і мистецтво. Накреслено конкретний план зміцнення матеріальної бази культурно-освітньої роботи, розширення культурного будівництва на селі, вдосконалення змісту й методів роботи закладів культури.

Перед літературою і мистецтвом поставлено завдання зміцнювати зв'язок з життям народу, правдиво і високохудожньо відобразити соціалістичну дійсність, послідовно втілювати ленінські принципи партійності і народності. Діячі літератури і мистецтва покликані служити інтересам народу, справі комунізму, виражати волю, почуття й думки трудящих, допомагати їхньому ідейному збагаченню, моральному та естетичному вихованню, рішуче боротися проти всього, що заважає рухові суспільства вперед.

Серед найважливіших завдань прискорення духовного розвитку соціалістичного суспільства важливе місце партія відводить дальшому вдосконаленню системи народної освіти з урахуванням потреб прискорення соціально-економічного розвитку, перспектив комуністичного будівництва, вимог, які висуває науково-технічний прогрес. Послідовно буде здійснюватись реформа загальноосвітньої і професійної школи, спрямована на підвищення рівня освіти і виховання молоді, підготовки її до самостійного трудового життя. У перспективі відбуватиметься злиття професійної і загальноосвітньої школи і перехід до загальної професійної освіти. У дванадцятій п'ятирічці планується збудувати загальноосвітні школи на 7 млн. учнівських місць і професійно-технічні навчальні заклади не менш як на 810 тис. місць¹⁵.

Дальшого розвитку дістане система середньої спеціальної та вищої освіти, яка повинна своєчасно реагувати на запити виробництва, науки і культури, забезпечувати потреби народного господарства у спеціалістах, які поєднують високу професійну підготовку, ідейно-політичну зрілість, навички організаторської, управлінської діяльності. Здійснюватиметься курс на підготовку у вищій школі фахівців широкого профілю.

Серед завдань партії у галузі духовного життя суспільства чільне місце посідають проблеми розвитку науки. У матеріалах XXVII з'їзду КПРС чітко визначено завдання в галузі науки. Йдеться про створення сприятливих умов для динамічного прогресу всіх галузей знання, на концентрацію кадрів, матеріальних і фінансових ресурсів на найбільш перспективних напрямках, покликаних прискорювати прогрес економічного і соціального життя, духовного розвитку суспільства, забезпечувати надійну обороноздатність країни. Відповідальні завдання поставлено перед природничими, технічними і суспільними науками.

Планомірне і всебічне удосконалення соціалістичного суспільства в СРСР забезпечується також і активною зовнішньою політикою КПРС, її діяльністю на міжнародній арені. В документах XXVII з'їзду КПРС визначені програмні цілі і завдання міжнародної політики партії та Радянської держави. Це — створення сприятливих зовнішніх умов для вдосконалення соціалістичного суспільства і просування до комунізму; усунення загрози світової війни, досягнення загальної безпеки і роззброєння; розширення і поглиблення співробітництва СРСР з братніми соціалістичними країнами; розвиток рівноправних дружніх відносин з країнами, які визволилися; розвиток ділового, взаємовигідного співробітництва з капіталістичними державами на основі мирного співіснування; інтернаціональна солідарність з комуністич-

¹⁵ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. — Рад. Україна, 1986, 9 берез.

ними і революційно-демократичними партіями, з міжнародним робітничим рухом, з національно-визвольною боротьбою народів.

Програма КПРС у новій редакції науково обґрунтовує рубіж, на який вийде наша країна в результаті втілення у життя виробленого стратегічного курсу на шляхах прискорення соціально-економічного розвитку, планомірного і всебічного удосконалення радянського суспільства.

Таким чином, документи і матеріали XXVII з'їзду КПРС, нова редакція партійної Програми, Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року збагатили усі складові частини марксизму-ленінізму новими висновками і положеннями про будівництво соціалізму і комунізму, розвиток світового революційного процесу, зміцнення миру на планеті, озброїли радянський народ науково обґрунтованою програмою планомірного і всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства в СРСР на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Перед партійними, державними, громадськими і господарськими організаціями, трудовими колективами, кожним трудівником стоїть завдання глибоко засвоїти ідеї і положення з'їзду, розгорнути активну боротьбу за їх втілення в життя, керуючись ленінським положенням про те, що «...у нашій програмі кожний параграф є тим, що повинен знати, засвоїти і розуміти кожний трудящий»¹⁶.

Радянський народ, озброєний настановами з'їзду, приступив до їх виконання. Країна вступила в новий, переломний період складної і масштабної роботи, глибоких змін, які вимагають ще більшої наполегливості, самовідданості, високої суспільної активності, творчої праці, непримиренності до недоліків, рішучої підтримки всього нового, передового, що народжується. У цьому гарантія, що плани партії і народу будуть матеріалізовані.

Я. С. Калакура

НОВАЯ РЕДАКЦИЯ ПРОГРАММЫ КПСС — ПРОГРАММА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛИЗМА, ДАЛЬНЕЙШЕГО ПРОДВИЖЕНИЯ К КОММУНИЗМУ

Резюме

В статье на основе документов и материалов XXVII съезда КПСС рассматриваются узловые вопросы программы планомерного и всестороннего совершенствования социалистического общества, показаны научный и объективный ее характер, основные направления обновления материально-технической базы, совершенствования общественных отношений, духовной жизни, политической системы на базе научной концепции ускорения социально-экономического развития страны.

¹⁶ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б).— Повне збір. творів, т. 38, с. 173.

В. І. СЕНЧЕНКО (Київ)

ПРИСКОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА — СТРАТЕГІЧНЕ ЗАВДАННЯ КПРС

Завершилося всенародне обговорення передз'їздівських документів. Воно викликало велику хвилю загального інтересу. І це зрозуміло. Адже йдеться про необхідність корінних зрушень у нашій економіці, соціальному і політичному житті з метою досягнення радянським су-

спільством якісно нового рівня розвитку. Природно, що кожна радянська людина звіряє свої плани, свою діяльність з перспективою, наміченою цими документами, порівнює день вчорашній з вимогами завтрашнього дня, зважує свої можливості, визначає своє місце в процесі втілення у життя накреслень партії.

В центрі уваги радянських людей — прискорення соціально-економічного розвитку країни на історично доступну для огляду перспективу — до кінця нинішнього тисячоліття і на більш віддаленій період. Стрибок у розвитку завжди означає перехід в якісно новий стан, має переломний характер з усіма властивими таким періодам закономірностями.

Перехід радянського суспільства в якісно новий стан є об'єктивним. Він зумовлений змінами кількісних характеристик явищ і процесів, які й зробили його неминучим, невідворотним. Об'єктивний характер цього процесу поставив перед суспільством асоційованих виробників, тобто перед суспільством, яке свідомо розвиває власні суспільні відносини відповідно до ступеня розвитку продуктивних сил, завдання своєчасно помітити неминучість такого переходу і вжити необхідних заходів до його цілеспрямованого здійснення. В цьому, і насамперед у цьому, полягає провідна роль партії, озброєної марксистсько-ленінською теорією в керівництві радянським суспільством.

Наростання кількісних змін у розвитку продуктивних сил, неминучість якісного переходу їх на новий рівень розвитку давно помічені радянською наукою. Немало зроблено і в оцінці якісних змін в розвитку соціалістичного суспільства, особливо у зв'язку з розробкою концепції розвинутого соціалізму. Однак при цьому не було помічено, що досягнення нового рівня в розвитку економіки, соціальної чи політичної сфери є, за законами матеріалістичної діалектики, основою для заперечення багатьох умов, у яких відбувався цей розвиток. У цьому виявляється невблаганна дія закону заперечення заперечення. Справді, за основними критеріями соціального розвитку радянське суспільство досягло початкового етапу розвинутого соціалізму. Однак з цього зовсім не випливає висновок про можливість загального заспокоєння й самопіднесення. Як би нам не хотілося наблизити бажане, служіння істині потребує вірності реальному, об'єктивному, доведеному. Не зосереджувати увагу тільки на рисах досягнутої зрілості соціалістичного суспільства, а бачити суперечності, які породжує будь-яке нове явище, йти далі, досліджувати те, що не досягло необхідного розвитку; шукати шляхи й засоби дальшого прогресу за допомогою обґрунтованого прогнозу і наукового передбачення, прокладати шлях практиці — ось у чому призначення науки.

Нинішній етап історичного розвитку людського суспільства багато в чому унікальний за своїм головним критерієм, а саме — рівнем розвитку продуктивних сил. У всіх розвинутих країнах світу в умовах зростаючого впливу НТР він досяг, у певному розумінні, рубежу, за яким починаються якісні, революційні зміни в їх розвитку. З певною мірою умовності цей період можна охарактеризувати як перехід від механічного етапу розвитку продуктивних сил до атомарного, клітинного, як перехід від традиційних до наукових технологій. Свідченням цього є бурхливе формування нових галузей промисловості на основі наукових досягнень, тобто галузей, які, за висловом академіка І. П. Бардіна, «спираються на плечі науки». Це — радіо- і електронна промисловість, мікробіологія, атомна енергетика й робототехніка, промисловість, що працює на космос, тощо. Дальший розвиток навіть таких традиційних галузей, як землеробство, тваринництво, транспорт, будівництво, дедалі більшою мірою залежить від використання даних науки.

Усвідомленню необхідності переходу від традиційної технології до наукової, пріоритетного розвитку наукоємних галузей економіки сприяли два фактори. По-перше, загрозливі масштаби забруднення навко-

лишнього середовища. Темпи порушення рівноваги в природі досягли такого рівня, що якщо їх не загальмувати, наслідки цього будуть дедалі тяжчими. Другий фактор — історично передбачуване виснаження ряду життєво важливих для людства ресурсів планети. Поштовхом до переосмислення концепції промислового розвитку послужила енергетична криза 1974 р. У світі почалася переоцінка цінностей. Її продуктом у розвитку виробництва можна вважати політику реіндустріалізації, яку почали проводити уряди розвинутих капіталістичних країн. Суть її полягає в зміні структури промисловості — згортанні її енерго- і матеріаломістких галузей та підвищенні питомої ваги сучасних наукоємних галузей економіки.

Здійснюється цей процес властивими капіталізму методами — шляхом закриття вугільних шахт, підприємств чорної металургії, згортання ряду інших традиційних галузей. Окремі енерго- і металомісткі виробництва і так звані «брудні» галузі (із застарілою технологією) переводяться в слаборозвинуті країни, чим досягаються економічний (високий рівень прибутку) та політичний (скорочення чисельності традиційно найбільш бойових загонів робітничого класу) вигоди.

Чи справдяться прогнози буржуазних економістів і футурологів про поживалення темпів зростання капіталістичної економіки, які знизилися протягом останнього десятиріччя, покаже час. Однак, без сумніву, ще тугше затягнеться вузол суперечностей між працею і капіталом, між основними центрами капіталістичної системи. Це може призвести до дальшого посилення агресивності імперіалізму.

Ось чому основні тенденції розвитку сучасних продуктивних сил, як і зовнішні фактори, зумовлюють об'єктивну необхідність прискорення соціально-економічного розвитку Радянської країни, недопустимість вдоволення досягнутими темпами розвитку, що мало місце протягом останніх 10—12 років.

Залишається фактом неухильне зниження на рубежі 70—80-х років темпів зростання ефективності виробництва в СРСР. У 1982 р. найважливіші показники виявилися найнижчими за всі роки Радянської влади. Пояснити це — завдання не лише однієї економічної науки, оскільки далися взнаки не тільки об'єктивні фактори економічного характеру. На уроках історії треба вчитися. Досвід, навіть якщо він і негативний, — це також досвід, і його необхідно вивчати так само серйозно, як і позитивний. І вивчати не шляхом викреслювання окремих періодів чи сторін нашої історії, а реалістично, спокійно, з використанням усього арсеналу методів діалектичного матеріалізму.

Квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС зробив узагальнюючий висновок про причини труднощів, з якими зіткнулася радянська економіка наприкінці 70-х — на початку 80-х років. «Звичайно, — підкреслив у доповіді на ньому Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, — позначився вплив природних і ряду зовнішніх факторів. Але головне, думається, в тому, що своєчасно не було належним чином оцінено зміни в об'єктивних умовах розвитку виробництва, необхідність прискорення його інтенсифікації, змін у методах господарювання і, що особливо важливо, не виявлялося наполегливості в розробленні та здійсненні великих заходів в економічній сфері. Нам треба, товариші, — сказав далі Михайло Сергійович, — глибоко і до кінця усвідомити ситуацію, що склалась, і зробити найсерйозніші висновки. Історична доля країни, позиції соціалізму в сучасному світі багато в чому залежать від того, як ми далі поведемо справу»¹.

Не буде перебільшенням сказати, що від того, наскільки успішно ми справимося з історично безпрецедентним завданням прискорення соціально-економічного розвитку країни в наступний період, великою мірою залежатиме зміцнення соціалізму як світової системи.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р. — К 1985, с. 8.

Як і передбачав В. І. Ленін, Радянський Союз справляє дедалі більший вплив на хід світового процесу своїми господарськими успіхами, соціально-економічними здобутками. Сила його прикладу є вирішальним фактором при обранні шляху соціального розвитку слаборозвинутими країнами. А оскільки населення їх становить більшість на планеті, то результат змагання між двома соціальними системами в кінцевому рахунку залежить від того, по якому шляху підуть ці народи. Крім того, не слід недооцінювати й того факту, що успіхи СРСР у соціально-економічному розвитку це ще і перепона проти спроб міжнародного капіталу взяти соціальний реванш над соціалізмом, а потім досягти й військової переваги.

Соціалізм переконливо демонструє усьому світові свої реальні переваги, і насамперед, у розв'язанні соціально-економічних завдань, у розвитку духовної сфери життєдіяльності суспільства. У галузі економіки СРСР за роки Радянської влади вдалося виграти принаймні піввіку в змаганні з капіталізмом, створити матеріально-технічну базу соціалізму, що означало можливість виробництва будь-якої продукції з відносно виправданими економічними витратами, підготувати армію висококваліфікованого робітничого класу та інженерно-технічної інтелігенції, найчисленніший у світі загін учених і, нарешті, досягти військово-стратегічного паритету, гарантуючи країну від спроб авантюр. Досить сказати, що обсяг промислового виробництва зріс тільки за післявоєнний період в 25 разів. Лише промисловість Української РСР виробляє продукції у 4,3 раза більше, ніж довоєнні підприємства всієї країни.

Великих успіхів досягнуто й за період, що пройшов після прийняття третьої Програми КПРС, хоч деякі поставлені в ній завдання через ряд об'єктивних та суб'єктивних причин і не було виконано. Водночас вдалося вдвічі підвищити рівень життя радянських людей, досягти науково обгрунтованого розміру споживання ряду товарів на душу населення. А головне — вдалося практично зрівняти виробничий потенціал з найбільш розвинутою капіталістичною країною світу США. На цій основі й було досягнуто військово-стратегічного паритету.

Ще більших успіхів досяг Радянський Союз у соціальній сфері. «Вперше в історії, — відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у доповіді на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, — людина праці стала господарем країни, творцем своєї долі. Гарантоване право на працю та її винагороду, турбота суспільства про людину від її народження до глибокої старості, широкий доступ до духовної культури, повага до гідності і прав особи, неухильне розширення участі трудящих у управлінні — все це неминує цінності, невід'ємні риси соціалістичного способу життя. У них — найважливіше джерело політичної стабільності, соціального оптимізму і впевненості в майбутньому»².

Однак якими б не були успіхи, діалектика суспільного розвитку висуває нові і, як правило, складніші завдання. Цю закономірність помітив ще В. І. Ленін. У замітці «Цінні признання Питирима Сорокіна» він, зокрема, писав: «Вся справа в тому, щоб не задовольнятися тим умінням, яке виробив у нас попередній наш досвід, а йти *неодмінно далі*, добиватися *неодмінно більшого*, переходити *неодмінно* від легших завдань до трудніших. Без цього ніякий прогрес взагалі неможливий, неможливий і прогрес в соціалістичному будівництві»³.

Реалізація соціальної програми КПРС служить цьому реальним підтвердженням. В СРСР розв'язано проблему забезпечення всіх громадян продуктами харчування, калорійність яких відповідає найрозвинутішим країнам світу. Однак необхідність удосконалення структури харчування — підвищення питомої ваги висококалорійних та вітамінних продуктів — зумовила розробку й прийняття Продовольчої програми

² Там же, с. 7.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 187.

країни. З найважливіших груп промислових виробів у Радянському Союзі досягнуто насичення внутрішнього ринку, по ряду з них ми вийшли на перше місце в світі або досягли раціональних, науково обґрунтованих норм споживання. Для повнішого задоволення потреб населення в нових, якісніших промислових товарах і побутових послугах розроблено цільову Комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання.

В Радянській країні завершено перехід до загальної середньої (чи спеціальної) освіти, створено широко доступну систему вищої освіти. Однак потреби дальшого розвитку суспільства продиктували необхідність здійснення шкільної реформи, а також реформи вищої освіти.

В СРСР діє система безплатного медичного обслуговування, система охорони здоров'я. Партійні документи звертають увагу на необхідність її дальшого вдосконалення, переходу на якісно новий рівень оснащення сучасною медичною технікою, препаратами, на рівень, який би дав можливість здійснити загальну диспансеризацію населення, розв'язати інші завдання в галузі охорони здоров'я.

Ось лише один приклад появи нових, більш складних проблем на місці, здавалося б, повністю розв'язаних старих. В поточному році, відповідно до плану економічного і соціального розвитку Української РСР, в основному буде розв'язано проблему забезпечення студентів гуртожитками. Одночасно це буде початком вирішення ще складнішої проблеми — забезпечення кожної студентської сім'ї окремою кімнатою, бо нині значна частина студентів — люди сімейні, і проблема такого житла загострюється.

Саме через названу закономірність — перехід суспільства до розв'язання дедалі складніших проблем — в новій редакції своєї Програми КПРС висуває поряд з переліченими цільовими програмами завдання подвоїти до 2000 року ресурси, що виділяються на задоволення потреб населення на забезпечення кожної радянської сім'ї окремою квартирою чи індивідуальним будинком, та ряд інших якісно нових завдань.

При цьому йдеться не просто про те, щоб наздогнати найбільш розвинуті країни і народи за рівнем споживання продукції на душу населення. Цієї мети досягти простіше, ніж здійснити накреслене партією завдання — досягти якісно нового рівня задоволення трудящих соціальними благами відповідно до норм і принципів радянського способу життя. Тобто, йдеться не просто про те, щоб виробити певну суму матеріальних благ і наситити ними «душу». Завдання ставиться ширше й глибше, на основі якісно нового підходу. Підвищення народного добробуту служить лише фундаментом, є складовою частиною розв'язання значно ширшої проблеми — досягнення «...повного добробуту і вільного *всєбічного розвитку в с і х* членів суспільства»⁴.

Для істотного просування вперед до досягнення цієї мети партія висуває як основні завдання своєї соціальної політики:

- неухильне поліпшення умов життя і праці радянських людей;
- дедалі повніше здійснення в усіх сферах суспільних відносин принципу соціальної справедливості;
- зближення класів та соціальних груп і верств, подолання істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, містом і селом;
- удосконалення національних відносин, зміцнення братерської дружби нації і народностей країни⁵.

Немає потреби доводити, наскільки якісно вищим є такий підхід порівняно з завданням досягнення переваги по виробництву і споживанню матеріальних благ на душу населення. Адже достаток і навіть надлишок матеріальних благ самі по собі не викликають появи відповід-

⁴ Ленін В. І. Зауваження на другий проєкт програми Плеханова.— Там же, т. 6, с. 218.

⁵ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— Рад. Україна, 1986, 7 берез.

ної надбудови, автоматично не ведуть до вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства. При певних умовах вони навіть здатні калічити особу, формувати психологію споживачтва та інші негативні риси індивідуалізму. Це незаперечний висновок з нашого власного досвіду суспільного будівництва. На нашу думку, сучасна постановка соціальних проблем зажадає від суспільствознавців найближчим часом серйозного підходу до структуризації соціальних ознак, засобів і шляхів задоволення соціальних потреб, цілеспрямованого їх формування. Це передбачено й вимогами нової редакції Програми КПРС, де йдеться про необхідність зосередження зусиль учених на науковому аналізі об'єктивних суперечностей соціалістичного суспільства, вироблення обґрунтованих рекомендацій щодо їх розв'язання, надійних економічних і соціальних прогнозів. Певна річ, здійснити такий науковий аналіз та пошук набагато складніше, ніж той, що превалював останнім часом.

Для розв'язання завдань виходу економіки на якісно новий рівень необхідно прискорити водночас весь процес економічного, соціального й політичного розвитку країни. Економіка, соціальний розвиток і політика настільки тісно взаємопов'язані, що неможливо розраховувати на успіх лише за рахунок однієї із сторін. Соціальні умови виступають сполучною ланкою, своєрідним приводом двох інших сторін. Найсміливіші, найрішучіші політичні рішення з давно назрілих питань залишаться нездійсненими, якщо задоволення інтересів окремих соціальних груп, верств чи навіть частин апарату управління не буде поставлене в залежність від їх виконання. В кращому випадку їх виконають на папері, для звіту, нічого не змінюючи по суті. Ось чому для партії так важливо проводити сильну соціальну політику, й у новій редакції Програми КПРС соціальні проблеми виділено в спеціальний (третій) розділ. До речі, у старій редакції не було навіть самого терміну. Таким чином, хоча роль економіки в розвитку суспільства і є визначальною, але без адекватного їй удосконалення соціально-політичного життя суспільства не можна досягти якісно нового ступеня його розвитку. На цей тісний взаємозв'язок економічного, соціального й політичного факторів у поступальному русі першими вказали марксисти, довівши тим самим свою правоту перед попередниками, які покладали надії то на одну, то на іншу сторону історичного процесу. У врахуванні цього взаємозв'язку — одна з найсильніших переваг і нової редакції Програми КПРС. Зосередження уваги в партійних документах насамперед на економічних проблемах ніскільки не суперечить сказаному, а лише свідчить про матеріалістичний підхід партії до розв'язання складних соціально-економічних завдань.

Якісний стрибок у розвитку економічного базису радянського суспільства означає переведення економіки на якісно новий рівень на основі її інтенсифікації. Дванадцята п'ятирічка буде початком цього процесу, і її завдання вже містять усі складові наступних змін. Кількісне прискорення поки що буде не таким значним як це необхідно для виходу на рубежі 2000 року. Однак треба зважати на те, що неможливо перебудувати структуру суспільного виробництва, методи й форми господарювання, мислення керівних кадрів, у тому числі й господарських, протягом короткого часу. В проекті Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року закладено головне — перехід до нової якості зростання. Йдеться про досягнення планових показників за рахунок якісних факторів. Весь приріст обсягів виробництва планується досягнути цілком за рахунок підвищення продуктивності праці (а останнє на дві третини забезпечити за рахунок технічного прогресу), передбачається також знизити собівартість продукції на 2—7%, досягти ряду інших якісних показників.

Вперше в практиці соціалістичного господарювання буде здійснено перехід на переважно інтенсивний шлях економічного розвитку. Щоб

зрозуміти всю складність наступної роботи, необхідно уявити собі таку ситуацію. У кожній області й навіть у багатьох районах вже є підприємства, колгоспи, які добиваються результатів, що плануються на дванадцяту п'ятирічку. Нині завдання полягає в тому, щоб піднести до цього рівня господарювання всю економіку. Адже не секрет, що досі роками не вдавалося підняти до рівня передовиків не те що всі, а й навіть окремі, часом сусідні господарства.

Завдання п'ятирічного плану безпрецедентні за своєю складністю. Втім і індустріалізація, і колективізація, і переміщення на схід країни тисяч підприємств у роки Великої Вітчизняної війни також були безпрецедентними. Водночас впевненість у здійсненності прискорення соціально-економічного розвитку СРСР ґрунтується не на одному бажанні (хоч і воно є важливим фактором), розрахована не на один лише ентузіазм. Ця впевненість науково обґрунтована нашими можливостями, вона точно вивірена в збалансованих завданнях, підтверджена досвідом роботи десятків і сотень передових трудових колективів.

Спроби прискорити економічний розвиток вже мали місце в попередні роки у цілому ряді країн світу і зазнали краху у зв'язку з орієнтацією їх на кредити імперіалістичних держав. Зовнішній борг країн, що розвиваються, досяг нині одного трильйона доларів, тобто величини, яка окремими з них просто не може бути повернута. Для СРСР зовнішні кредити ніколи не були джерелом прискорення з метою досягнення вищого рівня соціально-економічного розвитку суспільства. Наша економіка спиралася в минулому й спиратиметься далі на власні джерела прискорення. Одним з цих джерел є величезний, нагромаджений у попередні роки виробничий потенціал. Кількісно він майже дорівнює, а з ряду показників перевершує потенціал найбільш розвинутих країн світу. Величезним є і інтелектуальний потенціал — науковий та інженерно-технічний. Однак рівень використання цих потенціалів поки що явно недостатній. Причин тому багато, проте найголовнішою з них є застарілий механізм господарського управління. Приховані, невикористані резерви економіки досить значні, але не безмежні. Тому подолання безгосподарності не може розглядатися як постійний фактор, як джерело прискорення соціально-економічного розвитку й на віддалену перспективу. Резерви будуть зменшуватися настільки швидко, наскільки швидко вдасться подолати прояви безгосподарності, підвищити рівень господарювання. В перспективі вони (ці резерви) мають бути вичерпані. Водночас є ще два інші, постійно діючі джерела прискорення соціально-економічного розвитку Радянської країни — науково-технічний прогрес і удосконалення системи господарського управління. Вони становлять провідну ланку, ухопившись за яку тільки й можна витягнути весь ланцюг проблем прискорення розвитку країни, переведення економіки на якісно новий рівень її функціонування. Прискорення науково-технічного прогресу — фактор вирішальний і з огляду на невичерпність, і на його вплив на всі аспекти суспільного розвитку: економічний, соціальний і політичний. Таким же фактором є і вдосконалення системи соціалістичного господарського управління. Саме взаємопов'язане використання цих двох факторів буде вирішальною умовою соціально-економічного прискорення і водночас показником рівня розвитку суспільства в цілому. Прискорити науково-технічний прогрес без удосконалення системи господарського управління неможливо, як неможливо вдосконалювати й управління без використання сучасної технічної бази інформаційного забезпечення.

Справа в тому, що вказані джерела існують як потенційні можливості. Щоб вони почали працювати, необхідно створити механізм їх віддачі. Стосовно першого джерела — недовикористаних можливостей створеного потенціалу, то таким механізмом є підвищення рівня організованості, порядку, дисципліни, рівня господарювання. І цей меха-

нізм вже працює, вже дає відчутні результати, особливо після рішень листопадового (1982 р.) та березневого (1985 р.) пленумів ЦК КПРС.

Що стосується механізму віддачі від другого джерела, яким є нова технічна реконструкція, прискорення науково-технічного прогресу, то він поки що лише відпрацьовується в процесі переходу від економічного експерименту до цілісної системи господарського управління. Його перебудова має поставити підприємства та їх трудові колективи в умови, коли вони повинні своєю діяльністю заробити кошти для реконструкції, для зростання фонду заробітної плати. Не одержати від бюджету, а саме заробити — в цьому теж полягає одна з відмінностей нинішніх джерел прискорення від джерел періоду індустріалізації. Саме тому вдосконалення господарського механізму спрямовується на розширення прав підприємств і посилення їх відповідальності за кінцеві результати своєї діяльності таким чином, щоб досягти цього вони могли лише на основі прискорення науково-технічного прогресу і підвищення рівня господарювання.

Проблема прискорення науково-технічного прогресу відзначається своєю багатоплановістю. Вона має і організаційний, і економічний, і політичний, і моральний аспекти. З усієї їх сукупності окремо виділяється проблема забезпечення відповідного рівня створюваної і впроваджуваної у виробництво нової техніки. Досі до неї відносили всю новостворену і освоєну техніку з більш чи менш високими показниками її продуктивності порівняно з попередніми зразками. Такий підхід відбивав нашу психологію на певному етапі, коли ми раділи всьому, що вперше створювалося й освоювалося радянськими спеціалістами. Однак на нинішньому етапі цього вже явно недостатньо. Більше того, вже недостатньо й виходу на світовий рівень. Світовий рівень може бути лише етапом на шляху досягнення ще вищого, найвищого в світі рівня створюваної техніки як основи, матеріального фундаменту підвищення продуктивності праці. Вихід на світовий рівень, навіть з усіх без винятку параметрів техніки, дасть лише можливість йти поряд з найбільш розвинутими країнами світу. Звичайно, це немало. Завдання полягає в тому, щоб досягти найвищого в світі рівня продуктивності праці, а для цього потрібна найновіша техніка, технологія і, звичайно, більш висока організація праці, виробництва та управління, й потрібна не в майбутньому, а вже тепер. Отже, необхідно створювати нову техніку не просто на рівні світових зразків, а відповідно до можливостей, які відкриває сучасна наука. Радянська фундаментальна наука може забезпечити вихід промисловості країни на такий рівень.

На практиці це означає, що продуктивність новостворюваної техніки має бути, як правило, в 2—7—10 разів вищою від нинішньої. Зразки техніки з поліпшеними показниками на кілька процентів не повинні вважатися новою технікою, оскільки така «нова» техніка лише консервує технічну відсталість на майбутнє. Підвищити продуктивність функціонуючого виробничого апарату на кілька процентів, і навіть на кілька десятків процентів, під силу самим лише експлуатаційникам за рахунок раціоналізації виробництва й модернізації обладнання. Нова техніка має бути якісно новою, з параметрами, які дають можливість здійснити стрибок у підвищенні продуктивності праці.

Як правило, створення та використання якісно нової техніки потребує переходу на нову технологію, а отже, й на більш високу організацію праці, виробництва та управління. В цьому власне і полягає революціонізує значення якісно нової техніки. Саме техніка зумовлює рівень і досконалість технології, яка характеризує спосіб виробництва. «Економічні епохи різняться не тим, — писав К. Маркс, — що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця»⁶.

⁶ Маркс К. Капітал.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 177.

Водночас слід відзначити, що перехід на нові технології (на базі якісно нової техніки, знарядь і предметів праці) являє собою найскладніший і найважчий процес у механізмі прискорення науково-технічного прогресу. Складності тут не лише технічні, а й організаційні, психологічні, кадрові й т. д. При переході на нові технології можливі зриви, невдачі, повернення до старого, компромісні рішення. Тому, звичайно, підприємства потребуватимуть на цьому етапі підтримки з боку суспільства, а також вищестоящих центрів управління. Ось чому так важливо безперервно удосконалювати саму систему управління науково-технічним прогресом. З одного боку, необхідно усунути всі перешкоди на шляху такого пошуку, «розпеленати» підприємства від надмірної заорганізованості, яка перетворилася в бюрократичні бар'єри при впровадженні нової техніки і технології. Адже нині винахід нового в ряді випадків стає справою простішою, ніж його юридичне оформлення й одержання винагороди.

Однак завдання управління науково-технічним прогресом не зводиться лише до розчищення завалів на його шляху. Цей процес необхідно спрямовувати, стимулювати, нарешті, змушувати малоініціативних, інертних до пошуків нового. Це означає, що слід створити систему, яка б виключала роботу по-старому, на застарілій техніці й технології, робила її невігідною. На жаль, поки що механізм господарювання нерідко діє антистимулюючим чином, робить вигідною працю по-старому й стримує творчість. Всім добре відома доля шокінської системи. Скільки знадобилося зусиль багатьох тисяч людей, місцевих і центральних партійних органів, щоб зламати інерцію господарської діяльності міністерств та відомств, змусити їх підтримати ті колективи, які беруться меншою кількістю працюючих справитися з державними завданнями. При цьому складність полягає в тому, що ніхто, ні на якому рівні проти нового не виступає, всі підтримують, але не поспішають щось зробити для зміни старого порядку господарювання.

У ході великомасштабного економічного експерименту підприємствам і об'єднанням було надано ширші права і відповідно підвищено відповідальність за виконання зобов'язань. Механізм підвищення відповідальності спрацював добре, а ось наданими правами підприємства не завжди могли скористатися, оскільки вони, ці права, лишилися за вищестоящими ланками. Отже, досвід здійснення експерименту підтвердив необхідність перерозподілу функцій, прав і обов'язків між підприємствами та органами управління, що й дістало своє відображення в Основних напрямках розвитку СРСР на дванадцять п'ятирічку.

Хоч організаційно-економічні питання удосконалення управління народним господарством і є однією з найскладніших проблем прискорення соціально-економічного розвитку країни, до певної міри, проблемою проблем, досягненням слід вважати вже ясне розуміння того, що треба робити для їх розв'язання. Насамперед необхідно послідовно удосконалювати й розвивати в управлінні народним господарством принципи демократичного централізму, тобто концентрувати зусилля верхніх ешелонів господарського управління на розв'язанні найважливіших проблем соціально-економічного розвитку, удосконаленні народногосподарських пропорцій, реалізації ключових науково-технічних завдань, створенні кращих умов для роботи об'єднань і підприємств. З другого боку, необхідно розширити права Рад Міністрів союзних і автономних республік, Рад народних депутатів, підвищити їх відповідальність за своєчасне і правильне розв'язання питань економічного і соціального розвитку. Йдеться про необхідність зміцнення обох засад демократичного централізму шляхом чіткого розмежування функцій, прав, відповідальності верхніх і нижніх ланок управління на основі таких ленінських вимог, як єдність політичного і господарського керівництва, висока організованість, діловитість, компетентність, дисципліна, особиста відповідальність за доручену справу. Відповідно до цього буде вжи-

то заходів для підвищення ролі основної виробничої ланки — науково-виробничих і виробничих об'єднань та підприємств, розширено їх господарську самостійність, можливості в технічному переоснащенні й удосконаленні виробництва. Висувається завдання підвищити рівень планування з метою посилення його впливу на прискорення соціально-економічного розвитку країни, на формування прогресивної структури суспільного виробництва, його інтенсифікацію, на використання виробничого та науково-технічного потенціалу. Здійснюватимуться заходи щодо підвищення дієвості економічних важелів і стимулів, і насамперед, зміцнення госпрозрахунку як методу посилення господарської самостійності основної виробничої ланки. Не обійтися без удосконалення організаційної структури управління. Наука і практика давно виробили лінію удосконалення організаційної структури — це перехід переважно на дволанкову систему, створення органів управління групами взаємозв'язаних галузей, перерозподіл їх функцій, прав і обов'язків, підвищення рівня відповідальності за рішення, що приймаються.

Зміцнення демократичних засад в управлінні передбачає підвищення ролі й відповідальності республіканських та місцевих органів управління господарським та соціально-культурним будівництвом.

Шляхи удосконалення управління народним господарством визначено, а попередній досвід, численні експерименти дали відповідь на питання про конкретні форми й методи створення його цілісної системи, яка в основному складеться уже в роки наступної п'ятирічки. Вирішальною умовою успішного розв'язання завдань удосконалення управління народним господарством є розвиток творчої ініціативи трудящих, трудових колективів. Людський фактор — це умова, без якої переведення економіки на якісно новий рівень неможливе. Історичний досвід нашої країни підтверджує це. Подолання розрухи після завершення громадянської війни і воєнної інтервенції, індустріалізація і досягнення виробничо-технічної переваги над фашистською Німеччиною, створення величезного виробничого потенціалу в післявоєнний період були б неможливі без масових трудових починів: ленінських суботників і ударництва, стахановського руху і руху за комуністичну працю тощо.

Тим більше неможливе без масової творчості прискорення всього соціально-економічного розвитку країни нині, в умовах швидкого зростання наукоємності виробництва, його інтелектуалізації, коли розвиток виробництва дедалі більшою мірою залежить не лише від її рук, а й від ставлення людини до своєї праці, від її здібностей, рівня розвитку. Не випадково тому Основними напрямками передбачається забезпечення послідовної реалізації положень Закону СРСР про трудові колективи, посилення їх ролі в розробці планів, розв'язанні завдань виробничо-господарського й соціального характеру. Треба відзначити, що ініціатива трудових колективів уже спрацювала на дванадцять п'ятирічку, і це відзначено жовтневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС. «Ми зіткнулися,— сказав на ньому М. С. Горбачов,— з проблемами й іншого роду, викликаними тим, що ще не всі кадри відмовились від інерції, старих схем, від прихильності до екстенсивного ведення господарства... Ці настрої довелося переборювати, і переборювати, що називається, на марші, коли робота над Основними напрямками йшла уже повним ходом. Велику роль відіграли тут залучення трудових колективів до пошуку резервів і розробки напружених завдань на п'ятирічку, активна позиція партійних організацій — від республіканських, крайових і обласних до первинних. В результаті багато що вдалося поправити»⁷.

Ще більшої активності трудящих потребує процес прискорення соціально-економічного розвитку в ході здійснення завдань нової п'яти-

⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р.— К., 1985, с. 10—11.

річки. Істотний вклад у вдосконалення системи управління народним господарством, посилення ініціативи мас можуть і повинні внести суспільні науки взагалі й історична, зокрема. Історію вчать не лише для того, щоб знати, де і коли. Її вчать, щоб засвоювати досвід минулого в ім'я майбутнього, щоб, опанувавши його, запобігти помилкам минулого, врахувати все позитивне, щоб знайти найкоротший шлях для розв'язання сьогоденних проблем. Отже, узагальнений досвід, а не просто опис подій, є, так би мовити, продуктом суспільних наук. Так, істориками досить повно описані масові патріотичні рухи трудящих у минулі періоди, але слабше досліджено їх об'єктивні основи, закономірності форм, мало дається рекомендацій щодо використання нагромадженого досвіду для розв'язання насущних завдань сьогодення. Вимога повнішого з'єднання науки з практикою соціально-економічного розвитку країни є величезним часу, основою наукової діяльності. Тільки завдяки зусиллям усього радянського суспільства, всіх його класів і соціальних груп, ефективному функціонуванню усіх ланок керуючої системи, активній і новаторській діяльності КПРС, її органів та організацій можуть бути і будуть здійснені історичні за своїм значенням програмні положення партії на історично доступному для огляду, переломному для людства етапі.

В. И. Сенченко

УСКОРЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА — СТРАТЕГИЧЕСКАЯ ЗАДАЧА КПСС

Резюме

В статье рассматриваются объективные предпосылки (внутренние и внешние), сущность и источники ускорения социально-экономического развития страны, а также формы их использования. Затрагиваются также задачи общественных наук в связи с осуществлением процесса ускорения и некоторые другие вопросы теории и практики достижения советским обществом качественно нового уровня развития.

Д. Й. ПРОЦЕНКО,

голова Державного комітету УРСР по охороні природи

ОХОРОНА ПРИРОДИ — ВСЕНАРОДНА СПРАВА

Охорона природи, збереження, раціональне використання і відтворення природних ресурсів — одне з найважливіших державних завдань, справа всього радянського народу.

На всіх етапах соціалістичного будівництва Комуністична партія й Радянський уряд приділяли і приділяють велику увагу охороні природних багатств нашої країни. Практичні дії, спрямовані на охорону природи, раціональне використання природних ресурсів, були вжиті з перших днів існування Радянської влади. Декрет «Про землю», «Декларація прав трудящого і експлуатованого народу» і декрет ЦВК «Про соціалізацію землі» — ці законодавчі акти вперше в світі поклали край приватній власності на землю, надра, води, ліси та інші природні багатства. Завдання охорони природи, збереження її найважливіших об'єктів, що мають виняткове народногосподарське, наукове або культурне значення, були закріплені в декретах уряду «Про полювання», «Про надра землі», «Про охорону пам'яток природи, садів і парків» та ін.

У своїй практичній діяльності по охороні природи Комуністична партія й Радянський уряд керувалися лєнінськими настановами та партійними документами. Завдання по охороні природи, раціональному використанню її ресурсів відображені в Програмі КПРС, прийнятій ХХІІ з'їздом партії. Ці питання широко обговорювалися на наступних з'їздах КПРС, Пленумах Центрального Комітету партії. На них, зокрема, відзначалося, що збереження природи є одним з важливих завдань КПРС і народу, що не тільки нинішнє, а й майбутні покоління повинні мати можливість користуватися всіма її благами.

Всенародний, загальнодержавний характер піклування про охорону природи законодавчо закріпленій в Конституції Української РСР, де записано: «В інтересах нинішнього і майбутніх поколінь в Українській РСР здійснюються необхідні заходи для охорони і науково обгрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для збереження в чистоті повітря і води, забезпечення відтворення природних багатств і поліпшення середовища, яке оточує людину»¹.

Дуже чітко ці питання викладено у новій редакції Програми КПРС, де, зокрема, зазначається: «У поліпшенні життя народу дедалі більшого значення набуває гармонійна взаємодія суспільства і природи, людини і навколишнього середовища. Соціалістичне суспільство, яке свідомо будує своє майбутнє, здійснює планомірне, бережливе природокористування і займає авангардні позиції в боротьбі людства за збереження та примноження природних ресурсів планети. Партія вважає необхідним посилювати контроль за природокористуванням, ширше розгорнути екологічне виховання населення»².

Нині як у країні, так і в республіці здійснюється значний комплекс завдань по охороні навколишнього середовища. Особлива увага звертається на розробку та впровадження у виробництво маловідхідних і безвідхідних технологій, результатів науково-технічних досліджень, досягнень передового досвіду.

Завдяки цілеспрямованій роботі партійних, радянських, господарських, природоохоронних органів і громадськості по виконанню рішень ХХVІ з'їзду КПРС та ХХVІ з'їзду Компартії України, наступних Пленумів ЦК партії досягнуто певних успіхів у справі охорони природи. Майже в усіх областях, багатьох містах, районах, промислових центрах робота по оздоровленню навколишнього середовища здійснювалася на основі комплексних планів, затверджених партійними комітетами і виконками Рад народних депутатів.

За роки одинадцяті п'ятирічки побудовані і введені в дію нові потужності водоочисних споруд та пилогазовловлюючих установок, систем оборотного водопостачання. Все це дало змогу подавати на очистку понад 96% забруднених промислових і побутових стоків, зекономити в промисловості близько 80% свіжої води, стабілізувати, а в ряді областей та міст навіть зменшити обсяги шкідливих викидів в атмосферу. Помітно розширювалися площі рекультивованих земель. В одинадцятій п'ятирічці відновлювалося щороку в середньому 20 тис. га землі. На 20% збільшилася площа природно-заповідного фонду республіки. Нині він включає понад 5,2 тис. об'єктів загальною площею більше 1 млн. га. Площу зелених зон міст і селищ доведено до 3 млн. гектарів. Більш як на 300 тис. га створені лісові насадження.

Великою рушійною силою у виконанні цих завдань стало соціалістичне змагання трудящих областей і Києва за досягнення кращих показників по охороні природи та раціональному використанню природних ресурсів. Воно проводиться відповідно до постанови ЦК Компартії

¹ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки.— К., 1984, с. 9.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.)— Рад. Україна, 1986, с. 44.

України, Ради Міністрів УРСР, Укрпрофради і ЦК ЛКСМУ «Про організацію республіканського соціалістичного змагання областей і міста Києва за досягнення кращих показників по охороні природи та раціональному використанню природних ресурсів»³. При підбитті підсумків змагання враховуються насамперед такі показники, як виконання планів введення в дію водоочисних споруд і пилогазовловлюючих установок, систем оборотного водопостачання, рекультивації земель, впровадження біологічних методів захисту рослин, зменшення скидання у водойми забруднених стоків та шкідливих викидів в атмосферу, збільшення озеленення територій міської забудови тощо. Враховується також участь організації Українського товариства охорони природи й Українського товариства мисливців і рибалок у пропаганді природоохоронних знань, екологічному вихованні населення, в практичній роботі громадськості по охороні природи і раціональному використанню природних ресурсів. Протягом останніх років переможцем цього змагання неодноразово було визнано Ровенську область, яка нагороджувалася перехідним Червоним прапором ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, Укрпрофради і ЦК ЛКСМ України, дипломом та першою грошовою премією. Партійні, радянські, господарські, природоохоронні органи нагромадили великий досвід у справі поліпшення навколишнього середовища та використання природних ресурсів. На Ровенщині вже діють обласний й районні будинки природи. На підприємствах, у колгоспах й навчальних закладах організовано понад 500 кімнат і кабінетів охорони природи. При створенні районних будинків природи широко враховувалися можливості будинків науково-технічної інформації, краєзнавчих музеїв та інших організацій, що здійснюють роботу по охороні природи.

З метою активізації пропагандистської природоохоронної роботи в області практикується проведення єдиних політднів та днів депутатів з даної тематики. Під час їх проведення перед трудящими на підприємствах, виборчих дільницях і сільських сходах виступають члени лекторських груп обкому партії, керівники обласних та районних організацій, вчені, спеціалісти народного господарства.

Для пропаганди екологічних знань і природоохоронного законодавства на Ровенщині ефективно використовуються лекції, науково-практичні конференції, конкурси, тематичні виставки тощо.

Слід відзначити, що й обласна організація Українського товариства охорони природи також постійно виходить переможцем у республіканському соціалістичному змаганні «За ленінське ставлення до природи».

Проведені в Українській РСР заходи по охороні навколишнього середовища мають наукове обґрунтування. Причому вони з кожним роком удосконалюються. Широку тематику досліджень учені республіки вирішують у рамках 23 комплексних планів, які включають 620 тем науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт та понад 100— по впровадженню результатів наукових досліджень у виробництво. У виконанні цих планів безпосередню участь беруть більше 400 академічних і галузевих науково-дослідних, проектних та інших установ, організацій, виробничих об'єднань, вищих навчальних закладів. Дослідження їх спрямовані насамперед на створення мало- і безвідхідних, безстічних й енергозберігаючих технологій, що забезпечують комплексне використання мінерально-сировинних ресурсів, утилізацію побічних продуктів виробництва і вторинних ресурсів.

Ведеться робота по створенню нових видів устаткування для очистки відхідних газів і стічних вод від шкідливих домішок, розробляються й удосконалюються контрольні-вимірні прилади для здійснення контролю за станом природного середовища. Наприклад, у м. Києві

³ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1979, № 11, с. 78.

реалізується затверджена міським комітетом партії і міськвиконкомом цільова науково-технічна програма «Охорона навколишнього середовища міста, раціональне використання природних ресурсів і сировини», у розробці якої взяли участь понад 90 науково-дослідних інститутів різних відомств й Академії наук УРСР, проектно-конструкторських установ, підприємств та організацій. Ця програма передбачає розв'язання таких питань охорони навколишнього середовища, які вимагають наукової й проектно-конструкторської розробки, а також експериментального впровадження результатів досліджень та оцінки їх ефективності.

Слід підкреслити, що лише спільними зусиллями вчених і виробників можна досягти вагомих успіхів у справі охорони навколишнього середовища. Прикладом цього може бути творча робота по реалізації укладеного договору про науково-технічну співдружність між Академією наук республіки і підприємствами та організаціями м. Дніпродзержинська по оздоровленню навколишнього середовища. В основу договору покладено спільно розроблений комплексний план науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт та впровадження їх у виробництво. Для виконання цих робіт залучено близько 30 наукових і проектних установ, вузів та виробничих колективів.

На підприємствах міста проведено ряд важливих заходів, що зумовили стійку тенденцію до зменшення шкідливих викидів в атмосферу, поліпшення показників водокористування. Всю роботу щодо оздоровлення навколишнього середовища Дніпродзержинська спрямовує міський комітет Компартії України. Активно працює міський штаб по координації заходів по захисту навколишнього середовища. Хід виконання науково-дослідних робіт і впровадження їх результатів у виробництво постійно контролює Президія Академії наук УРСР та її Наукова рада з проблем біосфери.

З метою активізації науково-технічної творчості з питань охорони природи у республіці, починаючи з 1983 р., проводиться конкурс на кращий винахід, раціоналізаторську пропозицію, науково-технічну розробку. Його організаторами є Державний комітет УРСР по охороні природи, Академія наук Української РСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, ЦК ЛКСМ України, Президія республіканської ради Українського товариства охорони природи, Українська республіканська рада науково-технічних товариств, Українська республіканська рада Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів.

Тематика конкурсних робіт різноманітна. Це, зокрема, розробка і впровадження пропозицій по комплексному використанню земельних, водних, мінеральних, лісосировинних та інших природних ресурсів, створення безвідхідних і маловідхідних, ресурсозберігаючих технологій, технічних засобів, приладів, автоматизованих систем контролю, екологічно обгрунтованих схем і проектів розміщення промислових зон та об'єктів, утилізація цінних речовин із стоків і викидів тощо.

Конкурс викликав широкий інтерес. За два роки на розгляд республіканської конкурсної комісії надійшло понад 200 робіт від підприємств, наукових установ й організацій близько 25 міністерств та відомств.

За підсумками конкурсу, проведеного в 1985 р., перше місце присуджено колективу співробітників Київського політехнічного інституту (керівник — О. П. Шутько) за розробку комплексу заходів по переробці й використанню відходів різних галузей промисловості. Ця робота має велике народногосподарське значення. Вона випробувана у виробничих умовах на ряді підприємств хімічної, фармацевтичної, нафтохімічної, машинобудівної та харчової промисловості. Впровадження запропонованих заходів дасть змогу збільшити сировинну базу промисловості, впровадити безвідхідні технології і безстічні системи водопостачання, зекономити велику кількість цінної сировини.

Великих успіхів у справі охорони навколишнього середовища досягли колективи виробничого об'єднання «Ватра» ім. 60-річчя Радянської України, що на Тернопільщині. Він є неодноразовим переможцем соціалістичного змагання у своїй галузі. Протягом останніх трьох років колектив об'єднання виборює перехідний Червоний прапор ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, занесено на Дошку пошани ВДНГ СРСР.

Адміністрація підприємства, партійний, профспілковий і комсомольський комітети, інженерно-технічний склад, усі робітники надають великого значення заходам по охороні природи, раціональному використанню природних ресурсів. Майже 20 років підприємство є колективним членом Українського товариства охорони природи, в усіх його структурних підрозділах створені первинні організації по охороні природи.

Комплексно-цільова програма захисту навколишнього середовища, що була розроблена на початку одинадцятій п'ятирічці, стала невід'ємною складовою частиною перспективного плану економічного й соціального розвитку об'єднання. На «Ватрі» розробили і ввели програму «Інженерне забезпечення робіт по дотриманню норм і вимог охорони навколишнього середовища». У ній чітко визначені напрями робіт та відповідальність за них кожної служби і цеху. Активісти-природолюби провели паспортизацію можливих джерел забруднення атмосфери, обладнують їх пилогазовловлюючими установками. Завдяки введенню в експлуатацію комплексу оборотного водопостачання за роки п'ятиріччя майже на 370 тис. кубометрів зменшилося споживання води на технічні потреби.

Робітники виробничого об'єднання «Ватра» звернулися до трудових колективів усіх промислових підприємств Тернопільщини із закликом дбайливо ставитися до природних багатств, боротися за звання «Підприємство — друг природи». Ця ініціатива заслуговує активної підтримки.

В одинадцятій п'ятирічці значну увагу було зосереджено на питаннях охорони природи, раціонального використання природних ресурсів у зв'язку з інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва. Виконується довгострокова комплексна програма підвищення родючості ґрунтів, яка покликана забезпечити заплановані обсяги виробництва продукції землеробства. Значного поширення набула система землеробства, основана на безвідвальному обробітку ґрунту із збереженням стерні. Практика показує, що такі агротехнічні засоби сприяють поліпшенню агрофізичних властивостей ґрунтів й успішному захисту їх від ерозії. Нині такої обробки ґрунту здійснюється в республіці на площі близько 8 млн. га. Особливо ефективно застосовують цю технологію на Полтавщині, де її впровадженню значну увагу приділяє перший секретар обласного комітету Компартії України Герой Соціалістичної Праці Ф. Т. Моргун.

Останнім часом досить гостро постала проблема охорони навколишнього середовища від забруднення його засобами хімізації у сільському господарстві, зокрема пестицидами. У цьому напрямку зроблено немало. Хімічні обробки посівів, як правило, проводять лише після ретельного обстеження площ та визначення доцільності проведення боротьби з шкідниками й хворобами сільськогосподарських рослин і бур'янами. Широко застосовують біологічні методи захисту рослин. Обсяг їх становить майже 10 млн. гектарів. Заборонено використовувати отрутохімікати у водоохоронних зонах малих річок і водоймищ.

Проте слід зауважити, що науково-дослідні установи республіки ще не досить ефективно займаються дослідженнями істотного зменшення обсягів застосування хімікатів. Недостатньо ведеться пошук нових біологічних, мікробіологічних, генетичних та інших засобів захисту рослин.

Нині у багатьох колгоспах і радгоспах питання охорони природи перебувають у центрі уваги. Так, ще в 1977 р. колгосп імені Дзержинського Заставнівського району Чернівецької області виступив з ініціативою — широко розгорнути змагання господарств, підприємств, населених пунктів, навчальних закладів, дворів за зразкове природоохоронювання. Спеціалісти господарства разом з ученими Чернівецької обласної сільськогосподарської дослідної станції розробили комплекс заходів по раціональному використанню угідь. Відповідно до нього залужуються сильно ерозовані землі, створюються захисні лісонасадження на ярах і крутих схилах, будуються гідротехнічні протиерозійні споруди. Впроваджено протиерозійний обробіток ґрунту більш як на 1000 га, застосовуються науково-обґрунтовані системи удобрення і хімічної меліорації. Це сприяло підвищенню врожайності до 40—45 ц зернових з гектара, 490 ц — цукрових буряків, 390 ц — багаторічних трав тощо.

Постійно діюча комісія з питань сільського господарства та охорони навколишнього середовища взяла під свій контроль кожний гектар землі. На сотнях гектарів лісових масивів здійснюється їх біологічний захист. Навколо річок, що протікають на території колгоспу, а також ставків, джерел, пришлахових криниць та артезіанських свердловин створено водоохоронні й санітарні зони. Все це — результат невтомної праці ентузіастів-природолюбів. Майже всі колгоспники є членами Товариства охорони природи. Вісім громадських постів контролюють стан полів, охороняють водойми, ведуть боротьбу з браконьєрами. Випадки порушень в охороні природи тут розглядаються на засіданнях адміністративної комісії сільської Ради народних депутатів та правління колгоспу. Активну природоохоронну роботу проводить безпосередньо голова колгоспу І. О. Стругар, якого обрано головою первинної організації Українського товариства охорони природи. У селі відкрито перший в області колгоспний Будинок природи, що став центром природоохоронної роботи. В ньому, зокрема, проводяться лекції, організуються зустрічі з ученими, працює школа знань про природу.

Завдяки цілеспрямованій роботі в 1984 р. первинна організація Товариства охорони природи колгоспу виборола перше місце у республіканському соціалістичному змаганні «За ленінське ставлення до природи».

Для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва велике значення приділяється зрошенню та осушенню земель. Нині дві третини господарств Української РСР мають меліоровані землі, що значною мірою забезпечує одержання гарантованих урожаїв незалежно від погодних умов.

У республіці вже проведено чималу роботу з метою запобігання окремим негативним явищам, можливих внаслідок меліоративного будівництва. Під охорону взято близько 240 тис. га боліт, що мають велике значення як стабілізатори клімату, регулятори гідрологічного режиму, місця збереження цінних видів рослинного і тваринного світу. Вони виключені з меліоративного фонду. Навколо них виділено охоронні зони. На цих масивах заборонено проведення осушувальних та інших робіт, що впливають на гідрологічний режим.

З кожним роком загострюється проблема забезпечення народного господарства її населення водою. У більшості країн світу вона має першорядне значення. Недаремно з трибуни Організації Об'єднаних Націй на конференції з питань охорони водних ресурсів, що відбулася в 1977 р., було проголошено — «Чиста вода для всіх!». На ній також було вирішено провести Міжнародне десятиріччя чистої води (1981—1990 рр.). У тому ж році пропозицію конференції було схвалено на XXXII сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Головна водна артерія України — Дніпро. Тому від його повноводності й чистоти багато в чому залежить успішний розвиток обширного Придніпров'я. В одинадцятій п'ятирічці під керівництвом Академії наук

УРСР розроблено й реалізується комплексний план по охороні від забруднення води Дніпра. План враховує прогноз розвитку і розміщення продуктивних сил цього регіону, передбачає ефективні заходи по збереженню та відтворенню природних ресурсів.

Одним з найбільш ефективних заходів раціонального використання води є впровадження маловодних, маловідхідних і ресурсозберігаючих технологій виробництва. В республіці вже діє 105 промислових підприємств з безстічними системами водопостачання. Серед них — Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат, Дніпровський електродний завод, Новомосковський трубний завод імєні 50-річчя Радянської України, Миколаївський глиноземний завод та ін. Економічний ефект від впровадження таких систем лише на Верхньодніпровському гірничо-збагачувальному комбінаті становить 3,5 млн. крб. на рік.

У результаті застосування заходів по раціональному впровадженню прогресивних технологій, використання води в промисловості і комунальному господарстві в одинадцятій п'ятирічці зменшилося, незважаючи на збільшення промислового виробництва і житлового будівництва. Цьому значною мірою сприяло також введення плати за воду, зокрема, підвищеної плати за перевитрату встановлених лімітів водовикористання. Майже на 20% скоротилося водокористування Старобешівської ДРЕС, близько на 50% — на Ужгородському заводі «Турбогаз», Комунальському коксохімічному, Дніпродзержинському вагонобудівному імєні газети «Правда» заводах та на інших підприємствах.

Виконуючі завдання, накреслені постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР по запобіганню забруднення басейнів Чорного й Азовського морів, у республіці за 9 років у два рази зменшилося скидання забруднених стічних вод у річки і відкриті водойми⁴.

На Україні протікає понад 22 тис. малих річок загальною довжиною понад 100 тис. кілометрів. У їх басейнах формується близько 60% поверхневого стоку вод республіки. Інтенсивний розвиток промисловості та сільського господарства помітно впливає на водний режим і санітарний стан малих річок.

Останнім часом у республіці вживаються активні дії по охороні малих річок, запобіганню їх забруднення, замулення, відновленню водності. Вздовж малих річок та інших водойм створюються водоохоронні зони і прибережні смуги. У межах цих зон заборонено розорювати землі, застосовувати отрутохімікати, випасати худобу та влаштовувати для неї літні табори, споруджувати автостоянки, звалювати сміття та відходи виробництва тощо.

У комплексі природоохоронних заходів важлива роль належить захисту атмосферного повітря від забруднення. Цьому великою мірою сприяло прийняття Закону УРСР «Про охорону атмосферного повітря». Основні напрями вирішення цього питання сьогодні — це скорочення шкідливих викидів завдяки створенню маловідхідних і безвідхідних технологій виробництва та знешкодженню таких викидів тощо.

Значна природоохоронна робота проводиться на Лисичанському ордена Трудового Червоного Прапора заводі «Пролетарій». Тут організовано службу по контролю за роботою пілогазоочисних установок, яку очолює А. І. Лазуренко. Завдяки роботі цієї служби на підприємстві кількість викидів у атмосферу не перевищує норми. Всі 36 пілогазоочисних установок працюють з високою ефективністю. Конструктори заводу розробили досконалий проект аспіраційних установок для складального цеху, самі виготовляють очисні установки, пилові вентилятори. На базі централізованої заводської лабораторії організовано санітарно-промислову лабораторію, що здійснює контроль за станом стічних вод, загазованістю робочих місць у цехах, а також станом атмосферного повітря у санітарній зоні підприємства.

⁴ Правда, 1976, 4 февр.

Велика робота у республіці проводиться по запобіганню забруднення повітря викидами автомобільного транспорту. Наприклад, у ході проведення кампанії «Чисте повітря» і конкурсу на краще автопідприємство по організації природоохоронної роботи, що проводиться Держкомітетом УРСР по охороні природи спільно з рядом міністерств і відомств, щороку перевіряється майже 6 тис. автопідприємств, понад 180 тис. транспортних засобів. Експлуатація автомобілів, що допускають наднормативні викиди шкідливих речовин в атмосферу, забороняється.

З кожним роком у нас зростає добробут трудящих, підвищується їх життєвий і культурний рівень. Усе це дає змогу більше часу віддавати активному відпочинку на свіжому повітрі, особливо в лісі. Тому ліси України дедалі ширше використовуються для рекреаційних цілей — відпочинку, лікування, туризму. Особливо поживалася ця робота у Львівській, Ровенській, Волинській, Тернопільській та інших областях. Наприклад, у Тернопільській області лише останнім часом організовано цілий ряд зразкових зон відпочинку. Це «Заброддя» у Кременецькому районі, «Чумацький табір» — Підволочиському, «Чорний ліс» — Чортківському, «Сосновий бір» — Бучацькому, «Стожари» — Збаразькому, «Лісники» — Бережанському, «Замок» — Терехівському району. У їх створенні взяли участь практично всі підприємства, організації, колгоспи, навчальні заклади, розміщені на території згаданих районів. Тут обладнані стежки і шляхи, дороговкази, схеми. У кожній зоні налічується по 15—20 стилізованих будиночків для відпочинку, є тіньові та дощові намети. Створено багато декоративних скульптур, комплектів лісових меблів, влаштовані дитячі й спортивні майданчики тощо. Для відпочиваючих, які приїхали на власному автомобілі, влаштовані стоянки, під'їзні шляхи, естакади. Така лісова архітектура дуже красиво вписується в природну обстановку, розкриває й доповнює багатство лісу.

На жаль, на значно нижчому рівні благоустрій лісів у приміських зонах міста Києва, а також у Дніпропетровській, Донецькій, Одеській, Ворошиловградській, Миколаївській, Херсонській областях, тобто там, де відбуваються особливо великі рекреаційні навантаження на зелені зони та інші лісові насадження.

Коло природоохоронних питань дуже широке, і в їх вирішенні велика роль відводиться громадськості. Нині в Українському товаристві охорони природи налічується близько 18 млн. чол. Його первинні організації широко пропагують серед населення ленінські ідеї природокористування, організують громадський контроль за додержанням природоохоронного законодавства, беруть участь у практичній роботі по охороні природних багатств республіки, підвищенню рівня екологічної освіти трудящих. Лекційна пропаганда проводиться через народні університети «Природа», яких на Україні налічується близько 750. Їх відвідує понад 150 тис. слухачів. Методичними центрами пропаганди природоохоронних знань стали будинки природи, які організовані в більшості обласних і багатьох районних центрах, кімнати та куточки природи підприємств, організацій, колгоспів, радгоспів, навчальних закладів.

Протягом останніх років Українська РСР значно активізувала свою роботу в міжнародних природоохоронних організаціях, особливо в Програмі ООН по навколишньому середовищу (ЮНЕП). Враховуючи це, ХХХVIII сесія Генеральної Асамблеї ООН у 1983 р. знову обрала нашу республіку на трирічний строк до складу Ради керуючих ЮНЕП. На сесіях цієї організації делегація України бере участь у розробці документів, спрямованих на зміцнення міжнародного природоохоронного співробітництва, пропагує досвід республіки в охороні і раціональному використанні природних ресурсів.

У нашій країні є все необхідне для розв'язання проблем охорони навколишнього середовища. Комуністична партія і Радянський уряд

підняли організацію раціонального природокористування до рівня найважливіших державних завдань, спрямованих на підвищення матеріального і духовного рівня життя трудящих. Охорона природи стала у нас справою партійною, державною, загальнонародною. Мета її — перетворити прекрасну нашу Батьківщину у квітучий сад, щоб нинішнє і майбутні покоління мали можливість милуватися її чистим блакитним небом, зеленню лісів і полів, прозорими водами рік, озер і морів, дихати чистим повітрям, щоб налитим і вагомим був хлібний колос на Землі.

Д. И. Проценко

ОХРАНА ПРИРОДЫ — ВСЕНАРОДНОЕ ДЕЛО

Резюме

В статье анализируется природоохранная работа, проводимая под руководством партийных и советских органов республики, раскрывается значение научно-технического прогресса в решении актуальных задач охраны природы, показана роль трудящихся в этом процессе.

І. П. КОЖУКАЛО (Київ)

АКТИВІЗАЦІЯ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРА — ВАЖЛИВИЙ РЕЗЕРВ ПРИСКОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Видатною подією на сучасному, винятково складному і відповідальному відрізку світової історії став XXVII з'їзд лєнінської партії. У матеріалах і документах з'їзду, новій редакції Програми КПРС одержала дальший розвиток і обґрунтування розроблена квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни і на цій основі — досягнення нового якісного стану радянського суспільства. «КПРС вважає, що в сучасних внутрішніх і міжнародних умовах усебічний прогрес радянського суспільства, його поступальний рух до комунізму можуть і повинні бути забезпечені на шляхах прискорення соціально-економічного розвитку країни. Це — стратегічний курс партії...»¹. Прискорення соціально-економічного розвитку країни покликане забезпечити матеріально і духовно багате, соціально динамічне життя радянських людей в умовах миру, ще повніше і яскравіше розкрити можливості і переваги реального соціалізму.

Успішне розв'язання намічених завдань партія пов'язує з підвищенням ролі людського фактора, який завжди був визначальним. Положення про те, що в кінцевому результаті стан суспільного виробництва залежить насамперед від людського фактора ввїбрало в себе весь господарський досвід людства. Це положення лежить в концепції продуктивних сил, сформульованій К. Марксом в «Капіталі». Він науково довів, що з трьох компонентів, які становлять продуктивні сили суспільства: людина, засоби праці (машини, верстати і т. д.), предмети праці (сировина і допоміжні матеріали) — основним є людина, працівник².

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— Рад. Україна, 1986, 7 берез.

² Маркс К. Капітал. Т. 1. Критика політичної економії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори т. 23, с. 176.

Практика соціалістичного і комуністичного будівництва свідчить, що чим величніші масштаби наших планів і завдань, тим, як відзначав В. І. Ленін, «...більше повинно бути людей, мільйони яких треба залучити до самостійної участі в розв'язанні цих завдань»³. В. І. Ленін бачив смисл діяльності партії в тому, щоб викликати інтерес і свідоме ставлення широких народних мас до нових проблем і завдань, переконати їх в необхідності енергійного здійснення намічених цілей, добиватися, щоб вони стали особистою справою самих трудящих.

Ленінські положення про зростаючу роль людського фактора в суспільному прогресі особливо актуальними є сьогодні. Планомірне і всебічне вдосконалення соціалізму, дальше просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни — це в кінцевому результаті питання про розширення можливостей для розвитку особи, ініціативності радянської людини як господаря країни, трудівника і громадянина.

В душі ленінських настанов розкривається роль людського фактора у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, новій редакції Програми КПРС, в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року» та інших документах і матеріалах XXVII з'їзду партії. Весь зміст цих історичних документів свідчить, що тільки через добре продуману економічну стратегію, сильну соціальну політику і цілеспрямовану ідеїно-виховну роботу, взяті в їх нерозривній єдності, можна активізувати людський фактор, без якого не може бути розв'язане жодне з висунутих завдань. Соціалістичне суспільство не може ефективно функціонувати, не знаходячи нових шляхів розвитку творчої діяльності мас у всіх сферах суспільства. Як відзначається у новій редакції Програми КПРС, «чим масштабнішими є історичні цілі, тим важливішою є по-господарському заінтересована, відповідальна, свідома й активна участь мільйонів у їх досягненні»⁴.

Дальшому розвитку творчої діяльності мас сприяють досягнення реального соціалізму. Найважливішою передумовою цього є зрослий економічний, трудовий і духовний потенціал Країни Рад, яка має нині могутню, всебічно розвинуту економіку, кваліфіковані кадри робітників, спеціалістів, вчених. По багатьох напрямках розвитку наша країна міцно займає провідні позиції у світі.

Працею радянського народу з року в рік примножується національне багатство, яке найбільш повно характеризує економічний потенціал країни. Якщо в 1970 р. воно дорівнювало 1,4 трильйона крб., то в 1984 р.— 3,4 трильйона крб. За той же період національний дохід — узагальнюючий показник економічного розвитку, що відображає досягнуті масштаби суспільного виробництва, зростання народного добробуту, підвищився з 285,5 млрд. крб., до 558,6 млрд. крб., або майже в два рази⁵.

Трудовий потенціал країни характеризується насамперед такими даними (за станом на 1984 р.): 81,3 млн. чол.— робітничий клас — провідна суспільно-політична сила радянського суспільства; 12,6 млн. чол.— трудиться в громадському господарстві колгоспів; 33 млн.— дипломовані спеціалісти народного господарства; на 1000 чол. працюючих припадає 868 чол. з вищою і середньою (повною і неповною) освітою; близько 1,5 млн. наукових працівників, тобто кожний четвертий вчений у світі — громадянин Радянського Союзу⁶.

Глибокі зміни сталися в соціальному житті. Вперше в історії людина праці стала творцем своєї долі. Гарантоване право на працю,

³ Ленін В. І. IV конференція професійних спілок і фабрично-заводських комітетів Москви, 27 черв.— 2 лип. 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 421—422.

⁴ Рад. Україна, 1986, 7 берез.

⁵ СССР в цифрах в 1984 году: Крат. стат. сб.— М., 1985, с. 51, 197.

⁶ Там же, с. 17, 86, 179, 181, 196.

підкування суспільства про людину в період всього її життя, широкий доступ до духовної культури, повага до гідності і прав особи, неухильне розширення участі трудящих в управлінні — все це невід'ємні риси соціалістичного способу життя, важливе джерело активізації людського фактора.

Великі наші досягнення, проте життя, його динамізм диктують необхідність дальших змін і перетворень, досягнення нового якісного стану суспільства, його економіки, системи суспільних і політичних відносин та інститутів, всієї сукупності умов праці і життя радянських людей. «Розв'язати складні й масштабні завдання сучасного етапу, що стосуються всіх сторін нашого життя, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, — можна тільки спираючись на живу творчість народу, на його розум, талант і працю. Нам треба підняти на їх виконання мільйони трудящих, постійно розвивати ініціативу й енергію робітничого класу, селянства та інтелігенції, привести в рух ті невичерпні можливості, які має соціалістичне суспільство, активніше підтримувати всі корисні починання»⁷. Отже, активізація людського фактора є могутньою підмогою прискорення суспільного прогресу.

Людський фактор — багатопланова проблема. Вона охоплює творчу працю і ініціативність, свідому дисципліну і мораль, професіональний і культурний розвиток людини, її участь в управлінні виробництвом і роботі політичних інститутів.

Зміст поняття «людський фактор» пов'язується насамперед з реально існуючими людьми, їх потребами, настроями, інтересами, навиками, взаємовідносинами, які склались. Ніщо інше не відіграє такої ролі в справі формування серйозного ставлення до соціалістичної дійсності, як ясне розуміння тієї істини, що без зацікавленого, ініціативного ставлення до справи кожного працівника неможливій дальший розвиток соціалістичного суспільства, здійснення назрілих якісних зрушень в соціалістичній економіці.

Підвищення ролі людського фактора обумовлено перш за все інтенсивним розвитком соціалістичної економіки. Тепер, коли народно-господарські завдання, забезпечення розширеного відтворення не можуть розв'язуватися лише за рахунок залучення додаткових трудових і матеріальних ресурсів, величезне значення надається людині, її волі, настрою, зацікавленості в праці, умінню думати і працювати.

Квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, розглядаючи проблему інтенсифікації економіки, відзначив, що «порівняно швидко віддачу можна дістати, якщо привести в дію організаційно-економічні й соціальні резерви і, в першу чергу, активізувати людський фактор, добитися того, щоб кожний на своєму місці працював сумлінно і з повною віддачею»⁸.

Можна виділити кілька основних напрямів, по яких партія здійснює завдання активізації людського фактора, підвищення його ролі в прискоренні соціально-економічного розвитку країни.

Для розв'язання великомасштабних завдань, здійснення докорінних змін в економіці, управлінні необхідна відповідна психологічна перебудова людей, вироблення в них бажання і вміння працювати по-новому. Партія ставить завдання зробити перелом в умах і настроях трудящих, усіх кадрів зверху донизу, зосередивши увагу на основних питаннях економічної стратегії і, насамперед, на кардинальному прискоренні науково-технічного прогресу.

Нині науково-технічний прогрес виступає головною підмогою прискорення соціально-економічного розвитку країни. Тепер уже недостатньо часткових змін, звичайної модернізації машин і устаткування,

⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт., 1985 р.— К., 1985, с. 16.

⁸ Там же, с. 8.

вдосконалення діючих технологій. Як відзначалось на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, «потрібні революційні зрушення — перехід до принципово нових технологічних систем, до техніки останніх поколінь, які дають найвищу ефективність. Йдеться по суті про переозброєння всіх галузей народного господарства на основі сучасних досягнень науки і техніки»⁹.

Важливо, звичайно, правильно визначити напрями науково-технічного прогресу, виділити під них відповідні капітальні вкладення. Проте, якщо не буде поліпшено управління, не приведено господарський механізм у відповідність з новими завданнями, який би стимулював людей на пошуки найраціональніших методів розвитку виробництва, потрібного ефекту не буде досягнуто. Ось чому партія ставить завдання, щоб усі кадри, трудящі глибоко усвідомили нову обстановку, що склалася в народному господарстві, свідомо сприйняли її і взяли активну участь у прискоренні науково-технічного прогресу. «Не можна забувати просту істину: науково-технічний прогрес — це насамперед люди, які його рухають, учені, інженери, новатори»¹⁰.

Певний позитивний досвід по мобілізації комуністів, усіх трудящих республіки на неухильне прискорення науково-технічного прогресу нагромадили партійні організації України. Успіхи на цій важливій ділянці роботи залежать від партійного впливу, застосування як уже перевірених життєвими методами, так і нових форм роботи. Важливе місце в республіці зайняли ради сприяння науково-технічного прогресу при партійних комітетах. Їх функції — узагальнення досвіду використання на виробництві досягнень науково-технічного прогресу, об'єднання зусиль наукових, господарських кадрів, масових громадських організацій, виробничників на прискорення економічного і соціального розвитку регіонів, трудових колективів.

З ініціативи і під безпосереднім контролем ЦК Компартії України, обкомів і Кіївського міськкому партії сформувались і діють система республіканських, галузевих і регіональних науково-технічних програм, здійснення яких дозволило значно прискорити вирішення ряду найважливіших народногосподарських завдань. За чотири роки п'ятирічки комплексно механізовано і автоматизовано 11 тис. виробництв, цехів і дільниць, введено в дію 9,7 тис. механізованих поточкових і автоматичних ліній. Від впровадження науково-технічних заходів одержано економічний ефект на суму близько 4 млрд. крб. Здійснення завдань тільки республіканських програм дозволило в одинадцятій п'ятирічці зберегти працю близько 4 млн. чоловік¹¹.

У дванадцятій п'ятирічці і на період до 2000 року ставиться завдання «забезпечити розв'язання ключового політичного і господарського завдання — всемірно прискорити науково-технічний прогрес. Рішуче підняти роль науки і техніки в якісному перетворенні продуктивних сил, переведенні економіки на рейки всебічної інтенсифікації, підвищенні ефективності суспільного виробництва»¹².

Соціалістичний лад відкриває широкий простір для підвищення творчої активності трудящих при вирішенні магістрального завдання господарської діяльності — бережливого, раціонального використання всього, чим багата країна, всіх наявних резервів: праці, основних фондів, палива, сировини, продукції полів і ферм. Ресурсозбереження стає провідним напрямом економічної, науково-технічної і соціальної політики. Це обумовлено як створенням принципово нових ресурсозбе-

⁹ Там же, с. 10.

¹⁰ Щербицкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная: Из опыта работы парт. орг. Украины по осуществлению решений XXVI съезда КПСС об ускорении науч.-техн. прогресса. — Киев, 1983, с. 25.

¹¹ Титаренко А. Путем ускорения. — Правда, 1985, 5 июня; Гуренко С. По комплексным программам. — Там же, 29 окт.

¹² Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. — Рад. Україна, 1986, 9 берез.

рігаючих технологій, що забезпечують економічну ефективність, так і тим, що видобуток корисних копалин все ускладнюється, вимагає зрослих трудових енергетичних і транспортних затрат. Ефективність ресурсозбереження великою мірою залежить від умілого використання виробничого досвіду людей, їх таланту, винахідництва.

Бережливість — категорія конкретна. За нею стоять люди з іменами, посадами, професіями. Від того, наскільки кожний член суспільства на своєму робочому місці буде дбати про збереження народного багатства, настільки буде зміцнюватися економічний потенціал нашої країни, підвищуватися добробут радянського народу. Всяке марнотратство — це обкрадання самих себе, всього суспільства, перешкода на шляху зростання добробуту трудящих.

Бережливість все більше стає моральною нормою людей, насамперед передовиків виробництва, багатьох трудових колективів, одним з важливих джерел прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Значну роботу по ресурсозбереженню, зниженню матеріаломісткості на основі науково-технічного прогресу проводять під керівництвом партійних організацій наукові і виробничі колективи республіки. З початку одинадцятої п'ятирічки в промислове виробництво було залучено вторинних ресурсів і відходів в 1,3 раза більше, ніж у десятиї. З них вироблено продукції на 13,5 млрд. крб. В цілому ж здійснення наміченої в республіці програми впровадження ресурсозберігаючих технологій, машин і устаткування, широке залучення в господарській оборот вторинних ресурсів дозволило за чотири роки одинадцятої п'ятирічки одержати понад 4 млрд. крб. національного доходу. У республіці затверджена програма робіт по ресурсозбереженню, раціональному використанню вторинних ресурсів на 12-у п'ятирічку. Її здійснення дозволить зекономити сировину, матеріали, паливо і енергію більш ніж на 10 млрд. крб. Політбюро ЦК КПРС позитивно оцінило роботу Української РСР по збереженню ресурсів і зниженню матеріаломісткості виробництва на основі науково-технічного прогресу¹³.

Проте в роботі по забезпеченню раціональних витрат матеріально-енергетичних ресурсів є багато невикористаних резервів, не повністю мобілізуються всі організаційні, економічні і людські фактори для кращого використання всього того, що маємо. Ще не всі пройнялися свідомістю і розумінням того, що «режим економії — шлях до нашого багатства, справді завдання всіх завдань, справа загальнопартійна, загальнонародна»¹⁴. В новій редакції Програми КПРС відзначається, що в перспективі ресурсозбереження стане вирішальним джерелом задоволення природи потреб народного господарства в паливі, енергії, сировині і матеріалах¹⁵.

Питання прискорення науково-технічного прогресу, бережливості тісно пов'язані з підвищенням технічного рівня і якості продукції. Партія ставить завдання, щоб радянська продукція втілювала в собі останні досягнення наукової думки, відповідала найвищим техніко-економічним, естетичним та іншим споживчим вимогам, була конкурентоспроможною на світовому ринку.

Вирішення цих завдань залежить від людей, їх уміння працювати, їх професійної і патріотичної гордості, розуміння того, що виробляти неякісну продукцію означає розтринькувати свою працю, творчі здібності, матеріальні ресурси. Слід всім навчитися аналізувати вартість якості: втрати від браку, витрати на переробку, гарантійний ремонт. На зустрічі в ЦК КПРС з ветеранами стахановського руху, передовиками і новаторами виробництва М. С. Горбачов гово-

¹³ Плюс 10 миллиардов! — Известия, 1985, 15 окт.

¹⁴ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— К., 1985, с. 17.

¹⁵ Рад. Україна, 1986, 7 берез.

рив: «Ми впевнені, що робітники і колгоспники, вчені і спеціалісти, інженерно-технічні працівники, господарські керівники розгорнуть боротьбу за те, щоб уся вітчизняна продукція не поступалася перед найкращими світовими аналогами або перевершувала їх»¹⁶.

Активізація людського фактора тісно пов'язана з посиленням таких якостей працівників, як компетентність, діловитість, сприйнятливність до всього нового. У цьому зв'язку велике значення має підвищення культурно-технічного рівня робітників, колгоспників, докорінне поліпшення підготовки головної продуктивної сили суспільства. Сучасне виробництво орієнтовано на ініціативно думуючого працівника, високоорганізованого, освіченого, що має принципово нову технологічну культуру. Партійними, радянськими і господарськими органами вживаються заходи по перебудові всієї системи підготовки і перепідготовки кадрів, організації пропаганди науково-технічних знань серед трудящих.

Велика робота по підготовці і підвищенню кваліфікації робітників і службовців на підприємствах, в установах і організаціях, масових кадрів у колгоспах проводиться в Українській РСР. За чотири роки одинадцяті п'ятирічки в республіці новим професіям і спеціальностям навчено 5 170 тис. робітників і службовців, в тому числі 5 052 тис. робітників, пройшли навчання по підвищенню кваліфікації 27 724 тис. робітників і службовців, в тому числі 20 394 тис. робітників. Навчено новим професіям 393 тис. чол., підвищили кваліфікацію 3 943 тис. чол. у колгоспах¹⁷.

Все ж виробничий персонал, спеціалісти не скрізь мають відповідну підготовку, щоб успішно вирішувати проблеми, від яких залежить прискорення соціально-економічного розвитку. Це стосується, зокрема, ефективного використання високопродуктивного устаткування, нових технологій виробництва. Соціологічні дослідження свідчать, що тільки організація своєчасного підвищення рівня кваліфікації сільських механізмів, за приблизними підрахунками, дозволила б підвищити ефективність використання машинно-тракторного парку на 25—30%, що еквівалентно додатковій поставці понад 680 тис. нових тракторів¹⁸.

Партія вимагає неухильно вдосконалювати справу по підготовці робітників і службовців, масових кадрів у колгоспах, що має велике значення для розв'язання економічних і соціальних завдань. Необхідно докорінно змінити ставлення до підготовки кадрів, відзначав член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Є. К. Лигачов. Важливо, щоб по кожному конкретному робочому місці, бригаді, дільниці, цеху було чітко визначено, кого, коли і чому слід навчати. Слід добитися того, щоб підготовка і підвищення кваліфікації кадрів робітників і спеціалістів випереджали освоєння нової техніки і технології, враховували інтереси майбутнього. Оволодіння новими професійними знаннями і навичками повинно стати справою всього народу¹⁹.

Розв'язати намічені соціально-економічні завдання неможливо, не приводячи в дію такий фактор, як зміцнення організованості і дисципліни, виховання в людях високої відповідальності за доручену справу. Про всебічне підвищення самодіяльності трудящих і свідомості, відповідальності В. І. Ленін говорив ще тоді, коли тільки проходила «велика зміна праці підневільної працею на себе»²⁰, коли в народних масах ще не встигли виробитися нова трудова культура,

¹⁶ Горбачов М. С. Немеркнучі традиції трудового подвигу.— К., 1985, с. 8.

¹⁷ Украинская ССР в цифрах в 1984 году: Крат. стат. справ.— Киев, 1985, с. 110.

¹⁸ Староверов В. Дело партии— дело народа.— Труд, 1985, 30 окт.; СССР в цифрах в 1984 году: Крат. стат. сб., с. 139.

¹⁹ Смотреть вперед, не теряя перспективу.— Известия, 1985, 13 окт.

²⁰ Ленін В. І. Як організувати змагання?— Повне збір. творів, т. 35, с. 191.

нові погляди. Сучасний етап розвитку радянського суспільства повною мірою відкриває перед трудящими «...можливість роботи на себе, і до того ж роботи, яка спирається на всі здобутки новітньої техніки і культури»²¹.

Таку свідомість партія зміцнює і розвиває, маючи на увазі, що саме дисципліна, основана на особистій зацікавленості і відповідальності допоможе забезпечити якісні зрушення і підвищення ефективності виробництва. Практика багатьох колективів підтверджує, що за рахунок зміцнення порядку, посилення дисципліни і організованості, викоренення розхлябаності можна багато чого добитися. Так, в результаті активізації роботи по вихованню соціалістичної дисципліни праці, скорочення втрат робочого часу в 1983—1984 рр. у промисловості республіки було додатково випущено продукції на 203 млн. крб., збільшено обсяги будівельно-монтажних робіт, підвищено темпи зростання продуктивності праці²².

Об'єктивні умови формування свідомої дисципліни закладені в самій природі соціалізму, насамперед у суспільній власності, виробничих відносинах, меті виробництва, єдності корінних інтересів особи і суспільства. Проте самі по собі об'єктивні умови не забезпечують свідомої дисципліни. При однакових обставинах люди проявляють різну ступінь відповідальності і організованості. Ось чому партія надає важливого значення вихованню таких людей, для яких дійсно свідоме ставлення до праці, висока дисципліна стають внутрішньою потребою життя, моральною нормою. Основний шлях для досягнення цієї мети — поєднання політико-виховної роботи з дальшими перетвореннями в соціально-економічній сфері, в організації всієї господарської діяльності таким чином, щоб, як говорив В. І. Ленін, «...залучити до свідомої участі в процесі виробництва всю масу виробників у цілому...»²³.

Переважна більшість трудящих з великою відповідальністю ставиться до своїх обов'язків, дотримується свідомої дисципліни. Проте все ще є в нашому суспільстві такі потворні, чужі соціалістичній явища, як несумлінне ставлення до праці, розхлябаність, порушення трудової і виробничої дисципліни, безгосподарність і марнотратство, пияцтво, прагнення увірвати побільше від суспільства. Партія і її місцеві організації ведуть рішучу боротьбу з подібними явищами і пережитками, використовуючи ефективні засоби виховання, підвищення свідомості і відповідальності людей.

Під впливом науково-технічної революції різко зросла значущість таких факторів, як поліпшення організації праці і виробництва, підвищення ролі спонукальних стимулів і мотивів особистих рішень і дій, спрямованих на цілі, вигідні для суспільства і які розвивають зацікавленість у праці, відповідальність і активність кожного.

Реалізм нинішнього підходу до людського фактора полягає в тому, що він повніше, ніж це було раніше, враховує як особисті, так і колективні інтереси учасників виробничого процесу. Питання про підвищення особистої зацікавленості у своїй праці тісно пов'язуються з проблемою вдосконалення системи матеріальних і моральних стимулів, розподільчих відносин взагалі. В цьому велике значення відводиться новим формам організації і оплати праці.

Одна з найпрогресивніших форм організації і оплати праці сьогодні — бригадний метод роботи на основі госпрозрахунку, що народився в гущі мас і який є результатом соціальної творчості народу. На кінець 1984 р. на Україні в промисловості діяло 60 тис. бригад, що працювали в умовах госпрозрахунку, які об'єднували 1 044 тис. робітників. Із загальної кількості бригад з оплатою по єдиному наряду

²¹ Там же, с. 190.

²² Крючков Г. К. Кадрова політика і вимоги часу.— Комуніст України, 1985, № 12, с. 19.

²³ Ленін В. І. Про професійні спілки.— Повне зібр. творів, т. 42, с. 214.

(нормованому завданню) 168 тис. бригад, які об'єднували 2400 тис. чол., були бригадами, де відрядний приробіток і премії серед робітників розподілялися з врахуванням коефіцієнту трудової участі. Виросла кількість бригад, ланок, що працюють на колективному (бригадному) підряді із застосуванням акордно-преміальної системи оплати праці в сільському господарстві. Число підрозділів, що працювали на колективному підряді в колгоспах, радгоспах і міжгосподарських сільськогосподарських підприємствах у 1984 р. становили 31 206, в яких було зайнято 678 301 робітників і колгоспників²⁴.

Досвід переконливо свідчить, що там, де колективи працюють повному — мають перспективне планове завдання, єдиний наряд з оплатою за кінцевий результат, застосовують коефіцієнт трудової участі, — там висока дисципліна і відповідальність. Бригадний підряд активізує, зокрема, такий соціальний фактор, як задоволення працею. Орієнтуючись на кінцевий результат, члени колективу охоче йдуть на суміщення операцій, освоюють суміжні професії. Тим самим вони повніше реалізують свої здібності й інтереси, що поряд з підвищенням продуктивності праці, задоволенням працею сприяє їх моральному розвитку, формуванню високої відповідальності і свідомості.

В роботі по активізації людського фактора партія послідовно проводить лінію на підвищення ролі трудових колективів у розробці планів і прийнятті господарських рішень, у здійсненні заходів щодо соціально-економічного розвитку підприємств, виявлення та мобілізації внутрішніх резервів виробництва. За останні роки значно розширені права трудових колективів, прийнято Закон СРСР про трудові колективи, яким закріплено підвищення їх ролі у вирішенні виробничих і соціальних проблем.

Трудові колективи уміло здійснюють надані їм Законом права. В колективах під керівництвом партійних організацій у виробничому і громадському житті беруть практично участь всі трудівники. Так, на Дніпропетровському комбайновому заводі ім. К. Є. Ворошилова головна увага була зосереджена на підвищенні ефективності виробництва на основі атестації і раціоналізації робочих місць. В результаті цього заходу було вивільнено понад тисячу працівників. Активна участь в цьому робітників, інженерно-технічних працівників, службовців, більшості членів колективу стала одним з основних факторів, що забезпечила досягнення заводом високих виробничих результатів: значно підвищився коефіцієнт змінності роботи устаткування, збільшилась фондовіддача, різко поліпшилось використання виробничих потужностей. Повністю і в установлені строки здійснюються поставки за договорами і замовленнями. Більш як 80% продукції випускається з Державним знаком якості. Центральний Комітет КПРС, схваливши роботу дніпропетровців, відзначив у своїй постанові, що вона сприяє залученню трудящих до управління виробництвом, повнішому використанню ними прав, наданих Законом СРСР про трудові колективи²⁵.

Велику роль у справі активізації людського фактора, у вирішенні економічних, соціальних і виховних завдань відіграє соціалістичне змагання. Велике його значення для становлення самого працівника як господаря виробництва, його настроєність на масштаби і новизну сучасних завдань. Соціалістичне змагання — «це, — як відзначається в новій редакції Програми КПРС, — дуже важлива сфера розгортання творчості трудящих, один з основних способів самоутвердження і суспільного визнання особи»²⁶.

У соціалістичному змаганні беруть участь практично всі трудящі. На початок 1985 р. в країні соціалістичним змаганням було охоплено

²⁴ Украинская ССР в цифрах в 1984 году, с. 70.

²⁵ Гладкий І. Примножуючи силу трудового колективу. — Під прапором лєнізму, 1985, № 4, с. 36.

²⁶ Рад. Україна, 1986, 7 берез.

понад 114 млн. трудящих, в Українській РСР — понад 22 млн. чоловік²⁷. Сьогодні, як ніколи, помітно зростає активність людей, їх жива заінтересованість у тих змінах, що відбуваються в суспільстві. Вони шукають новаторські підходи розв'язання проблем, більш дійові форми організації соціалістичного змагання. Про це свідчать масові ініціативи трудящих.

В період підготовки до XXVII з'їзду партії ЦК КПРС в числі інших колективів схвалив досвід виробничого колективу «Київдерев» по широкому залученню у господарський оборот вторинної сировини. ЦК Компартії України високо оцінив почин групи передовиків виробництва, які вирішили ознаменувати XXVII з'їзд партії найвищою продуктивністю праці та збільшенням випуску високоякісних товарів народного споживання. З цінною ініціативою виступив колектив Сумського машинобудівного науково-виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе. Достроково виконавши завдання одинадцяти п'ятирічки, за прикладом колективу АвтоВАЗу фрунзенці взяли соціалістичні зобов'язання по прискоренню науково-технічного прогресу, збільшенню на цій основі темпів зростання обсягів виробництва і продуктивності праці в дванадцятій п'ятирічці. Високі зобов'язання, що перевищують встановлені на дванадцятю п'ятирічку контрольні цифри, взяли багато підприємств Києва, Харківської, Дніпропетровської, Донецької, Львівської, Одеської, Черкаської та інших областей²⁸.

Партійні організації забезпечують повсюдно підтримку цінних ініціатив і починань, тримають під контролем всю роботу по формуванню планів економічного і соціального розвитку на 1986 р. і на дванадцятю п'ятирічку, добиваються, щоб в них повною мірою знайшли відображення настанови квітневого (1985 р.) і жовтневого (1985 р.) Пленумів ЦК КПРС.

Сила соціалістичного змагання в його масовості, у можливості повторювати і примножувати передовий досвід. Воно породжує творців і новаторів, які йдуть неуторованими шляхами, показують трудовий ентузіазм, професійну майстерність, загострене почуття особистої відповідальності, діловитість. Усій країні відомі імена металурга Г. Я. Горбаня, гірника В. І. Ігнат'єва, будівельника І. Д. Ганчева, ткалі П. Г. Волковинської, хліборобів О. В. Гіталова, О. Н. Парубка та багатьох інших гвардійців праці. Все ж перемоги завойовує не тільки гвардія. Партія надає великого значення тому, щоб кожний з учасників змагання сьогодні зробив більше і краще, ніж вчора, добився нових результатів. Тільки при цих умовах соціалістичне змагання буде дійовим, наша країна стане багатшою і могутньою, відбуватиметься прискорення її соціально-економічного розвитку.

Проте віддача трудового змагання все ще залишається недостатньою. Одна з основних причин цього полягає в тому, що форми і методи змагання далеко не повною мірою відповідають характерові нинішнього етапу соціально-економічного розвитку. В багатьох випадках вони орієнтуються на валові, суто об'ємні підсумки і показники. Часто соціалістичне змагання здійснюється без міцного і глибокого зв'язку з роботою по переведенню економіки на інтенсивні рейки, перебудові господарського механізму, широкому впровадженню колективних форм організації праці. Надто багато висувається починів, а далеко не всі з них достатньо продумані.

Спираючись на ленінські принципи, партія націлює партійні, радянські, громадські організації на вдосконалення організації та дієвості змагання. Важливе значення надається всемірній підтримці ініціативи і творчості мас, спрямованих на прискорення науково-техніч-

²⁷ Ворожейкин И. Продолжая славные традиции.— Правда, 1985, 26 июля; Украинская ССР в цифрах в 1984 году, с. 34.

²⁸ Титаренко О. А. Відповідальний етап у житті партійних організацій.— Комуніст України, 1985, № 9, с. 17, 18.

ного прогресу, зростання продуктивності праці, бережливе використання ресурсів, підвищення ефективності виробництва і якості продукції, зниження її собівартості, на забезпечення трудового ритму і своєчасне виконання договірних зобов'язань, досягнення найкращих народногосподарських результатів.

На активізацію людського фактора спрямована соціальна політика партії. Піклування про людину — поліпшення умов життя і праці мільйонних мас трудящих, розвиток їх здібностей і талантів, дедалі повніше здійснення принципів соціальної справедливості — було і лишається вищим смислом діяльності партії, її головною метою. У новій редакції Програми КПРС підкреслюється, що «партія розглядає соціальну політику як могутній засіб прискорення розвитку країни, піднесення трудової і суспільно-політичної активності мас, формування нової людини, утвердження соціалістичного способу життя...»²⁹. Партія виходить з того, що ефективність діяльності кожного працівника великою мірою залежить від того, наскільки міцно вона підкріплюється соціальними факторами, що мають безпосередній вплив на свідомість, настрої і психологію людей, їх громадську активність і особисту поведінку.

В соціальній програмі першочергове значення відводиться глибоким перетворенням у праці — вирішальній сфері життя людей. Тут зроблено вже немало. За чотири роки п'ятирічки в республіці з ручної на механізовану працю переведено 885 тис. чол., що перевищує планові завдання. В результаті поліпшення умов і охорони праці трудящих на виробництві, охорони їх здоров'я знизилась у 1985 р. втрасти по тимчасовій непрацездатності працюючих відповідно з минулим роком³⁰.

Великі заходи по посиленню творчого змісту і колективістського характеру праці, підвищенню її культури, заохоченню висококваліфікованої і високопродуктивної роботи на благо суспільства намічаються на перспективу. З цією метою буде послідовно провадитися лінія на значне зменшення, істотне скорочення, а потім і ліквідацію монотонної, важкої фізичної і малокваліфікованої праці, створення здорових санітарно-гігієнічних умов і впровадження доскональної техніки безпеки.

На основі змін у праці, підвищення її продуктивності забезпечується даліше підвищення реальних доходів населення. За роки одинадцятої п'ятирічки реальні доходи на душу населення країни збільшились на 11%. Насамперед зросла оплата праці, на її долю припадає три чверті збільшення реальних доходів населення. Проведено важливі централізовані заходи в галузі оплати праці, в результаті чого вона підвищена більш як у 20 млн. чоловік. У робітників і службовців середньомісячна заробітна плата зросла на 13% і досягла в 1985 р. 190 крб., у колгоспників оплата праці збільшилась на 29% і становила 153 крб.³¹.

Оплата праці в громадському господарстві була і залишається протягом першої фази комунізму основним джерелом доходів трудящих. В новій редакції Програми ставиться завдання постійно вдосконалювати систему заробітної плати. Вона повинна враховувати кількість і якість праці, її умови і результати, стимулювати підвищення кваліфікації працівників, продуктивності праці, поліпшення якості продукції, економії всіх видів ресурсів.

Важливо, щоб принцип соціалізму «Від кожного — за здібностями, — кожному — за працею» неухильно втілювався в практику, без

²⁹ Рад. Україна, 1986, 7 берез.

³⁰ Титаренко А. Путем ускорения.— Правда, 1985, 5 июня; Взаимная забота, взаимный контроль.— Раб. газ., 1985, 12 дек.

³¹ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, с. 6.

будь-яких відступів, утверджувався як норма життя кожної людини. Партія надає принципового значення боротьбі з дармоїдством і спекуляцією, рішучому викорененню нетрудових доходів та інших антисуспільних форм перерозподілу матеріальних благ.

З ростом грошових доходів населення підвищується попит на товари і послуги, зростають вимоги до їх якості. Завданням першочергової ваги є повне задоволення цього попиту. Комуністична партія і Радянський уряд вживають необхідних заходів, щоб успішно вирішити це завдання.

Цьому підпорядкована і прийнята ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР Комплексна програма розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986—2000 роки³².

Істотний вклад в підвищення народного добробуту справляють суспільні фонди споживання, які відіграють дедалі більшу роль у розвитку загальнодержавних систем безплатної народної освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення, в поліпшенні умов відпочинку трудящих. За їх рахунок забезпечується близько третини всіх матеріальних благ і послуг, що надаються радянським людям. На сім'ю з чотирьох чоловік виплати і пільги з цих фондів досягли 2120 крб. за рік. А їх доля в грошових доходах середньої робочої сім'ї становить 20%³³.

Справою особливої соціальної значущості партія вважає прискорене вирішення житлової проблеми. За одинадцять п'ятирічку намічалось ввести в експлуатацію житла загальною площею 530 млн. кв. метрів, а введено 550 млн. кв. метрів, що дало можливість поліпшити житлові умови більш як 50 млн. чоловік. Підвищився рівень благоустрою житла. Успішно вирішується і таке програмне завдання, як забезпечення кожної сім'ї окремою квартирою. Нині в окремих квартирах, включаючи індивідуальні будинки, живе 85% сімей³⁴. До 2000 року практично кожна сім'я матиме окреме житло — квартиру або індивідуальний будинок.

Великої уваги партія надає зміцненню здоров'я радянських людей, впровадженню у їх повсякденне життя фізичної культури і спорту, посиленню піклування про сім'ю, подальше поліпшення становища жінок-матерів, повнішому задоволенню запитів молоді, поліпшенню матеріального становища ветеранів праці і війни, охороні навколишнього середовища та іншим соціальним проблемам, від яких великою мірою залежить творча активність трудящих.

Особливе місце в активізації людського фактора належить ідеологічній, ідейно-виховній роботі. Звернена до людей, вона будить їх думку, розвиває ініціативу, виховує в них непримиренність до недоліків і антисуспільних явищ, утверджує комуністичну мораль, формує гармонійно розвинуту, суспільно активну особу.

Всі плани і завдання стануть реальними, якщо під них, як говорив В. І. Ленін, зуміємо підвести базу переконання³⁵, зацікавити в них мільйони і мільйони трудящих. «...Чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підняти інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»³⁶, — підкреслював Володимир Ілліч.

³² Комплексна програма розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986—2000 роки. — К., 1985. — 47 с.

³³ Саркисян Г. Во имя человека. — Соц. индустрия, 1985, 11 дек.

³⁴ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, с. 7; Саркисян Г. Назв. ст.

³⁵ Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького: Промова на об'єднаному засіданні делегатів VIII з'їзду Рад, членів ВЦРПС і ММРПС — членів РКП(б), 30 грудня 1920, р. — Повне збір. творів, т. 42, с. 209.

³⁶ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад, 22—29 груд. 1920 р. — Там же, с. 133—134.

Партія постійно дбає про те, щоб усі радянські люди глибоко оволодівали марксистсько-ленінським вченням, підвищували політичну культуру, свідомо брали участь у виробленні політики партії і активно проводили її в життя. Цьому підпорядковані всі форми ідеологічної роботи і насамперед система політичної і економічної освіти.

В умовах, коли намічаються глибокі зрушення у вирішальній сфері людської діяльності, коли партія взяла курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, особлива увага приділяється формуванню у всіх радянських людей економічної культури, сучасного економічного мислення. На це спрямована відповідна система економічної освіти, в якій оволодівають основами марксистсько-ленінської економічної науки, навчаються передовим методам праці, управлінням економічним життям, ознайомлюються з історичним досвідом КПРС по здійсненню соціально-економічної політики.

Отже, економічна освіта виступає важливим засобом розвитку у трудящих навиків творчої економічної діяльності, залучення їх до управління виробництвом, практичної реалізації економічної стратегії партії. У 1984/85 навчальному році на Україні в усіх ланках партійного навчання підвищували свої політичні знання понад 2 300 тис. чол., понад 1 300 тис. навчалися в масових формах політичного навчання і майже 6 600 тис.— у системі економічної освіти³⁷. Серед тих, хто навчався в системі економічного навчання, 1,5 млн. чол. вивчали питання науково-технічного прогресу, 3 млн.— вдосконалення господарського механізму, 700 тис.— питання економії і бережливості. Крім того, близько 100 тис. комуністів питання економічної політики КПРС і вдосконалення господарського механізму вивчали в системі партійного навчання³⁸.

В 1985/86 навчальному році число слухачів в системі економічного навчання і політичної освіти досягло понад 12 млн. чол., що становить половину працюючих в різних галузях народного господарства, науки і культури республіки³⁹. Зросла кількість слухачів, що вивчають питання економічної політики. Партійні організації добиваються, щоб знання, одержані слухачами, знаходили практичне втілення в умілому господарюванні, високопродуктивній праці.

Спрямовуючи свою діяльність на активізацію людського фактора, Комуністична партія дбає про те, щоб найголовніші питання економічного і соціального розвитку, важливі партійні документи обговорювалися в трудових колективах, всіма радянськими людьми.

Справді всенародним стало обговорення проектів нової редакції Програми партії, змін у Статуті КПРС, Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. Обговорення, пропаганда і роз'яснення передз'їздівських документів мали відкритий і діловий характер, проходили організовано і змістовно, без парадності і галасу, сприяли дальшій творчій активності радянських людей, їх згуртуванню навколо Комуністичної партії, глибокому розумінню трудящими завдань і перспектив прискорення соціально-економічного розвитку країни і на цій основі вдосконалення соціалістичного суспільства, досягнення його нового якісного стану. В центрі уваги радянських людей були питання практичної роботи по завершенню плану 1985 р. і п'ятирічки в цілому, зміцнення дисципліни і порядку, впровадження досягнень науки і передового досвіду, посилення режиму економії, підвищення авторитету чесної і сумлінної праці.

³⁷ Крючков Г. Политическая культура кадров и стиль работы.— Коммунист, 1985, № 7, с. 65.

³⁸ Погребняк Я. П. Современное экономическое мышление кадров: содержание и закономерности формирования.— Вопр. истории КПСС, 1985, № 10, с. 13.

³⁹ Идейная закалка: Передовая.— Правда Украины, 1985, 1 окт.

Масштаби намічуваної КПРС роботи по прискоренню економічного і соціального розвитку країни грандіозні. Вони вимагають від партії, всього радянського народу великих зусиль. Шляхи реалізації величезних планів Комуністична партія бачить насамперед в тому, щоб повною мірою привести в дію головний, по суті невичерпний резерв, який полягає в людському факторі. При цьому КПРС виходить з марксистсько-ленінського положення: народ — творець історії, комуністичне творення — справа його рук, його енергії, його розуму.

И. П. Кожукало

АКТИВИЗАЦИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ФАКТОРА — ВАЖНЕЙШИЙ РЕЗЕРВ
УСКОРЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА

Резюме

В статье рассматривается один из важнейших резервов ускорения социально-экономического развития советского общества — повышение роли человеческого фактора. Главное внимание уделяется раскрытию основных направлений, по которым партия в современных условиях осуществляет задачу активизации человеческого фактора, повышение творческой активности масс в решении важнейших задач экономической стратегии.

Ю. Д. ЗАЙЦЕВ (Львів)

ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК КОЛЕКТИВНИХ ФОРМ
ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ У ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР
У РОКИ ОДИНАДЦЯТОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Висунуте Комуністичною партією завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни передбачає цілий комплекс заходів у різних сферах людської діяльності, і насамперед в економіці. Як підкреслюється у прийнятій XXVII з'їздом КПРС новій редакції партійної Програми, реалізація цього завдання «...вимагає постійного вдосконалення керівництва народним господарством, надійного та ефективного функціонування господарського механізму, який включає в себе різноманітні, гнучкі форми й методи господарювання, добиватися їх відповідності мінливим умовам економічного розвитку і характерові розв'язуваних завдань»¹. Все це зумовлює необхідність активізації вченими-суспільствознавцями дослідження діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, теоретичних основ і практичних методів інтенсифікації економіки, удосконалення механізму господарювання, на чому, зокрема, наголошувалося і в постанові ЦК Компартії України «Про роботу інститутів Секції суспільних наук АН УРСР по виконанню рішень XXVI з'їзду партії, червневого (1983 р.), наступних пленумів ЦК КПРС» (березень 1985 р.)².

З огляду на вимоги часу видається особливо актуальним вивчення практики становлення та шляхів розвитку колективних форм організації праці як одного з найбільш ефективних, масових і перспективних починів робітничого класу, спрямованих на інтенсифікацію соціалістичної економіки.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (Нова ред.) — Рад. Україна, 7 берез. 1986.

² Див.: Рад. Україна, 1985, 20 берез.

Класики марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали визначальну роль організації праці для успішного здійснення соціалістичного будівництва. Вимогу «...більш значного комбінування робітників безпосередньо в процесі виробництва» висував ще К. Маркс у «Капіталі»³. Науково обгрунтованій організації праці надавав особливої ваги В. І. Ленін. «...Для Радянської влади,— відзначав Володимир Ілліч,— саме організація праці... є найголовніше, корінне і злободенне питання всього громадського життя»⁴.

В умовах сучасного етапу комуністичного будівництва і здійснення НТР удосконалення організації праці стає однією із сфер бурхливого вияву соціальної активності трудящих. Зростаючий суспільний поділ праці, розгалужені міжгосподарські зв'язки, складне багатоконпонентне виробництво зумовили поступову втрату переваг індивідуальної відрядності, особливо на стиках робочих місць. Стало зрозумілим, що однією з основних причин недостатньої ефективності народного господарства є не відсутність тих чи інших постанов, заходів чи вказівок, а неузгодженість інтересів держави, колективу і окремого виробничника, що чітко визначила КПРС⁵.

У формуванні і функціонуванні виробничих відносин теоретики марксизму виразно виділяли роль інтересів, у тому числі й особистої зацікавленості трудівника. «Економічні відносини кожного даного суспільства,— відзначав Ф. Енгельс,— проявляються насамперед як *інтереси*»⁶. Цю ж думку обстоював і В. І. Ленін. «Без особистої заінтересованості ні чорта не вийде. Треба *зуміти* заінтересувати»,— писав він⁷.

Пануюча в умовах індивідуальної відрядності орієнтація на передовиків виробництва на першій погляд явище суто позитивне. Але ж заводський план виконують не лише передовики. Питання полягає в тому, щоб зробити їх талант і вміння надбанням усього трудового колективу. А цього можна досягти лише при спільній заінтересованості в результатах праці.

Відомо, що не всі однаково ставляться до власного й державного майна, до роботи, наприклад, на присадибній ділянці і в колгоспі чи на підприємстві, до якості власної і державної продукції. Як же перенести цю заінтересованість у результаті праці для себе на результати праці для суспільства? Які економічні важелі, яку систему стимулювання треба застосувати? Такою підмогою стали колективні форми організації та оплати праці за кінцевим результатом, насамперед такі, що базуються на госпрозрахунку.

Таким чином, зближення, а потім і досягнення оптимальної єдності інтересів робітника, колективу й суспільства стало однією з кардинальних проблем нинішнього етапу комуністичного будівництва. Зрозуміло, що її розв'язання дасть (і вже дає) надзвичайно вагомий соціальний ефект. Йдеться, отже, про вдосконалення виробничих відносин соціалістичного суспільства, про приведення їх у відповідність із зрослими продуктивними силами.

Перехід на бригадні форми організації праці зумовлюється також вимогами науково-технічного прогресу, насамперед створенням сучасних технологічних систем, що значно скоротили кількість ізольованих, технологічно самостійних робочих місць і звузили масштаби використання індивідуальної праці.

³ Маркс К. Капітал. Т. 3.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. 1, с. 87.

⁴ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади».— Повне збір. творів, т. 36, с. 139.

⁵ Див.: Горбачев М. С. Живое творчество народа.— М., 1984, с. 8, 13, 16; Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР.— К., 1983, с. 11.

⁶ Енгельс Ф. До житлового питання.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 262.

⁷ Ленін В. І. В. О. Аванесову.— Повне збір. творів, т. 53, с. 269.

Активно сприяла застосуванню колективних форм праці демократизація радянського суспільства в цілому та управління виробництвом зокрема, виховане радянським ладом почуття колективізму, єдності особистих і державних інтересів.

Ефективним прискорювачем запровадження прогресивної організації праці стало піднесення трудової активності та ентузіазму мас. Власне саме так і рекомендував В. І. Ленін використовувати творчі сили народу: «Не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку потрудіться збудувати спочатку міцні містки, які ведуть... до соціалізму; інакше ви не підійдете до комунізму, інакше ви не підведете десятки й десятки мільйонів людей до комунізму»⁸.

Отже, бригадна форма організації праці була покликана до життя політико-економічними умовами соціалістичного будівництва і народжена активною соціальною творчістю трудящих як найдоцільніший метод поєднання інтересів трудівника, колективу й суспільства.

У науковій літературі робилися спроби дати визначення поняття «бригада». Спираючись на них, а також на партійні документи останнього часу, хочемо запропонувати таке формулювання згаданого поняття: бригада — це первинна виробнича і громадсько-політична ланка трудового колективу, створена на засадах добровільності та самоуправління для ефективного розв'язання виробничих, соціально-економічних і політико-виховних завдань на основі товариської взаємодопомоги, спільної відповідальності та заінтересованості в кінцевих результатах праці.

Поняття «бригадний підряд», а точніше — «підрядна бригада» народилося на початку 60-х років, коли в Мурманській області була сформована перша госпрозрахункова бригада на чолі з відомим будівельником, нині Героєм Соціалістичної Праці В. П. Серіковим. Вона підрядилася від початку до кінця спорудити один з корпусів гірничозбагачувального комбінату. Головну ідею підряду — оплату праці за кінцевими результатами, тобто за повністю збудованим і зданим об'єкт — В. П. Серіков разом з інженером І. Ф. Шупа-Дубровою обгрунтували на сторінках газети «Полярная правда» 31 грудня 1962 р. та 13 червня 1963 р.⁹ В 1970 р. комплексна бригада Головмосбуду М. А. Злобіна започаткувала повний госпрозрахунок у житловому будівництві. Нова форма організації та оплати праці була схвалена ЦК КПРС і рекомендована для повсюдного вивчення та запровадження¹⁰.

В промисловості першим у країні бригадний госпрозрахунок застосував колектив П. І. Капкова з ливарного цеху Ленінградського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна ще в січні 1931 р. На Україні його зачинателем вважається бригада формувальників Д. Горяїнова з ливарного цеху харківського заводу «Серп і молот», яка уклала госпрозрахунковий договір з адміністрацією 5 квітня 1931 р. На початок лютого 1932 р. в СРСР діяло 150 тис. госпрозрахункових бригад, в яких налічувалося більше мільйона робітників, а в республіці — близько 30 тис. бригад і 300 тис. робітників¹¹. Однак для масового поширення госпрозрахунку в низових трудових колективах тоді не було ще ні матеріальних, ні соціально-економічних умов.

⁸ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Там же, т. 44, с. 143.

⁹ Див.: Правда, 1985, 8 люля; Серіков В. П. Договір по совести.— М., 1984, с. 36—38.

¹⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...). К., 1982, т. 11, с. 118—120.

¹¹ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу, 1921—1937: (На матеріалах Укр. РСР).— К., 1980, с. 151—153.

У повоєнний період бригадний госпрозрахунок застосовувався з 1952 р. в мартенівському цеху Северського трубного заводу Свердловської області. Згодом прогресивну форму організації праці було поширено на всі цехи підприємства, де вона успішно функціонує вже понад 30 років¹².

В літературі найчастіше зустрічається твердження, що на Україні вперше (в окремих публікаціях — уперше в промисловості, в машинобудуванні) бригадний підряд запровадив у 1973 р. колектив Л. О. Поклонського з охтирського заводу «Промзв'язок» Сумської області. Є, однак, всі підстави стверджувати, що паростки нової організації праці пробивалися в УРСР і раніше, до появи досвіду бригади Л. О. Поклонського. З'являлися вони там, де був для цього благодатний ґрунт, а потреби суспільної практики відчували особливо гостро.

Так, у виробничому об'єднанні (ВО) «Ждановважмаш» досвід бригадної організації праці сягає 50-х років. У 1958 р. тут працювало 12 спеціалізованих наскрізних бригад¹³. З початку свого існування (1957 р.) і донині на єдиний наряд з оплатою праці за кінцевими результатами незмінним складом працює бригада з шести слюсарів першого цеху Львівського ВО ім. 50-річчя Жовтня на чолі з Л. М. Бутиковим. Продуктивність праці в ній щороку зростає на 10—15%. Бригада завоювала почесне право називатися колективом ім. 50-річчя газети «Правда» та ім. XXV з'їзду КПРС¹⁴. До перших госпрозрахункових колективів республіки належить і створена в 1969 р. на засадах експерименту в інструментальному цеху Львівського телевізійного заводу (нині ВО «Електрон») бригада на чолі з ветераном праці «майстром — золоті руки» Д. К. Лотоцьким. Її члени обрали бригадира і раду бригади. Праця оплачувалася за кінцевим результатом, а розмір заробітку встановлювався відповідно до визначених загальними зборами умовних розрядів робітників (прообраз нинішнього коефіцієнта трудової участі)¹⁵.

У Львові ж, у 1972 р. єдинонарядні комплексні бригади з колективною оплатою праці за кінцевими результатами працювали на всіх конвеєрних та автоматичних лініях заводу телеграфної апаратури ім. 50-річчя Жовтня, на заводі кінескопів, де колективними формами оплати праці було охоплено 85% робітників-відрядників, фірмі «Райдуга», в об'єднанні «Львівдеревпром», виробничо-технічному об'єднанні «Електрон» та ін.¹⁶

Значний досвід застосування колективних форм організації праці нагромадили багато трудових колективів республіки. Серед них підприємства столиці України — виробничі об'єднання «Більшовик», ім. С. П. Корольова, «Червоний екскаватор», «Завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна», заводи «Комуніст» і верстатів-автоматів ім. М. Горького. Активно впроваджували прогресивний метод трудівники виробничих об'єднань «Новокраматорський машинобудівний завод», «Дніпрошина», заводів: Дніпропетровського металургійного устаткування, Нижньодніпровського трубопрокатного, Вінницького підшипникового, одеського «Будгідраліка», Ворошиловградського тепловозобудівного ім. Жовтневої революції та ін.

У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 р. «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості

¹² Бригадная форма организации и стимулирования труда: Передовой опыт.— М., 1983, с. 53.

¹³ Баткаев Р., Веллер М. Коллективные формы организации труда.— *Вопросы экономики*, 1980, № 1, с. 62.

¹⁴ Львов. правда, 1984, 10 янв.

¹⁵ Там же, 1981, 5 авг.; *Історія Львова*.— К., 1984, с. 329.

¹⁶ Об'єдн. арх. Укр. респ. ради профспілок (далі ОА УРПС), ф. 2605, оп. 8а, спр. 436, арк. 22—25, 28, 68.

роботи» було запропоновано зацікавленим організаціям «розробити і здійснити заходи для широкого розвитку бригадної форми організації і стимулювання праці, маючи на увазі, що в одинадцятій п'ятирічці ця форма повинна стати основною»¹⁷.

Завдання, поставлене партією та урядом, сколихнуло трудові колективи. Почався масовий перехід робітників на колективні форми організації праці. До середини 1980 р., наприклад, на підприємствах союзного підпорядкування Сумської, Донецької, Миколаївської, Кіровоградської, Чернівецької та Херсонської областей більше половини робітників працювали в бригадах¹⁸. В цілому в Українській РСР на серпень того ж року налічувалося 242 тис. бригад і в них 2630 тис. робітників, а на кінець наступного — відповідно 250 тис. і 2836 тис.¹⁹ До 1 січня 1985 р. вже 71,4% робітників республіки були об'єднані в бригади²⁰.

Особливу роль у зародженні й розвитку колективних форм організації праці, у боротьбі за їх утвердження відіграли передові робітники, далекоглядні, енергійні, мислячі трудівники, що очолили новостворені бригади. Крім згаданих, серед засновників та продовжувачів почину слід назвати київських бригадирів В. П. Щербину та П. І. Іванова з ВО «Завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна», М. І. Сукретного з «Більшовика» та П. П. Матвійчука із заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького, В. В. Коломійця з ВО «Ждановважмаш», лауреата Державної премії СРСР бригадира верстатників Мукачівського меблевого комбінату Закарпатської області В. М. Янцо, В. Й. Лобського з Дрогобицького долотного заводу, бригадира комсомольсько-молодіжного колективу токарів ВО «Тернопільський комбайновий завод ім. XXV з'їзду КПРС» Є. І. Штокалюка та В. В. Іванченка з Новокаховського електромашинобудівного заводу Херсонської області, М. Ф. Вороненка з Краматорського заводу «Енергомашспецсталь» та десятки тисяч інших поборників, так би мовити, масової «колективізації» у промисловості.

Таким чином, на наш погляд, у розвитку бригадних форм організації праці (БФОП) в промисловості можна виділити чотири етапи: 1931—1933 рр.— зародження госпрозрахункових бригад, 1952—1970 рр.— експерименти по використанню колективних форм організації праці, 1971—1979 рр.— становлення нового методу, 1979—1985 рр.— масове поширення БФОП, перетворення її в основну. Наступним, на думку автора, буде етап переходу кількості в якість, тобто активного запровадження в бригадах господарського розрахунку та бригадного підряду. Зрозуміло, що на практиці часові рамки виглядають більш розмитими. Нові явища зароджуються у надрах попередніх.

Чому ж для значного поширення передового методу потрібні були роки і навіть десятиліття? А якщо говорити не про формальну «бригадизацію», не про «охоплення», а про використання повного бригадного госпрозрахунку, про перенесення його на весь виробничий ланцюжок (та й на невиробничу сферу), то потрібні будуть додаткові роки наполегливої праці. Та тому, що нові виробничі відносини, нова форма організації трудового процесу могли бути викликані лише відповідним рівнем розвитку продуктивних сил, економіки країни, техніки й технології, нарешті, самої людини — творця матеріальних і духовних благ.

¹⁷ КПРС в резолюціях..., т. 13, с. 432.

¹⁸ Арх. УРРПС, ф. ПЗ. Розвиток бригадних форм організації праці (далі — БФОП) на підприємствах союзного підпорядкування по областях за II квартал 1980 р.

¹⁹ Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году: Стат. ежегодник. — Киев, 1984, с. 84.

²⁰ Арх. УРРПС, ф. ПЗ. Дані про розвиток бригадної форми організації праці в промисловості по областях (далі — Дані про БФОП) за 1984 р. Підрахунки автора.

Головною метою впровадження колективних форм організації та стимулювання праці є піднесення ефективності суспільного виробництва. У більшості трудових колективів, що використовують прогресивний метод, значно зростає продуктивність праці, підвищується якість продукції, скорочуються витрати на виробництво, збільшується зарплата робітників. При цьому меншою кількістю людей вони, як правило, випускають більше продукції, зростає кваліфікація трудівників, їх потяг до економічних знань. У членів колективу формується почуття господаря підприємства і країни, посилюється прагнення вивчати та впроваджувати передовий досвід, ділитися секретами трудової майстерності. Майже вдвічі скорочується час, потрібний для опанування нових або суміжних спеціальностей.

Нова форма організації праці сприяє піднесенню трудової та громадської активності трудящих. Бригада стає основним суб'єктом в організації соціалістичного змагання. Сюди переноситься центр ідейно-виховної та масово-політичної роботи. В багатьох первинних трудових осередках утворюються партгрупи, активізується діяльність профгруп. У 1984 р., наприклад, профгрупи були організовані в 90% бригад республіки²¹.

Спочатку запровадження колективних форм організації праці диктувалося вимогами науково-технічного прогресу, зростаючого оновлення техніки й технології виробництва. В цих умовах застосування індивідуальної відрядності не лише не відповідало рівню розвитку матеріально-технічної бази промисловості, а ставало гальмом на шляху підвищення продуктивності праці, піднесення ефективності виробництва. Однак на нинішньому етапі активного вдосконалення виробничих відносин соціалізму на передній план висуваються не стільки техніко-економічні, скільки соціальні аспекти бригадизації як одного з оптимальних шляхів розв'язання важливих суспільних проблем. Адже нова форма організації праці найбільш повно відповідає природі розвинутого соціалізму, забезпечує виховання в людей колективістської свідомості та моралі, творчого підходу до справи, товариської взаємодопомоги і взаємної заінтересованості в результатах колективної праці. Вона спонукає трудящих до піднесення свого культурно-технічного та кваліфікаційного рівня, до освоєння нових професій та їх суміщення, поліпшення якості роботи.

Однак цим не вичерпується соціальний ефект передового методу. Як відзначають самі робітники, в бригадах панує атмосфера взаєморозуміння, згуртованості й колективізму, високої вимогливості й принциповості, організованості та дисциплінованості, непримиренного ставлення до негативних явищ, антигромадських вчинків.

Одним з важливих наслідків використання бригадного підряду є розгортання в трудових колективах рішучої боротьби за ощадливість, прагнення робітників досягти потрібного результату з меншими затратами, що є головною ознакою ефективності. Та визначальним фактором нововведення є піднесення заінтересованості трудового осередку в цілому і кожного робітника зокрема в кінцевих результатах праці, а через це — в соціально-економічному житті країни, тобто, активізація процесу зближення інтересів окремого трудівника, колективу й суспільства з перспективою їх злиття.

Істотні зміни, що відбуваються в психології робітника в результаті впровадження колективних форм організації праці, вдало підмітила швачка Мукачівського виробничого трикотажного об'єднання М. Ю. Дідик: «Зараз кожній робітниці вигідно те, що вигідно всій бригаді»²².

Трудові колективи є не тільки творцями БФОП, а й її удосконалювачами. Наприклад, у львівському ВО «Біофізприлад», як і в біль-

²¹ Там же, спр. 23. Інформ. доп. секретаріату УРРПС.

²² Закарп. правда, 1984, 28 січ.

шості колективів, коефіцієнт трудової участі (КТУ) * використовувався спочатку лише для розподілу заробітку. Однак пізніше він став показником як трудової, так і громадсько-політичної активності. Ради бригад почали цікавитися участю робітника у раціоналізаторстві та винахідництві, освоєнні суміжних професій, наставництві, роботі творчих бригад тощо. У кожній бригаді були запроваджені трудові паспорти, в яких відображалася виробнича та громадська активність робітників²³. Таким чином, поліпшуючи нову форму організації праці, трудящі сприяли вдосконаленню виробничих відносин, які, в свою чергу, відкривали простір для повнішої реалізації можливостей продуктивних сил суспільства.

Буде помилкою думати, що колективні форми організації праці приживалися швидко, безболісно, без опору відживаючих трудових відносин. Крім рвачів, індивідуалістів, різного роду консерваторів, у таборі противників нововведень опинилося й немало висококваліфікованих робітників, які боялися не лише зниження заробітку, а й знеособлювання праці, втрати морального пріоритету.

З'являлися бригади, які знижували виробничі показники, допускали зриви виконання планових завдань. Крайнім проявом негативних тенденцій став розпад окремих бригад (наприклад, на бердичівському заводі «Комсомолец», у Харківському виробничому об'єднанні по випуску агрегатних верстатів). Справа в тому, що в перші рік — два бригада реалізує резерви, що лежать на поверхні — активізує вплив робітників на виробничий процес, удосконалює оперативно-виробниче планування, застосовує багатостаттєвість, суміщення професій, обмін передовим досвідом, зміцнює трудову дисципліну, що й забезпечує значне піднесення продуктивності праці та зарплати. Однак після максимального використання внутрішніх резервів темпи виробничого зростання уповільнюються. Це відбувається там, де не забезпечується комплексний підхід до організації роботи новостворених трудових осередків, де не здійснено ґрунтовної перебудови виробничого і управлінського механізму в інтересах бригаадної форми організації праці, де низовий колектив не став первинним і основним об'єктом організації і управління виробництвом. Нерідко сторонніми спостерігачами прогресивних змін залишаються керівники технічних підрозділів та спеціалісти підприємства, працівники планово-диспетчерських служб і відділів матеріально-технічного забезпечення, інженери і навіть майстри виробничих дільниць, не зацікавлені у підтримці нового ні матеріально, ні морально. У таких випадках підготовка виробництва, його планування й нормування перестають відповідати вимогам колективної праці. Таким чином, виникає суперечність між передовою формою побудови трудового процесу і консервативними методами його організаційного та матеріально-технічного забезпечення.

Як вихід з такого становища у пресі широко дебатовалося питання про необхідність включення до складу бригад майстрів та окремих інженерно-технічних працівників (технологів, наприклад)²⁴. У сорто-прокатному цеху «Криворіжсталі» членами бригад стали всі ІТП²⁵. Практика підтверджує високу ефективність подібних кроків. У сум-

* Коефіцієнт трудової участі (КТУ) — узагальнена кількісна оцінка реального внеску кожного робітника бригади в результаті її колективної праці залежно від індивідуальної продуктивності та якості роботи. (Докладніше див.: Совершенствование хозяйственного механизма: Сб. документов.— М., 1982, с. 297—303; Моисеев А. В. Экономический словарь-справочник рабочего.— М., 1984, с. 150—151; Кутырев Б. Мера участия.— Правда, 1984, 10 мая; Игнатьев Л. Отставка уравниловке.— Соц. индустрия, 1984, 11 мая.

²³ Вільна Україна, 1984, 29 груд.

²⁴ Див.: Правда, 1983, 7, 28 сент.; 1985, 11 янв.; Рабочая газ., 1984, 8 авг.; Соц. индустрия, 1984, 20 июля.

²⁵ Рабочая газ., 1985, 20 апр.

ському машинобудівному об'єднанні ім. М. В. Фрунзе, наприклад, у сферу госпрозрахункових відносин залучені не лише робітники та майстри, а й технологи, диспетчери, інші спеціалісти. Подібне практикується і в шахтопрохідницькому управлінні № 9 тресту «Свердловськшахтобуд» Ворошиловградської області, у ВО «Харківтракторозапчастина», на Київському ремонтно-механічному заводі Головукрнафтогазбуду, на Броварському світлотехнічному заводі та багатьох інших підприємствах республіки²⁶.

Все ж в УРСР на кінець 1984 р. лише 2,3% бригад мали у своєму складі майстрів та інших інженерно-технічних працівників. Серед бригадирів майстри та ІТП становили всього 2,8%²⁷.

На початку 1985 р. Держкомпраці СРСР та ВЦРПС затвердили порядок оплати праці і матеріального стимулювання майстрів та інженерно-технічних працівників, включених до складу укрупнених виробничих бригад у промисловості та будівництві. А прийнята у грудні 1985 р. постанова Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС про підвищення ролі майстрів, начальників дільниць і цехів зобов'язала цю категорію керівників спрямувати свою роботу на послідовне переведення структурних підрозділів промислових підприємств на господарський розрахунок, запровадження колективного підряду. Запропоновано при включенні майстрів до складу укрупнених комплексних бригад покладати на них керівництво такими бригадами²⁸. Це, безумовно, сприятиме активізації участі інженерних і технічних кадрів підприємств у бригадному русі.

В деяких трудових колективах, як і в промисловості в цілому, у десятій і в перші роки одинадцятої п'ятирічки не було досягнуто очікуваного зростання продуктивності праці. Однією з причин цього явища було формальне використання нового методу. Адже зростання продуктивності праці забезпечується не механічним об'єднанням робітників у бригади (хоч нерідко поліпшує виробничі показники навіть такий захід), а створенням усіх необхідних техніко-економічних, організаційних та соціальних умов для функціонування бригад, переведенням їх на госпрозрахунок. Найоптимальніші кількісні показники «бригадизації» не завжди свідчать про серйозні якісні зрушення у виробничому процесі. Якщо питома вага охоплених бригадами робітників швидко наближається до оптимального рівня, то поширення госпрозрахункових відносин ще не відповідає потребам часу. За підсумками 1984 р. в республіці лише 20,8% бригад (в 1981 р.— 5,9%) працювали на госпрозрахунку, об'єднуючи всього 19,8% робітників (в 1981 р.— 4,3%). Прикладом тут може служити Львівська область, де прогресивний метод використовували 33,4% первинних трудових осередків і 30,8% робітників²⁹.

Відомо, що вищою формою низового госпрозрахунку є бригадний підряд, при якому повний господарський розрахунок колективу закріплюється договором між адміністрацією і робітниками з обумовленими взаємними зобов'язаннями та визначеною відповідальністю. Власне на цих передових умовах в республіці працює поки що дуже мало бригад — 1,8% їх загальної чисельності. В них налічується тільки 1,7% робітників промисловості республіки. Найкраще використовується прогресивний метод на Ровенщині, де на початок 1985 р. 10,7% усіх бригад і 11,7% усіх промислових робітників уклали договори з адміністрацією про підрядний спосіб організації праці. За таким же принципом трудяться 5,9% робітників Тернопільської, по 3,3% — За-

²⁶ Рабочая газ., 1984, 23 окт.; 8 авг.; Комс. знамя, 1984, 15 авг.; Соц. индустрия, 1984, 22 сент.; 1985, 16 февр.

²⁷ Арх. УРРПС, ф. ПЗ, Звіт про БФОП за 1984, р. Підрахунки автора.

²⁸ Див.: Соц. индустрия, 1985, 9 февр.; Правда, 1985, 12 дек.

²⁹ Арх. УРРПС, ф. ПЗ. Звіт про впровадження БФОП за 1981—1984 рр. Підрахунки автора.

карпатської і Львівської областей³⁰. Мізерність цих цифр навіть у провідних за показниками бригадного підряду областях лише підкреслює, яку велику роботу ще необхідно провести у напрямку вдосконалення БФОП.

Характерними ознаками бригадної форми організації і стимулювання праці, як відомо, є робота колективу за єдиним нарядом, або нормованим завданням, оплата праці за кінцевими результатами, розподіл заробітку між робітниками за КТУ. На Україні наприкінці 1981 р. за єдиним нарядом працювало 72,4% бригад і в них 72% робітників, охоплених БФОП. На початок 1985 р. ці показники зросли відповідно до 80,8% та 82,2%. Кількість робітників, праця яких оплачувалася за кінцевими результатами, збільшилася з 1,5 млн. чол. у 1981 р. до 2,7 млн. чол. у 1984 р. (70,4% до числа робітників, охоплених БФОП), а тих, що застосовували КТУ — з 1 млн. до 2,4 млн. чол. (63,7%)³¹.

Отже, позитивні тенденції по основних напрямках впровадження БФОП рішуче прокладають собі дорогу. Однак до оптимального співвідношення згаданих величин ще далеко. Тому, як відзначив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький у доповіді на Пленумі ЦК Компартії України 21 травня 1985 р., треба наполегливіше проводити роботу по «удосконаленню бригадних форм організації праці, переведенню їх на господарський розрахунок»³².

До позитивних тенденцій у впровадженні колективних форм організації праці слід віднести також зростання кількості комплексних бригад, тобто таких, що об'єднують робітників різних професій, з 106,7 тис. у 1981 р. до 143 тис. у 1984 р. та збільшення кількості наскрізних колективів (у них працюють робітники всіх змін) відповідно з 42,1 до 66,9 тис. Все ж на початок 1985 р. у комплексних колективах працювало 43,3% робітників, об'єднаних у бригади, а в комплексно-наскрізних — 13,8%³³, що не відповідає зростим потребам виробництва.

У доповіді на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу М. С. Горбачов наголосив: «Важливо сміливіше йти на широке створення в усіх галузях укрупнених комплексних госпрозрахункових бригад... і вже найближчими роками перетворити їх на основну форму господарювання на підприємствах і в організаціях»³⁴

Завдання, висунуте партією, полягає в тому, щоб поширювати госпрозрахункові відносини практично на всі взаємозв'язані трудові колективи, на всі виробничі підрозділи підприємства. Адже так само, як один робот не «вписується» в стару технологічну структуру виробництва, так і передові бригади в умовах недосконалої організації праці не дають належної віддачі.

На жаль, спостерігається відставання у впровадженні прогресивних форм організації праці в допоміжному виробництві, неоднаковий підхід до цієї справи на різних підприємствах. Так, при незначній відмінності умов для створення ремонтних бригад на машинобудівних підприємствах на кінець 1982 р. рівень охоплення ремонтників бригадною формою організації праці на Монастирищенському машинобудівному заводі (Черкаська область) становив 98,8%, у ВО «Харківський

³⁰ Там же. Підрахунки автора.

³¹ Арх. УРРПС, ф. ПЗ. Звіт про впровадження БФОП за 1981—1984 рр. Підрахунки автора.

³² Рад. Україна, 1985, 22 трав.

³³ Арх. УРРПС, ф. ПЗ. Звіт про впровадження БФОП за 1981—1984 рр. Підрахунки автора.

³⁴ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії.— К., 1985, с. 27.

турбінний завод» — 53,5%, на Дніпропетровському заводі важких пресів — 15,7%³⁵. В цілому по республіці в допоміжних цехах промислових підприємств на початок 1985 р. в бригадах працювало 59,1% робітників, тимчасом як в основних — 77,5%³⁶.

Факторами, які стримують поширення бригадного підряду, виступають усе ще існуюче коригування планів; лімітований, наперед визначений фонд зарплати, що відстає від значного зростання продуктивності праці і гальмує його; технічна недосконалість системи обліку витрачання сировини, матеріалів, палива та енергії; низька заінтересованість служб підприємств у результатах діяльності бригад.

XXVI з'їзд КПРС рекомендував широко використовувати в плануванні програмно-цільовий метод. Він може з успіхом застосовуватися й при визначенні перспектив впровадження колективних форм організації праці. Такий досвід уже є. В Дніпропетровській області як складова частина комплексної програми «Праця» розроблена на 1982—1985 рр. регіональна цільова комплексна програма «Бригада». На рівні підприємств такі програми були складені у львівському ВО «Мікроприлад», Київському верстатобудівному об'єднанні³⁷.

У Львівській, Дніпропетровській, Ровенській, Харківській та багатьох інших областях республіки є багатий досвід управління окремими параметрами виробництва (якістю, економією трудових і матеріальних ресурсів, соціальними процесами) за допомогою стандартів підприємств. Було б слушно розробити на місцях і відповідні стандарти щодо БФОП, де визначити функції та порядок взаємовідносин всіх учасників виробничого процесу від робітника до директора, всіх підрозділів і служб підприємств у справі впровадження й розвитку прогресивного методу.

В літературі активно дискутується проблема раціональної чисельності бригад. На наш погляд, у цілому можна погодитися з думкою про те, що в невеличких колективах обмежені можливості для суміщення професій, взаємозамінності робітників, вивільнення робочої сили. Гонитва за процентами «бригадизації» та консерватизм технології зумовили появу значної кількості нечисленних бригад, що на даному етапі стали гальмом дальшого розвитку прогресивної форми організації праці. Адже для них важко встановити критерії кінцевих результатів роботи, вони, як правило, не можуть бути ні комплексними, ні наскрізними, не піддаються в своїй більшості переведенню на госпрозрахунок. Тобто їм фактично недоступні основні переваги БФОП. Про справедливість цієї думки свідчить і тенденція до зменшення питомої ваги бригад з чисельністю робітників до 5 чол. включно з 26,5% у 1981 р. до 17,9% у 1984 р.³⁸

Згадана тенденція, безумовно, є позитивною, а досвід тих, хто на основі малоефективних бригад створює нові укрупнені комплексні і наскрізні колективи, — вартий наслідування. До таких підприємств належать Ворошиловградська трикотажна фабрика ім. XXV з'їзду КПРС, Ужгородський фанерно-меблевий комбінат, Луцький завод синтетичних шкір, Одеський судноремонтний завод ім. 50-річчя Радянської України, Харківський електротехнічний завод та ін.³⁹

³⁵ Осовий Г., Семеніхін В. Соціально-економічні аспекти підвищення ефективності бригадної форми організації і стимулювання праці.— Економіка Рад. України, 1984, № 1, с. 18.

³⁶ Арх. УРРПС, ф. ПЗ. Звіт про впровадження БФОП за 1981—1984 рр. Підрахунки автора.

³⁷ Осовий Г., Семеніхін В. Назв. праця, с. 18; Львов. правда, 1982, 30 марта; Рад. Україна, 1983, 21 груд.

³⁸ Арх. УРРПС, ф. ПЗ. Звіт про впровадження БФОП за 1981—1984 рр. Підрахунки автора.

³⁹ Информационное письмо об опыте развития и повышения эффективности коллективных форм организации и стимулирования труда в объединениях, на предприятиях и организациях Украинской ССР.— Киев, 1985, с. 5—9.

Щодо численних колективів, то тут думки дослідників розділяються. Одні вважають, що тільки великі бригади можуть успішно виконувати виробничі завдання, інші — що такими колективами важко управляти. За нашим переконанням, критерієм чисельності бригади мають бути умови, потреби виробництва, особливості технологічного процесу.

Важливою умовою поширення та успішного використання бригадного методу є широка пропаганда всіма засобами і формами передового досвіду в цій справі, практична допомога підприємствам у впровадженні БФОП.

Важливо також за масовим бригадним рухом не випустити з поля зору головної фігури виробничого процесу — робітника. Тому при створенні бригад слід пам'ятати, що вони — не просто група робітників, не сума індивідуальних відрядників, а трудовий осередок, об'єднаний колективною заінтересованістю в кінцевих результатах праці.

Потребують перебудови не лише мислення, свідомість, мораль усередині бригади, а й ставлення до неї. Необхідно підносити престижність БФОП, орієнтувати на неї громадську думку, масово-політичну роботу, систему організації соціалістичного змагання. Провідна роль у цьому належить комуністам. КПРС націлила партійні організації підприємств на створення в бригадах партійних груп або призначення в них парторганізаторів. Однак навіть у провідних колективах ця робота ще не завершена. Важливою особливістю бригадної форми організації праці є її демократичний характер, надання для трудящих широких можливостей брати безпосередню участь в управлінні суспільними справами. Однак на практиці цей принцип інколи не витримувався. Так, дослідження, проведені соціологами у виробничому об'єднанні «Запоріжтрансформатор», показали, що в окремих колективах ради бригад не обиралися, а призначалися керівництвом цехів, адміністрація не завжди рахувалася з думкою бригади, часто не виконувала власних зобов'язань перед робітниками, не знайомила останніх з порядком морального та матеріального стимулювання праці⁴⁰.

Звичайно, впровадження колективних форм організації праці само по собі не розв'яже всіх економічних проблем. Бригадний підряд здатний виявити свої переваги і високу ефективність лише за умови серйозної перебудови всього господарського механізму відповідно до вимог сучасного етапу соціально-економічного розвитку соціалістичного суспільства. Партія націлює радянських людей на ґрунтовне вдосконалення і прискорення всього процесу розширеного відтворення при активному використанні регулятора, яким може і повинна виступати економічна заінтересованість трудівників у результатах власної діяльності (планової, постачальної, наукової, виробничої, збутової, транспортувальної і т. п.).

На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, що «доведення принципів господарського розрахунку до всіх первинних трудових осередків, до кожного робочого місця... дасть змогу зімкнути заходи по вдосконаленню системи управління зверху з розвитком колективних форм організації та стимулювання праці знизу, підняти активність трудящих»⁴¹.

Таким чином, впровадження бригадних форм організації праці є однією з найважливіших складових частин піднесення ефективності суспільного виробництва з метою прискорення соціально-економічного розвитку СРСР.

⁴⁰ Див.: Ткаченко А. А. Роль бригадної форми організації праці в розвитку соціальної активності трудящихся.— Науч. коммунизм, 1984, № 4, с. 77.

⁴¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р.— К., 1985, с. 12.

Ю. Д. Зайцев

ДАЛЬНЕЙШЕЕ РАЗВИТИЕ КОЛЛЕКТИВНЫХ ФОРМ ОРГАНИЗАЦИИ ТРУДА
В ПРОМЫШЛЕННОСТИ УССР В ГОДЫ ОДИННАДЦАТОЙ ПЯТИЛЕТКИ

Резюме

В статье на значительном фактическом материале раскрываются пути дальнейшего развития в промышленности УССР в годы одиннадцатой пятилетки коллективных форм организации труда как одного из наиболее эффективных, массовых и перспективных починов рабочего класса, направленных на интенсификацию социалистической экономики.

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ), С. М. ТИМЧЕНКО (Київ)

СОЦІАЛЬНЕ ОБЛИЧЧЯ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Нова історична і соціальна спільність — радянський народ — об'єднує у собі всі нації й народності, класи та соціальні групи соціалістичного суспільства в умовах його дальшого неухильного вдосконалення. Складовою частиною цієї спільності є й колгоспне селянство країни, в тому числі УРСР. Генезис його пов'язаний з колективізацією сільськогосподарства, становленням і розвитком нової в історії суспільства колгоспно-кооперативної форми господарювання. Нинішнє колгоспне селянство є соціалістичним класом, який сформувався на основі революційного перетворення села — усупільнення дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва, становлення якісно нової форми колективної власності, докорінної перебудови економічних, соціальних та культурних умов життя, зрослої свідомості найширших мас колишніх одноосібників.

Виятково важливе значення для дальшого розвитку цього класу має положення нової редакції Програми КПРС про те, що «у ході послідовного здійснення аграрної політики партії відбуваються перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, стирання істотних соціальних, культурно-побутових відмінностей між містом і селом. Спосіб життя і характер праці селянства стають все більш схожими з способом життя і характером праці робітничого класу. Подолання відмінностей між цими класами, утвердження в нашій країні суспільства без класів відбудеться в основному в історичних рамках першої, соціалістичної фази комуністичної формації»¹.

Досліджуючи процес становлення соціальної однорідності соціалістичного суспільства, необхідно насамперед чітко визначити ознаки класів та соціальних груп, які його складають. Серед учених немає абсолютної ідентичності поглядів щодо соціальних меж колгоспного селянства. Наявність різноманітних точок зору пояснюється тим, що, по-перше, визначення характерних рис цього класу, які були правильними в період його становлення, не повною мірою відповідають характеристикам селянства на сучасному етапі реального соціалізму, а по-друге, тим, що автори додержують різних критеріїв визначення його меж.

Так, одні дослідники (А. А. Амвросов, П. А. Ігнатовський, П. Й. Симуш, В. С. Петренко й ін.) до колгоспного селянства, крім трудівників безпосередньо сфери матеріального виробництва, включають також працівників, зайнятих управлінням, спеціалістів — тобто осіб розумової

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.) — Рад. Україна, 1986.

праці. А. Ф. Чмига, зокрема, зазначає, що колгоспна інтелігенція (спеціалісти сільського господарства, організатори колгоспного виробництва — голови та їх заступники, завідувачі фермами і т. д.) є складовою частиною колгоспного селянства, утворюючи в ньому групу працівників розумової праці².

Інші автори (С. Л. Сенявський, Е. М. Монич та ін.) до класу колгоспного селянства зараховують тільки зайнятих фізичною працею трудівників. С. Л. Сенявський, наприклад, вказує, що «до колгоспного селянства ми відносимо працівників фізичної сільськогосподарської праці, які володіють груповою власністю на засоби виробництва та об'єднані на цій основі в сільгоспартілі». Автор розмежовує поняття «колгоспне селянство» і «колгоспники», вважаючи перших лише трудівниками фізичної сільськогосподарської праці³.

Подібне трактування наведене й у колективній монографії «Соціально-класовая структура развитого социалистического общества». В ній селянство визначене як велика група трудівників соціалістичного суспільства, що об'єднана в колгоспи і здійснює вільну, безпосередньо суспільну, переважно фізичну працю і веде всю виробничу діяльність на основі колективної власності, загальнонародного присвоєння засобів виробництва, реалізуючи соціальну функцію суспільної організації праці та соціалістичний принцип розподілу⁴. Як бачимо, тут мова йде про переважно фізичну працю, а значить, у якійсь мірі й іншу різновидність праці — розумової.

Ми гадаємо, що включення до складу селянства всіх працівників колгоспів не є достатньо вмотивованим, оскільки частина колгоспників (але не класу колгоспного селянства) належить до інтелігенції як соціальної групи соціалістичного суспільства. Про це вже йшлося у статті Ю. О. Курносова «Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія» (Укр. іст. журн. № 6, 1981).

Важливе методологічне положення для розуміння суті селянства знаходимо в новій редакції Програми КПРС, де зазначається: «Революційні перетворення в продуктивних силах ведуть до зростання в діяльності найширших мас робітників і колгоспників питомої ваги розумової праці»⁵.

Наша точка зору полягає у тому, що в умовах прискорення темпів соціально-економічного розвитку країни, зростаючого динамізму науково-технічного прогресу, з одного боку, в колгоспному селянстві відбуваються глибокі якісні зміни, дальша інтелектуалізація його праці, збільшення чисельності трудівників, зайнятих механізованою працею. З іншого боку, міцніє соціальна й інтернаціональна єдність радянського суспільства, відбувається процес стирання класових і соціальних відмінностей. За цих умов є підстави характеризувати колгоспне селянство як якісно новий клас, що сформувався в період соціалістичного будівництва. Це — клас зайнятих у сфері матеріального колгоспного виробництва трудівників радянського суспільства, об'єднаних на основі колективної власності та загальнонародного характеру засобів виробництва й соціалістичних принципів розподілу.

Чітке визначення меж класів, марксистсько-ленінське розуміння їх природи забезпечують Комуністичній партії, Радянській державі диференційований творчий підхід у виробленні та втіленні в життя оптимальної соціальної політики, що повною мірою відповідає інтересам трудящих. Постійне зближення двох форм власності — колгоспно-кооперативної й загальнонародної, зростання провідної ролі у країні ро-

² Проблемы истории советского крестьянства.— М., 1981, с. 180.

³ Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества. 1938—1970.— М., 1973, с. 263; Сенявский С. Л. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма.— М., 1982, с. 182.

⁴ Социально-класовая структура развитого социалистического общества.— М., 1976, с. 123.

⁵ Рад. Україна, 1986.

бітничого класу, неухильне зміцнення його союзу з селянством, народною інтелігенцією, успішна реалізація соціальної політики сприяють поступовому становленню безкласового суспільства в умовах соціалістичної формації.

Розвиток селянства УРСР, як і всієї країни, зумовлюється на сучасному етапі багатьма факторами — постійно зростаючим політичним і організаційним зміцненням колгоспів, їх матеріально-технічної бази, вдосконаленням міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції, поліпшенням соціальних умов життя на селі.

Вирішальним соціально-політичним механізмом, який забезпечує всебічний розвиток села, є союз робітничого класу, колгоспного селянства та народної інтелігенції, їх тісне співробітництво. Робітничий клас у співдружності з інженерно-технічною і науковою інтелігенцією сприяє зміцненню матеріально-технічної бази села. Селянство, спираючись на допомогу сільської інтелігенції, дедалі ефективніше використовує сільськогосподарську техніку й інші матеріальні та культурні цінності з метою всемірного вдосконалення аграрного сектора економіки, забезпечення його продукцією зростаючих потреб народного господарства країни, всіх радянських людей.

Соціалістична інтелігенція несе в село культуру, знання, зокрема передову науку й технологію, нові форми організації виробництва. Тому носіями комплексного розвитку села є досить підстав по праву назвати всі три соціальні ланки, які становлять основу нашого суспільства.

Роль селянства в зміцненні соціальної єдності радянського народу насамперед пов'язана з удосконаленням колгоспно-кооперативної форми власності. Це знаходить свій вияв у невпинному посиленні в рамках цієї власності рівня усупільнення засобів виробництва, тобто у зростанні неподільних фондів колгоспів і їх серцевини — основних сільськогосподарських виробничих фондів та матеріальних оборотних коштів. В результаті їх вартість у колгоспах УРСР досягла на 1985 р. 48,6 млрд. крб. проти 12 млрд. крб. в 1965 р., що дало змогу широко вести капітальне будівництво, здійснювати реконструкцію виробничих приміщень, застосовувати нову техніку тощо⁶.

Про істотні зміни в житті селянства УРСР, як і всієї країни, свідчить, зокрема, такий факт: хоч чисельність колгоспників за 1965—1984 рр. зменшилася з 6,04 млн. чол. до 4,01 млн. чол., валовий прибуток колгоспів за цей же період зріс від 5,8 до 9,9 млрд. крб.⁷

Водночас із зменшенням чисельності селянства спостерігається кількісне зростання трудівників радгоспів, міжгосподарських підприємств — усього аграрного заgonу робітничого класу, сільської інтелігенції. Це пояснюється тим, що в процесі зближення державної та колгоспно-кооперативної власності багато колгоспів за рішенням загальних зборів їх членів перетворювалися в радгоспи й, таким чином, значна частина селянства вливалася у ряди сільськогосподарських робітників. Цей процес відбувався з осені 1954 р.⁸ і в 50-х — першій половині 60-х років набув досить масштабного характеру. В цілому за 1954—1981 рр. в УРСР змінило свій статус 2058 колгоспів⁹. Здебільшого у радгоспи перетворювалися економічно слабкі господарства з метою їх економічного зміцнення за активної участі держави.

Наприкінці 60-х та в 70-х роках поширилася практика такої реорганізації у межах адміністративних одиниць — районів і навіть областей. Наприклад, у 1969 р. всі колгоспи Баришівського району Київської області були реорганізовані в радгоспи. 16 новостворених ово-

⁶ Поточ. арх. М-ва сіл. госп-ва УРСР. 1985; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году.— Киев, 1985, с. 151.

⁷ Підраховано за: Народне господарство Української РСР у 1970 році.— К., 1971, с. 273; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году, с. 184.

⁸ Богденко М. Л. Совхозы СССР, 1951—1958.— М., 1972, с. 144—170.

⁹ Центр. держ. арх. нар. госп-ва (далі ЦДАНГ) СРСР, ф. 7486, оп. 4, спр. 2129, арк. 311; оп. 7, спр. 2054, арк. 33; Поточ. арх. М-ва сіл. госп-ва УРСР, 1984.

че-молочних радянських господарств фінансувалися з державного бюджету. Вартість їхніх основних виробничих фондів майже подвоїлася, зросла концентрація виробництва, поглибилася його спеціалізація. Середньорічний приріст обсягу валової продукції в радгоспах досяг 7,1%, заробітної плати — 6,5%. За допомогою державних вкладень склалися економічно міцні спеціалізовані господарства. З 1975 р. вони перейшли на повний госпрозрахунок¹⁰.

Однак досвід показує, що реорганізація економічно міцних колгоспів не завжди давала бажані наслідки. Останнім часом її роль в інтеграції державної й колгоспно-кооперативної власності зменшується. Водночас посилюється міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція.

Рішення травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, спрямовані на дальше зміцнення агропромислового комплексу країни, відкрили нові можливості для поглиблення інтеграційних процесів у сільському господарстві, поліпшення зв'язків між колгоспно-кооперативними й державними підприємствами.

Значну роль у зближенні двох форм власності покликана відіграти організаційна перебудова агропромислового комплексу країни. Основними завданнями новоствореного Державного агропромислового комітету СРСР є науково обгрунтоване планування, фінансування й матеріально-технічне забезпечення розвитку виробництва, суворий контроль за здійсненням інтеграції сільського господарства з переробною промисловістю, вдосконалення економічних методів господарювання та госпрозрахункових відносин, здійснення широкої соціальної перебудови села і формування стабільних трудових колективів у колгоспах, радгоспах, на споріднених промислових підприємствах. Це забезпечує тісну інтеграцію науки й виробництва, промисловості та сільського господарства, міста і села¹¹.

Увесь комплекс намічених заходів сприятиме дальшому зміцненню союзу робітничого класу, селянства й інтелігенції, підвищенню господарської ініціативи та самостійності на місцях, розширенню там демократичних принципів управління, а в кінцевому результаті — підвищенню соціально-економічної зрілості колгоспно-кооперативної власності, зближенню її з державною.

На скорочення чисельності селянства впливала зростаюча індустріалізація сільськогосподарської праці, яка позитивно позначилася на розвитку продуктивних сил, поліпшенні їх структури в процесі удосконалення виробничих відносин у сільському господарстві¹². Внаслідок цього характер останніх у колгоспно-кооперативному секторі уподібнювався виробничим відносинам у державному секторі, а в ряді випадків підносився до їх рівня.

Як уже зазначалося, важливу роль у просуванні селянства до повної соціальної однорідності суспільства відіграють міжгосподарська кооперація й агропромислова інтеграція. Їх дальший розвиток неминуче ставить питання про злиття колгоспної та загальнонародної власності, оскільки агропромисловий комплекс об'єднує в собі колективні господарства й державні підприємства.

Міжгосподарська кооперація й агропромислова інтеграція — в принципі явище не нове, але їх розвиток в умовах нашого суспільства на сучасному етапі стає закономірним процесом. Це істотно впливає на піднесення продуктивних сил, удосконалення всієї системи соціалістичних виробничих відносин.

Нині в республіці налічується більш як 3,4 тис. міжгосподарських підприємств. У їх роботі беруть участь близько 69 тис. колгоспів,

¹⁰ Тюринна А. П. К вопросу о преобразовании колхозов в совхозы.— История СССР, 1983, № 5, с. 17.

¹¹ Рад. Україна, 1985, 23, 24 листоп.

¹² Сенявский С. Л. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма (1961—1980 гг.), с. 150.

радгоспів, інших державних та кооперативних підприємств і організацій. В них працюють 160,2 тис. чол., у тому числі 71,2 тис., або 44,5%, — в сільському господарстві¹³. Поява й зростання нової групи трудівників села — працівників міжколгоспних та державно-колгоспних підприємств і організацій, що поєднують у собі ознаки робітників та колгоспників, — природно нове явище в соціальному розвитку суспільства.

Агропромислова інтеграція інтенсифікує якісні зміни у сільсько-господарському виробництві. Головним фактором цього процесу є його соціальна спрямованість. Основною фігурою тут стає працівник нового типу. Для нього визначальною стає праця з тією чи іншою системою механізмів, що являє у сукупності ланцюг єдиного агропромислового виробничого циклу, єдиний технологічний процес. Такому працівникові властиві висока кваліфікація й поєднання професії, належний технічний рівень, всесбічна агротехнічна і загальноекономічна підготовка. Перебуваючи в діалектичному взаємозв'язку, міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція змінюють характер і соціальну природу селянства. Вони сприяють зменшенню сезонної зайнятості колгоспників, забезпечуючи їм тим самим вищі й стабільніші доходи, розширенню діапазону професіоналізації трудівників, створенню робочих місць, що вимагають високої кваліфікації, застосуванню теоретичних знань, якими володіє сучасна молодь, а отже, зумовлюють «омолодження» всього заgonу працівників сільського господарства.

Однак дальший розвиток прогресивних напрямів економічного та соціального піднесення сучасного колгоспного селянства зустрічається з певними труднощами, пов'язаними, головним чином, з недостатнім рівнем професійно-кваліфікаційної підготовки відповідних кадрів. Це — одна з причин, що заважають поступальному розвитку сільськогосподарського виробництва.

Значення дальшої міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції в просуванні селянства до однорідності радянського суспільства не вичерпується тим, що вони є основним шляхом, по якому, з одного боку, йде зближення двох форм соціалістичної власності, а з другого, — поєднання землеробства з промисловістю, перетворення сільськогосподарської праці на різновид індустріальної. Це веде до подолання відмінностей між різними групами трудящих у сфері розподілу¹⁴.

На основі індустріальної перебудови села триває процес вирівнювання доходів робітничого класу й селянства. Здійснюваний партією комплекс заходів вніс значні зміни у традиційні форми морального та матеріального стимулювання колгоспників. Причому характерним є те, що темпи зростання оплати їхньої праці в останні роки були вищими, ніж у працівників інших галузей народного господарства. Так, реальні доходи робітників і службовців у розрахунку на одного працюючого в 1983 р. порівняно з 1965 р. зросли в 1,7 раза, а селян — у 2,5 раза. В 1984 р. реальні доходи останніх перевищили відповідні показники у робітників та службовців у розрахунку на одного члена сім'ї. Отже, відбувалося поступове зближення заробітної плати працівників інших галузей народного господарства республіки й оплати праці колгоспників. Про це свідчать такі дані. В 1965 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців становила 93,9 крб., а оплата праці селян — 49,8 крб., або 53% від першої. На 1980 р. це співвідношення відповідно змінилося: 155,1 крб. та 103,6 крб., тобто оплата праці останніх уже дорівнювала майже 70% заробітної плати працівників інших галузей народного господарства. У роки одинадцятої п'ятирічки

¹³ Підраховано за: Народное хозяйство УССР в 1984 году, с. 196—198.

¹⁴ Межхозяйственная кооперация и социальный прогресс на селе.— Киев, 1985, с. 123—134.

вона досягла 129,2 крб., або 76,7% оплати робітників і службовців республіки¹⁵.

Зростає питома вага виплат і пільг колгоспникам із суспільних фондів споживання. Їх розвиток забезпечується головним чином за рахунок централізованих джерел. Селяни беруть участь у створенні фондів, які розподіляє держава. Тому у них, як і в робітників, службовців та членів їхніх сімей, рівні права щодо використання ряду асигнувань з державних централізованих фондів, наприклад, на освіту та лікування, соціальні виплати, відпочинок тощо.

Якісний аналіз колгоспних суспільних фондів споживання являє значний теоретичний інтерес. Їх сутність полягає в забезпеченні умов для гармонійного розвитку особистості. На відміну від фондів споживання промислових підприємств вони формуються як за рахунок грошових, так і натуральних доходів. Зростання колгоспних суспільних фондів споживання, збільшення їх питомої ваги в задоволенні матеріальних та культурних потреб трудівників села поступово вирівнює умови життя й праці робітників і селян.

Неухильне поліпшення матеріального добробуту колгоспного селянства передбачене також в Основних напрямках економічного та соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року. У цьому історичному документі записано: «Забезпечити підвищення середньомісячної оплати праці колгоспників на 18—20 процентів, пов'язуючи її зростання із збільшенням випуску сільськогосподарської продукції, її якістю та ефективністю виробництва»¹⁶.

Важливим фактором дальшого посилення соціальної спільності радянських людей є зближення їх соціально-побутових умов¹⁷.

Проблема благоустрою села успішно вирішується завдяки оптимальній концентрації сільськогосподарського виробництва й докорінного поліпшення планування та забудови населених пунктів, близьких за змістом до міських стандартів із збереженням усіх переваг сільської місцевості. Ось чому подолання соціальних відмінностей між містом і селом має відбуватися не шляхом суцільної урбанізації, швидкого зростання міст і чисельності їх населення, а в результаті істотної перебудови поселень сільського типу¹⁸.

На розвиток соціальної сфери на селі держава й колгоспи виділяють значні суми. У 1965—1980 рр. вони становили майже 7 млрд. крб., або 79% капіталовкладень на ці цілі за всі роки Радянської влади¹⁹. Тільки протягом дев'ятої та десятої п'ятирічок за рахунок цих коштів у селах республіки побудовано близько 13 млн. кв. м житла. Крім того, споруджено за рахунок населення індивідуальних житлових будинків загальною площею 40 млн. кв. м²⁰. Зростали витрати на соціальний розвиток села і в роки одинадцятої п'ятирічки.

Цінний досвід вирішення цих проблем як важливого фактора дальшого зміцнення єдності радянських людей нагромаджено в Дніпропетровській і Львівській областях. Так, на Дніпропетровщині взято курс на комплексну забудову сільських населених пунктів. Лише за 3 роки одинадцятої п'ятирічки тут було введено в експлуатацію 1 млн. 76 тис. кв. м житла. Це практично дорівнює обсягові житлового будівництва у попередній п'ятирічці. За цей час прокладено понад 800 км доріг з твердим покриттям, 413 км газопроводу, почали діяти десятки нових

¹⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году, с. 248; Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году, с. 184, 255.

¹⁶ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року.— К., 1985, с. 57.

¹⁷ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 40—41.

¹⁸ Кондренков А. А., Архипов Б. В. Преодоление различий между городом и деревней.— М., 1984, с. 89—90.

¹⁹ Поточ. арх. М.-ва сіл. госп.-ва Укр. РСР, 1982.

²⁰ Пятая сессия Верховного Совета Украинской ССР (десятый созыв), 9 июля 1982 г.: Стеногр. отчет.— Киев, 1982, с. 96.

дошкільних закладів та шкіл. Обсяг невиробничого будівництва в розрахунку на одне село у минулій п'ятирічці зріс порівняно з попередньою в 1,5 раза. Його вартість перевищувала 300 тис. крб. Це дало змогу в 1982—1984 рр. знизити рівень міграції сільського населення майже в 10 разів. А в таких районах, як Покровський, Дніпропетровський, Нікопольський тощо, почала зростати його кількість²¹.

Бурхливими темпами розвивалася в селах «індустрія послуг». На зміцнення матеріально-технічної бази сільської служби побуту лише в десятій п'ятирічці було направлено 2 млн. крб. капітальних вкладень. Поліпшилося медичне обслуговування. Є господарства, які мають свої власні санаторії, а у колгоспі ім. Горького Нікопольського району, очолюваному Героєм Соціалістичної Праці М. Т. Галайдою, діє грязево-водолікарня.

Нині в Українській РСР 99% трудівників колгоспів користуються радіо, більш як 80% — телевізорами, на селі працюють 28 тис. кіноустановок, 19 тис. бібліотек з книжковим фондом близько 190 млн. примірників²². Усе це сприяє дальшому поширенню духовних цінностей у середовищі селянства, піднесенню його культурно-освітнього рівня.

Соціалізму властива перебудова всіх сфер суспільного життя на колективістських засадах. Даний процес включає два основних моменти: по-перше, завершення формування основних сфер соціалістичного суспільства — економічної, соціальної, політичної, духовної; а, по-друге, поглиблення їх взаємовпливу й взаємопроникнення, внаслідок чого стабільність і цілісність суспільного організму підносяться на вищий якісний рівень.

У цьому контексті й належить розглядати проблему взаємозв'язку соціальної основи та духовної культури нашого суспільства. Аналіз такого взаємозв'язку дає можливість повніше й глибше розкрити таку особливість суспільства реального соціалізму, як цілісний, гармонійний та пропорційний його розвиток, розкрити закономірні зв'язки й взаємовідносини між цими важливими сферами суспільного життя.

Освітній рівень селян УРСР, як і всієї країни, підвищувався швидше, ніж міського населення. Внаслідок цього дедалі скорочувався розрив у цьому важливому показнику між робітничим класом і селянством. Так, питома вага письменних серед міського населення республіки віком 9—19 років у 1939 р. становила 94,9%, а в 1979 р. — 99,9%, тобто збільшилася на 5%. За той же час даний показник щодо колгоспного селянства, як і всього сільського населення, зріс від 85% до 99,8%, тобто на 14,8%. Це значить, що вже на 1979 р. стан грамотності селян УРСР був по-суті адекватним показникові міського населення (різниця була незначною — всього 0,1%)²³. Зближення показників освітнього рівня тривало й у наступні роки десятої та одинадцятої п'ятирічок.

Паралельно в складі колгоспного селянства зростала чисельність осіб з незакінченою середньою і середньою освітою. Якщо у 1940—1941 навчальному році в старших класах сільських середніх шкіл було 125 тис. учнів, то у 1980—1981 рр. — 314 тис., або у 2,8 раза більше. Разом з тим, у роки одинадцятої п'ятирічки кількість старшокласників на селі зменшилася майже на 20%, що було пов'язано із загальним зниженням чисельності колгоспного селянства, уповільненням демографічних процесів взагалі. Водночас значно зросла питома вага учнів старших класів по відношенню до загальної кількості сільських школярів. У 1940—1941 навчальному році ці показники становили 2,7%, в 1980—1981 — 12,3%. В роки одинадцятої п'ятирічки цей показник як у сільській місцевості, так і в місті зменшився. Це пояснюється широ-

²¹ Сіл. вісті, 1983, 4 верес.

²² Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году, с. 356, 357, 359.

²³ Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960—1984. — Киев, 1985, с. 212.

ким залученням випускників восьмирічних шкіл до навчання у професійно-технічних училищах, технікумах тощо²⁴.

Значно зміцніла матеріально-технічна база сільських шкіл. Протягом 1960—1981 рр. у селах республіки було введено в дію 9465 загальноосвітніх шкіл на 2649,5 тис. учнівських місць. Причому за рахунок колгоспів побудовано 7078 шкіл на 1886,8 тис. місць²⁵. Це переконливо свідчить, що колективні господарства активно включилися в соціальну перебудову села.

За 1959—1984 рр. рівень освіти на 1000 працюючих у народному господарстві зріс серед робітників у 1,73 раза, серед спеціалістів та службовців — менше ніж в 1,2 раза, а серед селян — майже у 2,6 раза²⁶.

У вирішенні завдань соціального розвитку села велику роль відіграли заходи партії й держави, спрямовані на вдосконалення там системи народної освіти. Новим імпульсом у цій роботі стала розробка і втілення в життя реформи загальноосвітньої школи.

Тіснішали контакти колгоспів із сільськими школами, вся діяльність яких була нерозривно пов'язана з практикою конкретних виробничих колективів, а трудове виховання учнів у них займало належне місце в підготовці підростаючого покоління до життя. Випускники середніх шкіл вливалися в колгоспи та радгоспи, зокрема в багатьох селах Дніпропетровської, Чернівецької, Хмельницької та інших областей. Їм створювали належні умови для високопродуктивної праці²⁷.

Підвищився рівень викладання у сільських загальноосвітніх школах. Особлива увага зверталася на те, щоб на всіх уроках учні виховувалися в дусі патріотизму, любові до Батьківщини. Починаючи з дев'ятої п'ятирічки, школи поступово переходили на кабінетну систему роботи.

Вдосконаленню навчання і виховання сприяло й соціалістичне змагання між школами та районами. Прогресивний досвід його переможців узагальнювався й поширювався.

Неухильне піднесення загальноосвітнього й культурно-технічного рівня селянства — це веління часу. Сучасне аграрне виробництво вимагає нині від селян широких знань та фахових навичок. Це веде до значної професіоналізації працівників сільськогосподарського виробництва, і, зокрема, дальшого кількісного й якісного зростання провідної їх групи — механізаторів, а отже, до зменшення чисельності селян, зайнятих некваліфікованою фізичною працею. Фактично під впливом прискорення науково-технічного прогресу відбуваються прогресивні зрушення у внутрікласовій структурі селянства. «В міру індустріалізації сільськогосподарського виробництва, — зазначалося на XXVI з'їзді КПРС, — глибокі зміни відбуваються в житті колгоспного селянства. Його праця поступово зближується з працею робітників. На селі стає дедалі більше механізаторів, інших працівників, зв'язаних з найновішою технікою. Не дивно тому, що кількість колгоспників з середньою (повною і неповною) і вищою освітою збільшилась за десять років з 39 до 60 з лишком процентів»²⁸.

При значному скороченні загальної чисельності селянства УРСР, як і в усій країні, в ньому істотно зростала питома вага механізаторських кадрів. У їх роботі поєднуються елементи розумової та фізичної праці. Крім того, сезонність сільськогосподарської праці зумовлює необхідність освоєння механізаторами й іншими трудівниками колгоспів суміжних професій, завдяки чому збільшується кількість спеціалістів широкого профілю²⁹.

²⁴ Підраховано за: Народное хозяйство Украинской ССР в 1984 году, с. 336—337.

²⁵ Поточ. арх. М-ва освіти УРСР, 1985.

²⁶ Поточ. арх. М-ва сіл. госп-ва Укр. РСР, 1984.

²⁷ Поточ. арх. М-ва освіти УРСР, 1985.

²⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 63.

²⁹ Поточ. арх. М-ва сіл. госп-ва Укр. РСР, 1985.

В процесі дальшої індустріалізації сільськогосподарської праці зростає чисельність осіб, зайнятих механізованою працею. З 1940 по 1970 р. кількість колгоспних механізаторів збільшилася в країні у 18 разів. Частка останніх у середньорічній чисельності працюючих колгоспників становила в 1940 р. 4,5%, а в 1983 р.— понад 20%³⁰.

В сучасних умовах кількість механізаторських кадрів безперервно зростає. У 1984 р. в колгоспах, радгоспах і міжгосподарських підприємствах УРСР працювали 622,1 тис. трактористів, трактористів-машиністів та комбайнерів, 349,9 тис. шоферів і близько 18 тис. майстрів-наладчиків з технічного обслуговування машинно-тракторного парку. Загальна кількість механізаторських кадрів у тому році перевищила 1 млн. 600 тис. чол.³¹

У професійно-кваліфікаційній структурі механізаторських кадрів основне місце (близько 42%) займають трактористи-машиністи й комбайнери, шофери (20,3%) та механізатори тваринницьких ферм (24,6%)³².

В останні роки, особливо після жовтневого (1984 р.) Пленуму ЦК КПРС, який прийняв довгострокову програму меліорації, спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги осіб, зайнятих механізованою працею на меліоративних роботах — важливій ділянці боротьби за високі врожаї зернових і технічних культур та овочів — трактористів-бульдозеристів, майстрів по ремонту техніки, поливальників. Цьому, зокрема, сприяло надходження на село відповідної техніки. Так, лише парк дощувальних машин зріс до 33 тис. одиниць. Причому за останні п'ять років їх склад істотно оновився й поповнився такими високопродуктивними агрегатами, як «Фрегат», «Волжанка», «Дніпро» тощо.

Важливим показником підвищення професійно-кваліфікаційного рівня членів колгоспів є поява нових професій на селі. На зорі колгоспного руху село знало лише дві механізаторські спеціальності — трактористів і шоферів. Пізніше виникла потреба у комбайнерах, механізаторах-тваринниках та ін. В сучасному колгоспному виробництві працюють фахівці майже 180 професій, серед них — близько 60 механізаторських. 96 спеціальностей тваринників визначають розроблені Міністерством сільського господарства СРСР і Держкомітетом з праці й соціальних питань «Типові норми витрат часу для проведення робіт у тваринництві»³³.

Механізатори виступають як авангард колгоспного селянства. Виконуючи важливу роль у зближенні робітників та селян, вони по суті є тією соціальною групою, яка фактично формується на їх стику. В цьому розумінні всьогорічної ваги набуває висновок про те, що дальше зміцнення соціальної однорідності радянських людей на шляху до безкласового комуністичного суспільства ґрунтується на діалектиці стирання міжкласових і внутрікласових відмінностей. Суть цієї діалектики полягає в тому, що соціальна єдність радянського суспільства зміцнюється через інтеграцію внутрікласових груп або соціальних прошарків шляхом підтягування менш розвинутих до рівня передових. Такою є визначальна прогресивна тенденція розвитку колгоспного селянства в умовах реального соціалізму та побудови комуністичного суспільства.

Якісний розвиток і вдосконалення цього класу, що інтенсивно відбувається в умовах реального соціалізму, знаходить яскравий вияв у зростанні його участі в трудовому й суспільно-політичному житті всього радянського народу. Небувалого розмаху набрала, зокрема, в

³⁰ Там же.

³¹ Там же.

³² Якуба К. І. Механізатор — провідна професія на селі. — К., 1982, с. 15.

³³ Типовые нормы расхода времени для проведения работ в животноводстве. — М., 1984.

УРСР участь селян у Всесоюзному соціалістичному змаганні за успішне виконання завдань одинадцятої п'ятирічки, гідну зустріч XXVII з'їзду КПРС.

Піднялася на новий ступінь ідейно-політична зрілість селянства. Про це переконливо свідчить зростання представництва трудівників села в лавах КПРС. До середини 1985 р. на селі в СРСР працювали майже 6,5 млн. комуністів — більш як третина складу партії. Вони об'єднані в 49 тис. колгоспних та радгоспних партійних осередків, які, спираючись на профспілку, комсомол та інші громадські організації, забезпечують розгортання творчої ініціативи серед трудівників сільсько-господарського виробництва, збільшення їх внеску в розвиток радянського суспільства, вирішення грандіозних завдань комуністичного будівництва.

Демократизм соціалістичного суспільства забезпечує активну, різнобічну участь селянства в управлінні державою. Посилюється роль місцевих Рад, у складі яких питома вага селян незмінно вища, ніж їх частка в усьому населенні. Так, у числі депутатів місцевих Рад, обраних у республіці в 1984 р., вони становлять близько 38%; у Верховній Раді СРСР — 242 (16,1% усього її складу) селянина; до найвищого державного органу нашої республіки увійшли 123 депутати від села, або 18,8% усієї їх кількості³⁴.

Процеси розвитку класової та національної структури радянського суспільства відбуваються в тісній взаємозалежності й взаємозумовленості. У цьому зв'язку важливо підкреслити положення нової редакції Програми КПРС про те, що «національне питання, яке залишилося від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язано. Для національних відносин у радянському суспільстві характерні як дальший розквіт націй і народностей, так і їх неухильне зближення, яке відбувається на основі добровільності, рівності, братерського співробітництва»³⁵.

Дані статистики, на жаль, не дають змоги простежити тенденції в змінах національного складу трудівників колгоспів. Однак на основі соціологічних досліджень можна констатувати той факт, що на селі виявляється тенденція до розширення багатонаціонального представництва у трудових колективах, особливо в новостворених господарствах з високорозвинутою інфраструктурою індустріально розвинутих областей (Дніпропетровської, Донецької, Запорізької) та регіонів, де багатонаціональний склад населення є історично традиційним (Закарпатська, Чернівецька, Одеська області). Це характерно також і для областей, що межують з РРФСР, Білорусією й Молдавією. Трудівники більш як 70 національностей працюють у колгоспах республіки. Роль селянства України як важливої складової частини радянського народу яскраво виявляється в дальшому розвитку міжнаціональних зв'язків, участі трудівників села УРСР в реалізації завдань Продовольчої програми СРСР тощо.

Всесоюзний перепис населення 1979 р. виявив також істотні особливості міграції із села в місто трудящих різних національностей. Це підтверджують і дані соціологічних досліджень.

За матеріалами перепису 1979 р. в сільській місцевості УРСР від дня народження постійно жило 74,4% населення, а 25,6% — прибуло з інших місцевостей, тоді як по СРСР ці показники становили, відповідно, 68,2% й 31,8%. З цього випливає, що у складі сільського населення переважають жителі, які не змінюють місця проживання³⁶.

В процесі зміцнення єдності радянського народу важливе значення мають внутрі- та міжреспубліканські міграції. Аналізуючи міграційні потоки жителів села, слід зауважити, що основним тут є напрям «село УРСР — місто УРСР» (майже 60%), далі за обсягом вибуттів стоїть

³⁴ Рад. Україна, 1985, 1 берез.

³⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 46.

³⁶ Поточ. арх. Держкомпраці УРСР. 1982.

міграція в межах республіки (більш як 20%), потім «села УРСР — міста інших республік» і лише близько 8% загального обсягу вибуттів припадає на напрям «село УРСР — села інших союзних республік». Особливо поширений цей останній вид міграцій в областях, що межують з РРФСР, Білорусією й Молдавією. Невпинне зростання рухомості населення — важливий фактор зміцнення інтернаціональних зв'язків колгоспного селянства УРСР, як і всієї країни, всього радянського народу³⁷.

В умовах соціалізму зростає роль і значення співробітництва та взаємодопомоги союзних республік у підготовці кадрів для аграрного сектора економіки. Поглиблюється міжреспубліканська спеціалізація, зокрема в підготовці фахівців сільського господарства. У вузах РРФСР і Української РСР навчається, наприклад, сільська молодь з Казахстану на умовах позаконкурсного прийому. Багато випускників сільськогосподарських вузів республіки направляється на роботу в колгоспи й радгоспи Сибіру та інших районів. Це відповідає здійсненню курсу партії на прискорене піднесення продуктивних сил східних районів, створення великих меліоративних систем, дальше освоєння цілинних та перелогових земель, будівництво нових колгоспів і радгоспів, зокрема в Нечорноземній зоні РРФСР. Так, 1981 р. на роботу в господарства Нечорнозем'я одержало направлення 50 випускників Харківського сільськогосподарського інституту. Спеціалістів для цього регіону готують і інші харківські вузи — механізації та електрифікації сільського господарства, зооветеринарний, автомобільно-дорожній, а також вузи Києва, Дніпропетровська тощо³⁸.

Важливим фактором зміцнення єдності радянського народу є міжреспубліканське соціалістичне змагання. Воно сприяє поширенню різноманітних патріотичних ініціатив, міжреспубліканському обмінові передовим виробничим досвідом, матеріальними ресурсами і кадрами, інтернаціональному вихованню трудящих. Давнє трудове суперництво об'єднує виробничі колективи Київщини й Підмосков'я, Ямпільського району Вінницької області та Сорокського району Молдавії, колгоспу ім. Горького Глобинського району Полтавської області й радгоспу «Ювілейний» з Підмосков'я та ін.³⁹

Таким чином, розв'язання Комуністичною партією складних завдань, спрямованих на зміцнення соціальної та інтернаціональної єдності радянських людей, сприяє дальшому вдосконаленню соціально-класової структури соціалістичного суспільства, прискоренню прогресу його економіки й культури, виконанню величких завдань побудови комунізму.

П. П. Панченко, С. М. Тимченко

СОЦИАЛЬНЫЙ ОБЛИК КОЛХОЗНОГО КРЕСТЬЯНСТВА УКРАИНСКОЙ ССР

Резюме

В статье раскрываются основные изменения в составе колхозного крестьянства Советской Украины на современном этапе, освещаются факторы, определяющие этот процесс, показаны политические, экономические и другие явления, воздействующие на эти закономерные сдвиги в условиях дальнейшего совершенствования социалистического общества.

³⁷ Траф'як М. В., Зубалій О. Д. Шляхом співробітництва і взаємодопомоги.— К., 1983, с. 27.

³⁸ Поточ. арх. Держкомпраці УРСР, 1985.

³⁹ Див. докладніше: Тимченко С. М. Значення братського сотрудиництва трудящихся советских республик в дальнейшем социально-экономическом развитии колхозов УССР в условиях зрелого социализма.— В кн.: Актуальные вопросы исторической науки.— Киев, 1984, с. 83—85.

З історії боротьби КПРС і трудящих СРСР за науково-технічний прогрес

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО НАУКОВО-ТЕХНІЧНИМ ПРОГРЕСОМ
У ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР

Л. М. БЕСОВ (Харків)

Партія висунула як головне завдання на сучасному етапі прискорення темпів соціально-економічного розвитку країни шляхом інтенсифікації економіки. Ця концепція, висунута і обґрунтована квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, а потім і червневою Народою з питань науково-технічного прогресу (НТП) і схвалена ХХVII з'їздом КПРС, є основою для досягнення якісно нового стану радянського суспільства. «В цьому,— підкреслював на жовтневому (1985 р.) Пленумі Центрального Комітету партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов,— корінь справи, в цьому вся суть наших проблем»¹. Науково обґрунтована концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни на основі прискореного впровадження науково-технічних досягнень у виробництво стала стрижнем програмних документів, що обговорювалися ХХVII з'їздом КПРС.

Квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, творчо розвинувши постанови ХХIV—ХХVI з'їздів партії, листопадового (1982 р.) Пленуму Центрального Комітету КПРС, підкреслив вирішальне значення НТП для прискорення темпів економічного розвитку країни. «Завдання прискорення темпів зростання,— наголошувалося на ньому,— при тому істотного, цілком здійсненне, якщо в центр усієї нашої роботи поставити інтенсифікацію економіки і прискорення науково-технічного прогресу»².

НТП відіграє вирішальну роль у підвищенні ефективності виробництва й поліпшенні якості продукції, дає можливість розв'язувати ключове завдання сучасного етапу — забезпечення високого рівня продуктивності суспільної праці, вирішувати соціальні питання. «Прискорення науково-технічного прогресу партія розглядає як головний напрям своєї економічної стратегії,— відзначав М. С. Горбачов,— основну підойму інтенсифікації народного господарства і підвищення його ефективності, а значить, і розв'язання найважливіших суспільних питань»³.

Через НТП пролягає один з вирішальних напрямів змагання соціалізму з капіталізмом. Й нині залишається актуальним ленінський висновок про те, що в ньому «...бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини...»⁴.

В останні роки суспільствознавці активно досліджують багатогранну діяльність Комуністичної партії в справі розвитку науки, прискорен-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р.— К., 1985, с. 5.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р.— К., 1985, с. 8.

³ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення наук.-техн. прогресу, 11 черв. 1985 р.— К., 1985, с. 3—4.

⁴ Ленін В. І. IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад: Заключне слово по доп. про ратифікацію мир. договору, 15 берез.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 111.

ня технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва на основі впровадження його досягнень в практику. Тільки протягом 1974—1980 рр. по темі «КПРС і науково-технічний прогрес» опубліковано близько 750 праць⁵. У частині з них висвітлюються різноманітні аспекти діяльності КПРС у галузі НТП, обґрунтовується єдність розробки теоретичних питань з практичним втіленням в життя курсу партії, зростанням її ролі у керівництві розв'язанням соціально-економічних завдань⁶. Ряд досліджень містять аналіз партійної роботи в умовах виробничих і науково-виробничих об'єднань (ВО і НВО)⁷. В 1983 р. в країні налічувалося 4259 ВО і НВО, в Українській РСР їх було 836⁸. Як показала практика, в об'єднаннях створюються найкращі умови для прискорення НТП.

В даному повідомленні зроблено спробу на матеріалах партійних організацій промислових об'єднань республіки висвітлити нагромаджений досвід партійного керівництва здійсненням науково-технічних програм, планів НТП, боротьбою за раціональне використання виробничого потенціалу, економію і бережливість, скорочення ручної і малокваліфікованої праці.

Керуючись настановами ЦК КПРС, Компартія України визначає конкретні шляхи й напрями прискорення НТП, роль і місце партійних організацій, господарських органів у здійсненні стратегічної лінії партії. Значну увагу цим питанням, зокрема, було приділено на XXVI з'їзді Компартії України і її липневому (1985 р.) Пленумі, який серед інших поставив завдання зосередити всю організаторську, політичну й господарську роботу на здійсненні конкретних заходів по прискоренню науково-технічного прогресу і переведенні на цій основі народного господарства на рейки інтенсифікації⁹.

З метою посилення партійного впливу на впровадження досягнень науки і техніки в народне господарство, поліпшення керівництва науково-технічним прогресом з боку партійних комітетів при ЦК Компартії України, а також при обкомах, міськкомах і райкомах партії створено ради сприяння НТП. Ця практика дістала високу оцінку на Нараді в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу. «Досвід показує,— відзначив на ній М. С. Горбачов,— що вдалою формою партійного керівництва науково-технічним прогресом є ради сприяння науково-технічному прогресу при ЦК компартій союзних республік, крайкомах, обкомах і міськкомах партії»¹⁰.

Збільшення уваги партійних комітетів і первинних організацій до питань науково-технічного прогресу дало відповідні результати. Якщо в десятій п'ятирічці в середньому за рік у республіці створювалося 590 зразків нових типів машин, обладнання і апаратів, то в 1982 р.—594, 1983 р.—641 і в 1984 р.—644¹¹.

⁵ Бакунин А. В. КПСС по главе научно-технического прогресса: (К вопр. об историографии пробл.).— Вопр. истории КПСС, 1982, № 10, с. 123—124.

⁶ Артоболевский И. И., Педосов А. Д., Шухардин С. В. Партия и современная научно-техническая революция в СССР.— М., 1974.—336 с.; Полурез В. И. Деятельность КПСС по повышению эффективности промышленного производства в условиях развитого социализма.— Киев, 1974.—231 с.; Слюсаренко А. И. КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе.— Киев, 1978.—200 с.; Остафійчук В. Ф. У боротьбі за науково-технічний прогрес.— К., 1980.—205 с.; Лихолат А. В. Важнейшая задача экономической стратегии.— Львов, 1983.—187 с.

⁷ Партийная работа в условиях специализации и концентрации производства.— М., 1980.—244 с.; Рождено практикою: Из опыта работы партторг. в производств. об-ниях Украины.— Киев, 1981.—215 с.; Партийная работа в условиях производственных объединений.— М., 1984.—327 с.

⁸ Народное хозяйство СССР в 1983 г.: Стат. сб. ЦСУ СССР.— М., 1984, с. 118; Украинская ССР в цифрах в 1983 году: Крат. стат. справочник ЦСУ УССР.— Киев, 1984, с. 44.

⁹ Рад. Україна, 1985, 17 лип.

¹⁰ Горбачов М. С. Корінні питання економічної політики партії, с. 30.

¹¹ Украинская ССР в цифрах в 1984 году: Крат. стат. справочник.— Киев, 1985, с. 53.

Характерною особливістю нинішнього етапу розвитку науково-технічного прогресу є перехід від створення і впровадження окремих машин і технологічних процесів до розробки, виробництва і масового застосування високоефективних комплексних систем машин, обладнання, приладів та технологічних процесів, що забезпечують всебічну механізацію і автоматизацію виробництва, найбільш раціональне використання сировинних і матеріальних ресурсів. Такий підхід дістав втілення в діяльності наукових установ і підприємств республіки й виявляється в розробці та реалізації комплексних науково-технічних програм. На десяту п'ятирічку в країні вперше було затверджено 200 науково-технічних програм¹². Складовою частиною їх стали програми Української РСР. У 1976 р. здійснювалося співробітництво між установами АН УРСР і ВО та підприємствами по виконанню 15, а в 1980 р.— вже 79 республіканських науково-технічних програм, якими передбачалося створення і впровадження в практику нових машин і обладнання, прогресивних технологій, вжиття заходів по зниженню матеріаломісткості, підвищенню довговічності й надійності виробів тощо¹³. У 1985 р. в системі науково-технічних програм України налічувалося 6 республіканських, 140 галузевих і більше 100 обласних або регіональних програм, які безпосередньо пов'язані з розв'язанням технічних, економічних і соціальних завдань розвитку країни¹⁴.

Розширення масштабів науково-технічних досліджень, які знайшли втілення у відповідних республіканських, галузевих, регіональних програмах, сприяло підвищенню темпів механізації і автоматизації виробництва в промисловості. Якщо в 1975 р. на промислових підприємствах України налічувалося 22,1 тис. механізованих потокових ліній, в 1981 р. — 27,7 тис., то в 1983 р. їх було вже 29,1 тис. Кількість автоматичних ліній, комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів, виробництв зросла з 16,1 тис. в 1979 р. до 19,3 тис. в 1983 р.¹⁵

У розв'язанні завдань науково-технічного прогресу важливу роль відіграє така форма, як співробітництво вчених і виробничих колективів на основі договірних зобов'язань. Особливо широкого розмаху воно набрало в Києві. Головна мета договорів, що укладаються між підприємствами і вченими столиці України,— прискорення розробок і скорочення строків впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, винаходів і раціоналізаторських пропозицій. Практика свідчить, що співробітництво учених та виробничників дає можливість на 15—20%, а в окремих випадках у 1,5—2 рази скоротити пошук, розробку й впровадження нововведень та одержати високий народногосподарський ефект¹⁶. Таке співробітництво на основі договорів здійснюється, зокрема, колективами виробничих об'єднань імені С. П. Корольова — з 58-ма, «Київпромарматура» — з 36-ма, «Більшовик» — з 16-ма, «Точелектроприлад» — з 40 науково-дослідними інститутами¹⁷. Нині на основі договорів про творчу співдружність між колективами АН УРСР і виробничників реалізується близько 1200 завдань, пов'язаних з розробкою і впровадженням нової техніки і прогресивної технології¹⁸.

Дійову допомогу в підвищенні ефективності пошуків учених, конструкторів і виробничників у прискоренні розробки й впровадження в

¹² Пути ускорения научно-технического прогресса в свете постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР по совершенствованию хозяйственного механизма.— 1980, с. 175.

¹³ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1062, арк. 153 (далі — ПА ІП).

¹⁴ Рудич Ф. Научные центры Академии.— Правда, 1985, 2 июля.

¹⁵ Украинская ССР в цифрах в 1984 году, с. 54.

¹⁶ Узловой вопрос экономической политики КПСС.— Киев, 1982, с. 166.

¹⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1154, арк. 186.

¹⁸ Правда, 1985, 2 июля.

практику найновіших досягнень науки і техніки надає рада сприяння науково-технічному прогресу при Київському міськкомі партії, створена за рішенням його бюро з числа партійних працівників, учених, керівників підприємств, висококваліфікованих спеціалістів, передовиків і новаторів виробництва. Так, рада сприяла налагодженню міцних зв'язків між головним підприємством виробничого об'єднання «Київтрактородеталь» та науково-дослідними інститутами, а також узагальненню пропозицій робітників, висловлених на зборах, і включенню до плану пунктів про прискорення НТП. Виконання накресленої програми контролюється парткомом і цеховими парторганізаціями. Багато з її пунктів дістають відображення в особистих творчих планах інженерно-технічних працівників. На підприємстві регулярно проводяться огляди й конкурси по впровадженню нової техніки, в яких беруть участь тисячі бажаних, створено народний університет технічного прогресу. За участю комісії по прискоренню НТП розв'язано таке важливе завдання, як механізація праці ливарників. Вони стали операторами. Вперше в країні у ливарному виробництві впроваджено прогресивну технологію заливання рідкого металу¹⁹.

Рада сприяння НТП при Київському міськкомі партії стала ініціатором розробки серед колективів столиці України комплексних перспективних планів організаційних і технічних заходів по здійсненню науково-технічного прогресу. Такі плани розроблені партійними організаціями ВО «Точелектроприлад», авіаційного імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, імені С. П. Корольова та ін. Центральне місце в них відводиться впровадженню у виробництво досягнень науково-технічного прогресу²⁰.

Договорами про творчу співдружність учених і колективу «Точелектроприладу», зокрема, передбачена організація спільних лабораторій, що дало можливість спеціалістам об'єднання брати участь у процесі з моменту зародження наукових ідей до впровадження приладів у серійне виробництво. Цьому сприяє науково-технічне товариство об'єднання, до складу якого входить 1230 чол., в тому числі 162 робітники, 9 кандидатів технічних наук. У співдружності з НДІ країни товариство бере участь у реалізації заходів, спрямованих на розробку нових виробів, поліпшення їх якості, проводить спільні огляди й конкурси.

Партком об'єднання особливо багато уваги приділяв підвищенню авангардної ролі низових партійних ланок, кожного члена партії в здійсненні науково-технічного прогресу. Це питання було предметом обговорення на парткомі, зборах комуністів. Воно посідало важливе місце в повсякденній організаторській і виховній роботі. Заходи, що вживалися, принесли бажані результати. Комуністи цехової парторганізації конструкторського бюро стали ініціаторами руху «Кожний новий виріб випускати з державним Знаком якості». Почин було схвалено парткомом об'єднання, обговорено на зборах усіх цехових парторганізацій.

На засіданні парткому ВО «Точелектроприлад» систематично розглядалися питання, пов'язані з розробкою і впровадженням технічних нововведень. Багато уваги їм приділяється на зборах цехових парторганізацій і партійних груп. Широко практикується проведення і зборів комуністів кількох підрозділів. Висловлені на них зауваження та пропозиції беруться на контроль. Все це сприяє тому, що майже всі нові вироби розробляються об'єднанням на рівні винаходів. Майже вдвічі збільшено їх гарантійні строки, у 8—10 разів зросла надійність. І як результат всієї цієї роботи — продукція об'єднання за своїми технічни-

¹⁹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 4237, оп. 5, спр. 136, арк. 6, 69; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций.— Киев, 1981, с. 624—625.

²⁰ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 42, спр. 94, арк. 4—6.

ми параметрами перевершує кращі вітчизняні й зарубіжні зразки, тобто це продукція першої і вищої категорії²¹.

Водночас, як показує практика, окремі партійні організації підприємств і наукових установ через недостатній контроль не завжди добиваються від господарських керівників безумовного виконання накреслених планів, договорів і програм. У ході їх реалізації допускаються відставання від намічених строків, несвоєчасне освоєння запланованих до впровадження об'єктів нової техніки.

Це значною мірою пояснюється і відсутністю ефективних форм координації дій учених і виробничників, належної системи організаційно-економічних і моральних заходів, яка б зацікавила підприємства і організації, не сковувала ініціативи господарників у впровадженні в практику досягнень науки і техніки²².

Ще великим залишається розрив між науковою розробкою нових зразків техніки і їх впровадженням у масове виробництво. Водночас практика дає позитивні результати розв'язання цього питання. Про це свідчить досвід роботи шести інженерних центрів АН УРСР, схвалений ЦК КПРС²³.

Прискорення науково-технічного прогресу є неодмінною умовою розв'язання накреслених партією соціальних завдань, зокрема скорочення ручної праці в результаті комплексної механізації і автоматизації виробництва. Спеціалістами підраховано, якщо всі підприємства оснастити сучасним технологічним обладнанням і заходами механізації, то в цілому по країні можна скоротити чисельність робітників, зайнятих ручною працею, приблизно на третину²⁴. Підвищення рівня механізації й автоматизації виробництва, заміна ручної праці механізованою дає можливість переміщувати робітників всередині підприємств, а також укомплектовувати ними інші галузі, зокрема, будівництво, сільсько-господарське виробництво тощо. Новою редакцією Програми КПРС передбачено послідовне проведення лінії на значне зменшення ручної праці, істотне скорочення, а в перспективі — ліквідацію монотонної, важкої фізичної і малокваліфікованої праці²⁵.

У зв'язку з цим загальнодержавного значення набуває схвалена ЦК КПРС ініціатива Запорізької обласної партійної організації, з якою вона виступила в роки десятої п'ятирічки²⁶. В області розроблена і успішно діє комплексна система раціонального використання трудових ресурсів, скорочення ручної праці. В 1986 р. передбачено вдвоє скоротити частку важкої ручної праці на підприємствах, повністю виключити жіночу працю на важких і шкідливих для здоров'я роботах, а в дванадцятій п'ятирічці важка фізична праця має бути ліквідована на всіх підприємствах області²⁷. На розв'язання цього завдання партійній організації області спрямували наукову й конструкторську думку, привернули до нього увагу винахідників і раціоналізаторів, поставили його в центр усієї організаторської та виховної роботи, посилили роль комуністів. З метою активного залучення трудящих до розв'язання завдань комплексної механізації виробництва в області створено творчі комісії, в яких на громадських засадах працюють учені, спеціалісти, новатори

²¹ Там же, спр. 1, арк. 84—85; ф. 2364, оп. 5, спр. 96, арк. 3, 29; спр. 104, арк. 2; спр. 111, арк. 6, 7, 18; спр. 112, арк. 1; спр. 121, арк. 21—22; Шило П. В адрес директора.— Правда України, 1980, 14 авг.; Приладобудівник (орган парткому, комітету ЛКСМУ головного заводу та профкому і дирекції Київ. ВО «Точелектроприлад»), 1985, 27 лют.; 12 черв.

²² Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії, с. 26—28.

²³ Правда, 1985, 2 юля; Сокол А. Лицом к проблеме.— Правда України, 1985, 9 юля.

²⁴ Трудовые ресурсы СССР.— М., 1979, с. 161.

²⁵ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— Рад. Україна, 1986, 7 берез.

²⁶ Развивать творческую активность.— Правда, 1977, 16 сент.

²⁷ Не добы в айло П. Почин в действии.— Индустр. Запорожье, 1983, 13 апр.

виробництва. Проводяться тематичні огляди й конкурси, широко підтримуються і поширюються почини передових колективів²⁸.

Вагому роль у скороченні затрат ручної праці, підвищенні ефективності використання трудових ресурсів відіграє тісна співдружність між ученими та виробничиками. Згідно з укладеним колективним договором між підприємствами й організаціями, з одного боку, та АН УРСР, з другого, про науково-технічне співробітництво в справі скорочення ручної праці в Запорізькій області здійснено ряд важливих заходів. Зокрема, Інститут економіки АН УРСР подав допомогу автозаводу «Комунар» у розробці системи планування та обліку ефективності пропозицій із застосуванням електронно-обчислювальних машин, спрямованих на поліпшення умов праці²⁹.

Партійні організації виробничих об'єднань «Запоріжтрансформатор», «Моторобудівник», «АвтоЗАЗ» використовують різноманітні форми пропагандистської і агітаційно-масової роботи по мобілізації трудящих на боротьбу за скорочення ручної праці. Пропагандисти систем марксистсько-ленінської і економічної освіти зосереджують увагу слухачів на «вузьких» місцях виробництва, а практичні завдання дають таким чином, щоб вони спонукали винахідництво й раціоналізаторство, пошук шляхів розв'язання проблеми скорочення ручної праці. Відповідно будують свою роботу і лектори обласного відділення товариства «Знання». На сторінках багатотиражок та радіогазет постійними стали рубрики «Комунисті в боротьбі за раціоналізацію», «Ручну працю — на плечі машин» та ін.³⁰

Одним з важливих напрямів у справі прискорення НТП є широке застосування автоматичних маніпуляторів. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося: «Радикально змінить становище в галузі продуктивності праці широке застосування роботів, особливо на тих ділянках виробництва, де тепер ще використовується ручна, важка фізична, малокваліфікована і монотонна праця»³¹.

В парткомі, а також при цехових парторганізаціях автозаводу «Комунар» ВО «АвтоЗАЗ» створено комісії по скороченню ручної праці, до складу яких входять господарські керівники, представники громадських організацій, передовики виробництва. З їх участю планомерно здійснюється виявлення місць, де застосування робототехніки дає значний економічний ефект, поліпшує умови праці, підвищує культуру виробництва. На пропозицію комісії, що діє при парткомі, на підприємстві було створене бюро по проектуванню роботів, а згодом і цех по їх виготовленню та впровадженню у виробництво. Протягом перших двох років одинадцяті п'ятирічки на заводі виготовлено 159 і впроваджено у виробництво 50 роботів, кожний з яких замінив працю кількох чоловік³².

Проведена партійними організаціями області робота сприяла тому, що тільки за чотири роки одинадцяті п'ятирічки було механізовано працю більш як 11 тис. робітників, звільнено від ручних операцій близько 5 тис. чол.³³

Активно підтримав рух «Ручну працю — на плечі машин» колектив Кременчуцького виробничого об'єднання «АвтоКраз». Партійний комітет, цехові парторганізації послідовно добивалися підвищення творчого

²⁸ Парт. арх. Запоріж. обкому Компартії України, ф. 202, оп. 9, спр. 917, арк. 81.

²⁹ Там же, ф. 9, оп. 19, спр. 31, арк. 47; Наука помогает совершенствовать производство.— Индустр. Запорожье, 1978, 25 авг.; Ф а т ю х а Л. На плечи машин: Что показал опыт запорожцев? — Правда, 1982, 12 февр.

³⁰ Парт. арх. Запоріж. обкому Компартії України, ф. 157, оп. 32, спр. 8, арк. 26.

³¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.— К., 1983, с. 10—11.

³² Парт. арх. Запоріж. обкому Компартії України, ф. 9, оп. 19, спр. 31, арк. 47—48; Роботизация производства.— В кн.: Участнику республиканского семинара секретарей партийных организаций предприятий сельскохозяйственного и продовольственного машиностроения. Запорожье, 1983, б. с.

³³ Белоусенко А. Ф. Успешно завершить пятилетку.— Индустр. Запорожье, 1984, 14 дек.

вкладу спеціалістів у розв'язання питань механізації і автоматизації виробничих процесів. Це сприяло тому, що 95% складу інженерно-технічних працівників об'єднання працювали за особистими творчими планами, якими передбачалося подання практичної допомоги робітникам бригад і дільниць у механізації трудовистких процесів. З метою залучення всіх працівників до творчого пошуку шляхів удосконалення діючої техніки, механізації та автоматизації ручної праці на початку 1985 р. на підприємстві було оголошено науково-технічний огляд під девізом «Моя краща раціоналізаторська пропозиція», підсумки якого підбивалися двічі — напередодні 40-річчя Перемоги і наприкінці року. Вжиті заходи сприяли втіленню в життя багатьох нововведень, підвищенню рівня механізації ручної праці з 32% у 1983 р. до 54,3% — у 1985 р.³⁴

Важливе значення має механізація і автоматизація робіт в допоміжному виробництві, де питома вага ручної праці залишається значною. Постійну увагу цим питанням приділяє партійна організація Київського виробничого об'єднання імені С. П. Корольова. Вони розглядалися на зборах цехових парторганізацій і партійних груп, нарадах партійно-господарського активу об'єднання, засіданнях партійного комітету в розширеному складі, а також на семінарах і практичних конференціях. У підготовці матеріалів до них брало участь широке коло спеціалістів, партійних активістів. Партійний комітет об'єднання подає практичну допомогу цеховим парторганізаціям, партійним групам у справі реалізації заходів, спрямованих на скорочення ручної праці. В об'єднанні проводяться конкурси на кращі пропозиції по розв'язанню цих питань. Все це дало можливість удвічі підвищити продуктивність праці, перевести з допоміжного в основне виробництво 230 чол. Сотні робітників, зайнятих раніше на ручних операціях, навчаються без відриву від виробництва на курсах підвищення кваліфікації, опановують нові професії. Цей досвід партійної організації схвалено бюро Київського міського партії³⁵.

Однак слід відзначити, що частка ручної праці в промисловості все ще є досить значною. Нею зайнята, як відзначив М. С. Горбачов, приблизно третина робітників³⁶.

Висунувши і послідовно втілюючи в життя науково обгрунтовану програму соціально-економічного розвитку, Комуністична партія мобілізує трудящих на господарське використання створеного виробничого потенціалу, економію і бережливість трудових і матеріальних ресурсів, як і заповідав В. І. Ленін³⁷. Творчо розвиваючи ленінські вказівки, КПРС визначила економію матеріальних ресурсів у всіх галузях народного господарства одним з найважливіших завдань. Проблема всебічної економії, широкого впровадження ресурсозберігаючих технологій, раціонального використання верстатів і машин, обладнання, сировини і палива була гостро поставлена на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК партії і червневій Нараді з питань науково-технічного прогресу³⁸. І це природно. Якщо в 1975 р. 1% економії матеріальних ресурсів давав зростання національного доходу на 4,9 млрд. крб., то в 1985 р. воно збільшилося до 7 млрд. крб.³⁹

³⁴ Остапенко В. А. Авторитет комуніста.— Харків, 1981, с. 17; Автобудівник (орган парткому, завкому профспілки, ком. ЛКСМУ та дирекції Кременчуц. автозаводу), 1985, 30 січ., 6 лют.

³⁵ Місто крокує в майбутнє.— К., 1982, с. 13; Никифоров Л. Укрепля дисциплину.— Правда, 1983, 26 авг.; Партарх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 42, спр. 85, арк. 8.

³⁶ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії, с. 10.

³⁷ Див.: Ленін В. І. Великий почин.— Повне збір. творів, т. 39, с. 24.

³⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 квітня 1985 року, с. 9; Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії, с. 12.

³⁹ Павлов В. И., Спектор А. Н., Султанова Р. М. Управление бережливостью в трудовых коллективах.— М., 1985, с. 3.

Трудящі республіки активно відгукнулися на заклик ЦК КПРС відпрацювати в 1985 р. два дні на зекономлених матеріалах, сировині, паливі та енергії. У ході виконання цих зобов'язань зроблено багато. Так, особистими і колективними рахунками економії в Українській РСР охоплено 2 млн. 600 тис. чол. Ряд міст і районів, сотні підприємств відпрацювали на зекономлених ресурсах 2,5—3 і більше днів⁴⁰. Розрахунки Держплану республіки, відзначалося на липневому (1985 р.) Пленумі ЦК Компартії України, показують, що шляхом широкого впровадження ресурсозберігаючих технологій, здійснення інших заходів можна знизити матеріаломісткість виробництва в дванадцятій п'ятирічці не менш як на 4,5 млрд. крб.⁴¹ В республіці є немало підприємств і об'єднань, які успішно розв'язують це завдання. Так, партком, цехові парторганізації та профспілковий комітет Северодонецького виробничого об'єднання «Азот» — найбільш енергоємного підприємства Ворошиловградської області — зусилля комуністів, усіх працівників спрямовує на впровадження нових, прогресивніших ресурсозберігаючих технологій, комплексне використання вторинних енергоресурсів. Системою заходів по економії й бережливості, розробленою парткомом і адміністрацією, передбачено періодичну звітність комуністів у партійному комітеті, в партгрупах, які створено практично в усіх бригадах, про особистий вклад кожного у фонд економії. Одним з головних пунктів соціалістичного зобов'язання колективу є положення «Добу щомісяця працювати на зекономлених енергоресурсах». Під цим девізом змагаються колективи цехів, дільниць, змін. Умовами соцзмагання передбачено заходи морального і матеріального заохочення.

Широка робота по економії, бережливості проводиться серед робітників. На цю тему інженерно-технічні працівники проводять з ними заняття в школах молодого раціоналізатора, очолюють бригади творчої співдружності. Все це дає можливість економити енергії, інших видів ресурсів на десятки мільйонів карбованців щороку⁴².

В Сумському НВО імені М. В. Фрунзе вже 10 років діє комплексна система ефективного використання виробничого потенціалу. В основу її покладено матеріали, підготовлені створеною партійним комітетом групою з числа спеціалістів, передовиків і новаторів виробництва. В соціалістичних зобов'язаннях цехів, колективу об'єднання в цілому дістали відображення пункти, що передбачають боротьбу за максимальне використання резервів. Всі бригади змагаються за створення й технічне удосконалення вітчизняного обладнання, за раціональне використання при цьому сировини й матеріалів. Понад 400 з них відкрили особисті рахунки економії, їх мають майже 5 тис. працівників. Профспілковим комітетом розроблено умови соціалістичного змагання під девізом «Виробництву — високу ефективність, потужностям — повне навантаження, продукції — високу якість». Пропагандою цього змагання активно займається ідеологічний актив, спеціалісти об'єднання. Його хід обговорюється у системі партійної, комсомольської й економічної освіти. Цікаво й змістовно висвітлюється хід змагання багатотиражкою «Фрунзенець», радіогазетою, засобами наочної агітації.

Партком науково-виробничого об'єднання імені М. В. Фрунзе систематично аналізує стан справ у колективі, зокрема у впровадженні комплексної системи ефективного використання виробничого потенціалу. За ініціативою низових трудових колективів проводиться атестація, і раціоналізація робочих місць, створено так звані бригадокомплекси, в яких об'єднуються кілька бригад на етапі виходу продукції. Кількість

⁴⁰ Правда України, 1985, 13 нояб.

⁴¹ Рад. Україна, 1985, 17 лип.

⁴² Эффективно и экономно использовать топливно-энергетические ресурсы.— В кн.: Материалы о передовом опыте организаторской и политической работы по осуществлению решений XXV съезда КПСС и XXV съезда Компартии Украины в Ворошиловградской области, 1980, б. с.; Фонд бережливых.— Правда Украины, 1985, 10 сент.

колективів, які працюють за методом бригадокомплексів, постійно зростає. Це значною мірою сприяє впровадженню госпрозрахунку на всіх рівнях. Об'єднання досягає високих кінцевих результатів, працює ритмічно, виконує договірні зобов'язання. 60% його продукції атестовано державним Знаком якості. Темпи зростання продуктивності праці в об'єднанні вдвічі вищі, ніж у середньому по галузевому міністерству. Такий підхід дав його колективу можливість взяти підвищені зобов'язання на дванадцятку п'ятирічку. Зокрема, передбачається знизити норми витрат чорних металів і зекономити їх 18 тис. т, а також 30 млн. кВт·год електроенергії, 11 тис. т умовного палива. Досвід фрунзенців використовують уже 188 підприємств Сумської області⁴³. Він схвалений ЦК Компартії України⁴⁴.

Таким чином, діяльність партійних організацій республіки свідчить про те, що тільки системна і планомірна робота всіх партійних ланок забезпечує успішне вирішення проблеми прискорення НТП. В роки десятиї і одинадцятій п'ятирічок вони постійно удосконалювали її форми й методи, зокрема, контроль за здійсненням комплексних науково-технічних програм, планів прискорення НТП на всіх етапах — від їх прийняття і до реалізації, приділяли увагу пошуку ефективних форм поєднання науки з виробництвом, удосконаленню роботи рад сприяння НТП при партійних комітетах, виконанню загальносоюзних та республіканських науково-технічних програм.

Значну роботу проведено по економії ресурсів і матеріалів. Вона дала можливість намітити широкомасштабну програму ресурсозбереження на дванадцятку п'ятирічку, що має забезпечити економію сировини, матеріалів, палива і енергії більш як на 10 млрд. крб., тобто майже вдвічі більше, ніж в одинадцятій п'ятирічці⁴⁵.

Масштабні завдання по прискоренню науково-технічного прогресу намічено ХХVII з'їздом КПРС. Передбачено добитися кардинального підвищення технічного рівня виробництва, концентрації ресурсів на найважливіших напрямках науково-технічного прогресу. Заплановано одержати в дванадцятій п'ятирічці не менше двох третин приросту продуктивності суспільної праці за рахунок використання досягнень науки і техніки⁴⁶.

⁴³ Парт. арх. Сум. обкому Компартії України, ф. 48, оп. 16, спр. 1, арк. 37; оп. 20, спр. 1, арк. 9—10; На полном хозрасчете.— Правда Украины, 1985, 10 сент.

⁴⁴ Лукьяненко К. Кого назвать ударником?— Правда, 1985, 18 февр.; Савченко В. В условиях хозрасчета.— Правда Украины, 1985, 9 июля, 2 авг., 10 сент.

⁴⁵ Правда Украины, 1985, 13 нояб.

⁴⁶ Основные направления экономического и социального развития СРСР на 1986—1990 годы и на период до 2000 года. — Рад. Україна, 1986, 9 берез.

З ДОСВІДУ АН УРСР У РОЗВ'ЯЗАННІ ПРОБЛЕМ ПРИСКОРЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ

В. І. ОНОПРІЄНКО (Київ)

Розв'язання економічних і соціальних проблем соціалістичного суспільства не може бути здійснене без глибокої і постійної взаємодії науки й виробництва. Соціалізм створює необхідні умови для інтеграції науки і виробництва на основі єдиного планового управління науково-технічним прогресом. Обґрунтована на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС розгорнута концепція прискорення соціально-економічного розвитку країни і досягнення на цій основі нового якісного стану радянського суспільства ставить у центр уваги питання прискорення науково-технічного прогресу та інтенсифікації виробництва. Економічна стратегія партії, зазначав на жовтневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК партії товариш М. С. Горбачов,

«націлена на перетворення справді історичного масштабу — здійснення нової технічної реконструкції народного господарства, переведення його на інтенсивні рейки розвитку, вихід радянської економіки на найвищий рівень організації та ефективності»¹.

Передбачуване К. Марксом перетворення науки на безпосередню продуктивну силу, а виробництва — на технологічне використання наукових досліджень зумовлює необхідність розробки методології впровадження досягнень науки у виробництво в тісному зв'язку з вивченням її соціальної ролі. Нині вчені зосереджують увагу на виявленні не лише виробничих, а й економічних, соціальних результатів взаємодії предмету праці і техніки. Остання виступає як форма використання природних процесів для досягнення соціальних цілей, як засіб соціального перетворення світу. За умов розгортання науково-технічної революції, економічного і науково-технічного змагання між світом соціалізму і світом капіталізму зростає значення вдосконалення планування і управління народним господарством СРСР. Плановий характер соціалістичної економіки нерозривно зв'язаний з науковими принципами управління нею, яким притаманна чітка соціальна спрямованість, а ці принципи можуть бути обґрунтовані лише на основі діалектико-матеріалістичної методології.

Прискорення науково-технічного прогресу в соціалістичному суспільстві на сучасному етапі є не тільки першочерговим економічним і господарським завданням, а й найважливішим соціальним, світоглядницьким, оскільки всі досягнення науки і техніки мають бути спрямовані на поліпшення умов праці і життя людей. Говорячи про перетворення науки на безпосередню продуктивну силу, слід мати на увазі, що за соціалізму вона дедалі більше стає тією ланкою, яка безпосередньо зв'язує духовну сферу з сферою матеріального виробництва. В системі «наука — виробництво» виділяють такі її великі ланки: фундаментальні дослідження, прикладні дослідження, розробка нових технічних засобів, технічна підготовка виробництва і власне матеріальне виробництво.

Останнім часом зусилля колективів ряду наукових установ Української РСР були спрямовані на прискорення впровадження у виробництво фундаментальних розробок, досягнень науки і техніки шляхом створення дослідних підприємств при академічних інститутах. Їх досвід у цій справі дістав високу оцінку в матеріалах XXVI з'їзду КПРС.

Питання підвищення народногосподарської ефективності наукових досліджень, поєднання науки з виробництвом завжди займали вагоме місце в діяльності АН УРСР. Її перший президент академік В. І. Вернадський ще в період створення цього наукового центру запропонував поряд з історико-філологічним, фізико-математичним та економіко-юридичним відділами організувати відділ прикладного природознавства. Його ідею розвинув відомий учений у галузі теорії пружності, опору матеріалів і будівельної механіки, професор Київського політехнічного інституту член першого складу АН УРСР С. П. Тимошенко. Представники технічної науки, писав він, зможуть більше, ніж раніше, використовувати методи і знання, нагромаджені чистою наукою, а представники чистої науки знайдуть у галузі прикладного природознавства багато недосліджених питань, розв'язання яких не лише збагатить науку, а й сприятиме розвитку промислового і технічного життя краю.

С. П. Тимошенко вважав, що основну увагу слід зосередити на технічних науках. Для цього необхідно створити кафедри прикладної і будівельної механіки, електротехніки і теплотехніки, хімії мінеральних матеріалів і металграфії, а також відповідні лабораторії. Цю програму доповнив професор Київського політехнічного інституту В. Г. Шапош-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовт. 1985 р.— К., 1985, с. 7—8.

ників, який згодом багато зробив для організації в АН УРСР досліджень у галузі хімічної технології.

Однак з ряду причин у 1919 р. відділ прикладного природознавства в АН УРСР не було створено. Представники технічних наук ввійшли до складу фізико-математичного відділу. Але вже в звіті про діяльність Академії наук у 1919 р. обґрунтовувалася необхідність організації перших технічних кафедр. У ньому, зокрема, зазначалося: «Сучасний розвиток промисловості і техніки характеризується тим, що вони широко користуються науковим методом і зібраними наукою фактами. Той час, коли наука і техніка йшли різними шляхами, вже минув, і тепер часто користуються для розв'язання чисто технічних завдань могутніми засобами, які дає нам математика та техніка. Користуються методами експериментальних наук, широко уживають їх для вирішення технічних завдань лабораторним способом... Така об'єднана робота науки і техніки, як про те свідчить наукове життя Америки за останні десятиліття, особливо плідотвірна і дає дивні успіхи як в царині технічного дослідження науки, так і у науковій творчості»²⁻³.

Дальший розвиток АН УРСР повністю підтвердив цю важливу тезу. Ще в 1919 р. в ній було організовано Кафедру технічної механіки й Інститут технічної механіки. Надалі для роботи на таких кафедрах запрошували відомих учених. Так, з 1922 р. кафедру математичної фізики очолював М. М. Крилов, який разом з М. М. Боголюбовим заклав основи теорії нелінійних коливань і методу символічного розв'язання завдань математичної фізики, що відіграв важливу роль у становленні вітчизняної електроніки.

В 1928—1929 рр. було вжито ряд заходів у напрямі наближення діяльності АН УРСР до життя республіки. Першим конкретним кроком в цьому напрямі стала організація Є. О. Патоном на кафедрі інженерних споруд лабораторії зварювання, перетвореної згодом у найбільший науково-технічний академічний центр — Інститут електрозварювання АН УРСР. Правильний курс, який проводило керівництво АН УРСР на перших етапах її розвитку, дав можливість у 30—50-х роках створити багато технічних інститутів, що завоювали провідні позиції в ряді галузей науки і техніки.

Переорієнтація науки протягом останніх десятиріч на розв'язання сукупності завдань соціального та економічного розвитку істотно вплинула на спрямованість і темпи розгортання наукової пошуку, внесла певні корективи в структуру впровадження досягнень науки у виробництво і соціальну практику. Змінюються не лише відстані між різними ланками на шляху реалізації наукових ідей, а й природа структурних ланок цього процесу. Постановка і розв'язання соціально зумовлених техніко-виробничих завдань, виконання науково-технічних програм стирають кордони між фундаментальними і прикладними дослідженнями. Результати фундаментального дослідження нерідко одразу використовуються для розв'язання прикладних завдань, а розпочате як прикладне дослідження стимулює постановку нових фундаментальних проблем. У більшості випадків фундаментальна, прикладна і виробнича складові цільової програми завершуються практично одночасно⁴.

Змінюються і сфера, в якій проводяться фундаментальні дослідження, і сама їх природа. Нині це не просто пізнавальний пошук без певних цілей. Для багатьох фундаментальних розробок характерна націленість на розв'язання конкретних техніко-виробничих завдань. Це викликало появу нового типу наукових досліджень, які Б. Є. Патон назвав цілеспрямованими. «Даючи змогу значно повніше враховувати

²⁻³ Перший піврік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року.— К., 1919, с. 7.

⁴ Канак Ф. М. Развитие связей науки с производством и структура знания.— В кн.: Материалистическая диалектика и взаимодействие наук. Киев, 1985, с. 33.

діалектику взаємодії науки й виробництва,— писав він,— цілеспрямовані фундаментальні дослідження максимальною мірою відповідають потребам інтенсивного розвитку народного господарства. Вони дають можливість концентрувати значні наукові сили на ключових проблемах сучасного виробництва, органічно поєднувати теоретичні, експериментальні і прикладні завдання в рамках дослідницького циклу з єдиним плануванням, фінансуванням, кадровим і матеріально-технічним забезпеченням. Головною їх перевагою є те, що на всіх стадіях проведення вони орієнтовані на одержання кінцевих результатів у вигляді великих технологічних рішень»⁵.

Цілеспрямовані фундаментальні дослідження вносять корективи в організаційну структуру науки. Досвід АН УРСР свідчить, що їм найбільш відповідає така організаційна форма, як великі науково-технічні комплекси, що складаються з інститутів, конструкторсько-технологічних бюро, дослідно-експериментальних виробництв і дослідних заводів.

Важливе значення для розвитку науково-технічного прогресу в останні роки мало створення принципово нових технологій. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов зазначав: «Потрібні революційні зрушення — перехід до принципово нових технологічних систем, до техніки останніх поколінь, які дають найвищу ефективність. Йдеться про суті про переозброєння всіх галузей народного господарства на основі сучасних досягнень науки і техніки»⁶. Дійсно, нові технології являють собою найпрогресивніший елемент виробництва, що акумулює найважливіші досягнення фундаментальних і прикладних наук і веде до докорінних перетворень у системі виробництва. Крім того, прогресивна технологія є стабільнішою, ніж машини і виробни, процес її «старіння» проходить повільніше.

Існують цілі галузі промисловості, в яких протягом останніх десятиріч технічний розвиток проходив переважно шляхом підвищення одиноїчної потужності основного устаткування, і це зростання наблизилося до крайньої межі. Вихід із становища, що склалося, особливо враховуючи завдання інтенсифікації економіки, полягає в своєрідній «технологічній революції». Для цього необхідно виробити методи прогнозування змін технологій, що відображають їх логічний зв'язок з досягненнями різних наук, а також створювати дослідно-експериментальні бази для перевірки і відпрацювання новітніх технологій як у наукових організаціях, так і на промислових підприємствах⁷.

Нові технології здатні істотно змінити систему виробництва, зламати вузькогалузеві бар'єри. Таким чином, з їх допомогою стає можливим розв'язання проблем комплексного використання природних ресурсів, одержання нових матеріалів і продуктів, досягнення безперервності процесів, збереження енергетичних ресурсів. Зосередження зусиль колективів багатьох установ АН УРСР на питаннях створення нових технологій дало відчутні результати: за останні роки вчені академічних установ республіки розробили понад 350 технологій різного рівня⁸.

Характерним прикладом створення цілої серії технологій стало виникнення в останні десятиріччя спеціальної електрометалургії, викликане потребами у високоякісному металі таких галузей машинобудування, як атомна промисловість, авіакосмічна техніка, енергетика, приладобудування. Виробництво металічних конструкційних матеріалів — сталі, сплавів на основі нікеля, міді, титану, алюмінія — поставлене в центр науково-технічного прогресу. Досвід показав, що вдосконалення існуючих технологій не може привести до розв'язання цього

⁵ Патон Б. Є. Науково-технічний прогрес: сучасні тенденції і перспективи.— Комуніст України, 1984, № 10, с. 57.

⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р.— К., 1985, с. 10.

⁷ Плинер А. Роль технології в ускоренні технического прогресса.— Коммунист, 1982, № 11, с. 60.

⁸ Патон Б. Є. Назв. праця, с. 56.

складного завдання, оскільки необхідно розробити технологічні процеси, які б давали можливість одержувати напівфабрикати з раніше недостатньо вивчених металів — титану, ніобія, молібдену, вольфраму. Для одержання металів і сплавів з надто високими і надійно гарантованими фізико-хімічними властивостями необхідно розвивати нові методи виплавки металів, здатні забезпечити їх високі властивості, а також очищення від шкідливих домішок.

Розробка нових методів і технологій рафінування металів і сплавів, видалення з них шкідливих домішок, неметалічних включень, газів привела до виникнення нових технологій металургійного процесу — електрошлакової, вакуумно-дугової, електронно-променевої і плазмено-дугової плавки. Нові технології спеціальної електрометалургії почали розвиватися на основі досягнень сучасної науки про зварювання з одержання в зварювальній мікрOMETалургії широких можливостей шлакового, газового і вакуумного рафінування рідкого металу, які вважалися недосяжними у великій металургії.

Дослідження в галузі спеціальної електрометалургії стали прикладом розв'язання найважливіших комплексних технологічних проблем шляхом об'єднання зусиль науково-дослідних, проектно-конструкторських установ і великих металургійних і машинобудівних заводів. Досить сказати, що проблеми електрошлакової технології розв'язували науковці Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР у тісному контакті з Інститутом металургії АН СРСР (ІМЕТ), Центральним науково-дослідним інститутом чорної металургії (ЦНДІЧМ), УкрНДІспецсталь, Запорізьким машинобудівним інститутом, заводами «Дніпроспецсталь», «Електросталь», «Червоний Жовтень», «Серп і молот», Златоустівським і Челябінським металургійними, Новокраматорським машинобудівним заводами і багатьма іншими підприємствами. Дослідження з питань металургії, технології й устаткування електронно-променевої плавки вчені Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона проводили разом з співробітниками ЦНДІЧМ, УкрНДІспецсталь і колективами Донецького хіміко-металургійного, Ленінградського сталепрокатного заводів, «Електросталі», «Дніпроспецсталі» та ін. Спільно з ІМЕТ патонівці працювали над створенням високоміцних зварювальних сплавів, вивченням взаємодії плазми з рідким металом⁹.

Характерною рисою досліджень у галузі спеціальної електрометалургії, здійснюваних в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона, стало охоплення майже всіх ланок металургійного процесу: підвищення стійкості металургійного устаткування, розробка промислової технології і створення високоефективних наплавлювальних матеріалів і флюсів, а також ряду прогресивних марок електродів¹⁰.

Розробка методів і технологій спеціальної електрометалургії показує, як в умовах науково-технічної революції відбувся перехід від розвитку техніки шляхом емпіричного винахідництва до створення нових технічних засобів і технологій на основі досягнень фундаментальних наук, зокрема прикладних досліджень. Така схема реалізації сучасних технічних ідей і рішень не виключає, а, навпаки, передбачає розгортання винахідництва, але природа її змінюється. Якщо в промисловості зусилля винахідників спрямовані насамперед на розв'язання конкретних завдань, то в академічних інститутах винаходи з'являються в ході фундаментальних і прикладних розробок і сприяють скороченню переходу до прикладних досліджень¹¹. Розробка нових технологій — електрошлакової, електронно-променевої, плазменої — ознаменувалася

⁹ Патон Б. Є. Торжество лєнінських ідей дружби і братерства народів.— Вісн. АН УРСР, 1972, № 12, с. 16.

¹⁰ Новиков В. Д., Каширін Ю. П., Лало В. М. Про дослідження установ АН УРСР у галузі чорної металургії.— Там же, 1973, № 1, с. 49.

¹¹ Патон Б. Е. Изобретательская работа — в центре внимания АН УССР.— Вопр. изобретательства, 1979, № 2, с. 17.

створенням цілої серії високоефективних машин, приладів, установок, які дістали високу оцінку в нашій країні і за кордоном.

Виняткова роль у процесі поєднання науки і виробництва належить технічним наукам, які знаходяться на передових рубежах науково-технічного прогресу і здійснюють перехід від фундаментальних науководослідних робіт до проектно-конструкторських і від них — до виробничої практики, до технічного переозброєння народного господарства. Про необхідність розширення в академічних інститутах досліджень, що мають технічну спрямованість, знову наголошувалося на нараді в ЦК КПРС з питань науково-технічного прогресу, яка відбулася в червні 1985 р. Щоб ефективніше використовувати резерви технічних знань для прискорення науково-технічного прогресу на сучасному етапі, необхідно осмислити саму природу технічних наук.

К. Маркс і Ф. Енгельс не вживали поняття «технічні науки», хоч К. Маркс говорив про «науку технології», яку створила велика промисловість з притаманним їй принципом — розкласти будь-який виробничий процес на складові елементи¹². Він розрізняв у «технологічному навчанні» його «теоретичну» і «практичну» частини. Ф. Енгельс визначав шляхи розвитку технічних наук, виходячи з діалектики розвитку природознавства і принципу історизму. В. І. Ленін, торкаючись економічних і політичних аспектів соціалістичного будівництва, вживав загальне поняття «технічні науки». Саме вони, на його думку, накреслюють шляхи зростання продуктивних сил країни¹³. Володимир Ілліч показав безпосередню залежність розвитку технічних наук від революційних зрушень у природознавстві. Технічні науки не можуть абстрагуватися від практичної цінності властивостей предмета і зосереджують свою увагу на виявленні не лише виробничих, а й економічних, соціальних аспектів його взаємодії з технікою. Техніка виступає як форма використання природних процесів для досягнення соціальних цілей, як засіб соціальної перебудови світу.

Поставлене партією на квітневому і жовтневому (1985 р.) Пленумах ЦК КПРС перспективне завдання — кардинально прискорити науково-технічний прогрес, здійснити технічну реконструкцію народного господарства значною мірою стосується і технічних наук. У новій редакції Програми КПРС зазначається: «Першорядне значення має швидке оновлення виробничого апарату шляхом широкого впровадження передової техніки, найбільш прогресивних технологічних процесів і гнучких виробництв, які дозволяють оперативну перебудовуватися на випуск нової продукції і дають найбільший економічний та соціальний ефект. Треба буде завершити комплексну механізацію в усіх галузях виробничої і невиробничої сфер, зробити великий крок в автоматизації виробництва з переходом до цехів і підприємств-автоматів, систем автоматизованого управління та проектування. В дедалі ширших масштабах проводитимуться електрифікація, хімізація, роботизація, комп'ютеризація виробництва, застосовуватиметься біотехнологія»¹⁴. Завдання технічних наук у справі створення нової техніки і технології становлять центральну ланку процесу розв'язання проблем інтенсифікації економіки.

Науково-технічна революція змінює весь технічний базис суспільства. Основні її риси пов'язані з використанням нових матеріалів і значним поліпшенням властивостей традиційних матеріалів, що дає можливість перейти від пасивного їх добору з числа тих, що є в природі, до конструювання матеріалів з оптимальними властивостями; з використанням нових джерел енергії; з різким підвищенням параметрів

¹² Див.: Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, с. 23, с. 460.

¹³ Див.: Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, 22 черв.— 12 лип. 1921 р.: Доп. про тактику РКП 5 лип.—Повне зібр. творів, т. 44, с. 47.

¹⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.).— Рад: Україна, 1986, 7 берез.

роботи технічних систем і переходом до високих і надвисоких температур, тиску, швидкостей, напруг, величин вироблюваної інформації; з утворенням дедалі масштабніших технічних комплексів (енергетичних систем, систем транспорту, зв'язку і т. д.), що вимагають принципово нових підходів до їх організації і управління; з різким підвищенням вимог до надійності роботи технічних систем.

Ці риси науково-технічної революції певною мірою відображаються в процесах автоматизації виробництва і управління народним господарством.

Технічне знання на сучасному етапі акумулює досягнення теоретичного і експериментального природознавства, прикладних досліджень. Сучасні науково-технічні дисципліни (системотехніка, ергономіка, теорія програмування, інженерна екологія та ін.) істотно відрізняються від класичних технічних наук (теоретичної радіотехніки, електротехніки, теорії механізмів і машин) своєю комплексністю, що вимагає використання широких наукових знань, відсутністю орієнтації на будь-який порівняно вузький вид техніки, врахуванням фактора навколишнього середовища, використанням моделювання для розв'язання інженерних завдань. Науково-технічна революція перебудовує характер мислення інженера. Це пов'язане насамперед з переходом до розгляду технічних об'єктів як складних систем. Якщо на ранніх етапах розвитку науково-технічної революції важливо було посилити математичну і природничо-наукову освіту інженера, то нині все більша увага приділяється його методологічній підготовці, вивченню його методів інженерного мислення шляхом засвоєння системотехніки, методів системного проектування, методології наукового дослідження.

Важливою складовою частиною науково-технічної революції є «технізація» науки. Якщо раніше вчений міг зробити відкриття, використовуючи порівняно просту техніку для експериментів, то нині відкриття стають можливими лише при оснащенні наукових колективів складними технічними засобами, аж до синхрофазотронів, обчислювальних центрів і т. д.

Дедалі очевиднішим стає взаємозв'язок технічних і суспільних наук для вдосконалення як системи сучасної науки, так і суспільних відносин. Соціальна природа техніки, її орієнтація на людину вимагають не тільки вивчення цього аспекту технічних систем, а й включення в технічні науки соціологічного елементу. Проектування технічних засобів пов'язане з розв'язанням соціального завдання — впливу техніки на людину.

Впровадження великих технічних комплексів вимагає врахування їх впливу на природне середовище і здоров'я людини, розв'язання проблем комунікацій, зайнятості тощо. Тому сучасне технічне проектування має підходити до технічних структур як органічного елемента соціального цілого.

В основу політики КПРС у галузі науки і техніки покладено принципи забезпечення активної взаємодії науково-технічних досягнень з перевагами соціалізму. ЦК Компартії України зосередив свою увагу на вдосконаленні основних ланок поєднання науки з виробництвом і на апробації нових форм їх інтеграції. Велике значення мала прийнята в 1977 р. постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів республіки «Про деякі заходи по дальшому поліпшенню управління науково-технічним прогресом у республіці». В останні роки було сформовано систему управління науково-технічним прогресом, яка поєднує галузеве і міжгалузеве співробітництво. Вона включає три рівня управління, перший з яких представлений Радою Міністрів УРСР, Держпланом республіки, Комісією Президії Ради Міністрів УРСР з питань науково-технічного прогресу; другий — союзно-республіканськими і республіканськими міністерствами і відомствами, що безпосередньо відповідають за науково-технічний прогрес у своїх галузях; третій — регіо-

нальний, де провідними є наукові центри АН УРСР, обкоми партії і створені в них ради сприяння науково-технічному прогресу¹⁵.

Важливою ланкою управління науково-технічним прогресом у республіці стали наукові центри АН УРСР, що виникли на початку 70-х років як особлива форма координації досліджень, впровадження їх результатів на практиці. Це дає можливість ефективно здійснювати міжгалузеве управління науково-технічним прогресом у певному регіоні. Таким чином, виникла регіональна система організації науки, що створює сприятливі умови для розвитку інтенсивних форм науково-технічної роботи. Найважливішим напрямом діяльності наукових центрів стало організаційне забезпечення виконання договорів про науково-технічне співробітництво між АН УРСР і областями республіки. У відповідності з цими договорами до розв'язання актуальних проблем у тій чи іншій області через відповідний науковий центр АН УРСР може бути залучена будь-яка академічна установа. В одинадцятій п'ятирічці за такими договорами виконувалося близько 1200 науково-технічних програм, приблизно половина з яких пов'язана з створенням і впровадженням у виробництво прогресивних технологій, нових типів машин і устаткування, автоматизованих систем управління. Серед основних напрямів діяльності центрів — розв'язання проблем соціального розвитку регіону, раціонального використання його природних і трудових ресурсів, охорони навколишнього середовища тощо¹⁶. Досвід АН УРСР у справі організації наукових центрів, розвитку фундаментальних досліджень і використання їх результатів для розв'язання актуальних проблем народного господарства був схвалений Президією АН СРСР і рекомендований для широкого використання¹⁷.

При вдосконаленні структури процесу поєднання науки з виробництвом партія виходить з поглиблення його диференціації, виникнення нових структурних ланок у ході матеріалізації наукових ідей. Разом з тим стало очевидно, що основною перешкодою на шляху прискорення науково-технічного прогресу є вузьковідомчий і вузькогалузевий підходи до розв'язання господарських завдань. Поки що впроваджується у виробництво лише 30—50% наукових досліджень і винаходів. В інститутах АН УРСР виконано велику кількість досліджень, результати яких не знайшли застосування в народному господарстві. Крім того, багато з них використовуються в дуже обмежених масштабах: 80% нових розробок впроваджуються лише на одному підприємстві, менш як 20% — на трьох-чотирьох і тільки 0,6% — на п'яти і більше підприємствах¹⁸. У зв'язку з цим слід поліпшувати діяльність дослідно-експериментальних баз наукових установ, зміцнювати конструкторські і технологічні служби в науково-виробничих об'єднаннях.

Вузьковідомчий і вузькогалузевий підходи до розв'язання господарських завдань гальмують процес удосконалення структури поєднання науки з виробництвом. Нерідко організації, створені для прискорення впровадження науково-технічних розробок, діють в інтересах певного відомства. Внаслідок цього новинка, розроблена працівниками якогось НДІ, може бути використана, як правило, лише в організації, що підпорядковується тому самому відомству, що й згаданий НДІ¹⁹.

Для викоренення подібних недоліків в організації управління науково-технічним прогресом продовжується пошук нових форм. Зокрема, в АН УРСР дієвою формою об'єднання фундаментальних досліджень

¹⁵ Щербіцький В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная. — Киев, 1983, с. 212.

¹⁶ Байдаков В. В., Кременіцький В. В., Склярєнко А. Є. Етапи формування наукових центрів АН УРСР в єдиній системі організації науки. — Вісн. АН УРСР, 1984, № 12.

¹⁷ Вестн. АН СССР, 1984, № 8.

¹⁸ Патон Б. Є. Науково-технічний прогрес: сучасні тенденції і перспективи. — Комуніст України, 1984, № 10, с. 61.

¹⁹ Инновационные процессы. — М., 1982, с. 16.

з дослідно-конструкторськими роботами і виробництвом стало створення науково-технічних комплексів на базі провідних інститутів. Кожний з таких комплексів включає інститут, конструкторське бюро і дослідно-виробничу базу — підприємство або завод. Провідна роль у комплексі належить науковим дослідженням, і тому тематичний план інституту визначає спрямованість конструкторсько-технологічних і експериментально-виробничих робіт. Такий підхід розширює комплексний характер розв'язання науково-технічних завдань і сприяє подоланню бар'єрів на шляху реалізації науково-технічних ідей. Ці заходи сприяли істотному скороченню строків впровадження новинок. Так, в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона тривалість дослідження теми прикладного характеру становить 1—3 роки, а з урахуванням фундаментальних досліджень — 4—5 років, що набагато менше, ніж у середньому по країні²⁰.

В науково-технічних комплексах АН УРСР чисельність конструкторів і технологів значно перевищує кількість науковців, зайнятих фундаментальними і прикладними дослідженнями. Комплекси забезпечують безперервність переходу від виникнення наукової ідеї до виготовлення дослідного зразка, створюють умови для істотного підвищення рівня фундаментальних досліджень і високої технічної оснащеності експерименту²¹. Розвиваючи цілеспрямовані фундаментальні дослідження, АН УРСР стала на шлях організації при академічних інститутах галузевих лабораторій, які дають можливість за короткий строк проводити прикладні дослідження і дослідно-конструкторські розробки і оперативно впроваджувати їх у галузі народного господарства у вигляді нових технологій та інших технічних новинок.

Великі перспективи в справі прискорення науково-технічного прогресу пов'язують в АН УРСР з виникненням нової форми співробітництва з виробництвом — інженерних центрів, створюваних з метою широкомасштабного впровадження і ефективного використання в народному господарстві принципово нових технологій, матеріалів, устаткування, автоматизованих систем управління. Нині в АН УРСР працює 8 таких центрів, і кількість їх буде, очевидно, зростати, оскільки базою для їх створення можуть стати відомі в країні інститути кібернетики, прикладних проблем механіки і математики, проблем матеріалознавства та ін. Як зазначав Б. Є. Патон, інженерні центри в недалекому майбутньому можуть стати ключовою ланкою системи широкомасштабного впровадження великих міжгалузевих технологій²².

Іншим важливим шляхом удосконалення управління науково-технічним прогресом в останні роки стало впровадження програмно-цільового підходу як способу інтенсифікації і підвищення результативності господарської діяльності. В республіці розроблено цільові комплексні науково-технічні програми «Енергокомплекс», «Метал», «Матеріалоемність», «Праця», «Цукор» та ін. Особливого значення набуває розробка довгострокової комплексної програми науково-технічного прогресу до 2005 р. Вчені республіки беруть участь у виконанні 160 з 170 загальносоюзних науково-технічних програм, по 15 з яких АН УРСР входить до числа міністерств і відомств, відповідальних за виконання програми²³.

В останні роки стала очевидною значимість процесів органічного включення наукових підрозділів у великі господарські комплекси, в яких на основі нових, прогресивних форм взаємодії науки і виробництва досягається прискорення розробок і впровадження їх при скороченні

²⁰ Социализм и наука.— М., 1981, с. 263.

²¹ Рудич Ф. М. Демократический характер управления производством при социализме.— М., 1983, с. 120.

²² Патон Б. Є. Завдання Академії наук Української РСР по дальшому прискоренню науково-технічного прогресу, створенню та впровадженню нових технологій.— Вісн. АН УРСР, 1985, № 10, с. 50.

²³ Щербинский В. В. Указ. соч., с. 102.

витрат на ці цілі. Такий шлях розв'язання проблем інтеграції науки і виробництва ефективний ще й тому, що дає можливість розв'язувати не лише техніко-економічні, а й різні соціальні проблеми, створюючи реальну основу для органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму. Перспективи науково-технічного прогресу пов'язують з науково-виробничими об'єднаннями, головною метою яких стає створення новітніх типів техніки з наступною передачею їх іншим підприємствам для серійного тиражування.

Створюються також навчально-виробничі об'єднання. Так, у Київському політехнічному інституті їх працює на громадських засадах чотири: на базі виробничого об'єднання «Завод «Арсенал», «Кібернетика-метрологія», «Електроніка», «Гідропривід». До них входять 9 виробничих об'єднань, таких, як ім. С. П. Корольова, «Точелектроприлад», «Електронмаш», «Червоний екскаватор», «Будшляхмаш», 6 інститутів АН УРСР, 2 галузеві НДІ і 2 вузи — Київський університет ім. Т. Г. Шевченка і Київський інженерно-будівельний інститут²⁴.

Робота по прискоренню в республіці науково-технічного прогресу, вдосконаленню управління ним дістала високу оцінку у промові товариша М. С. Горбачова на зборах активу республіканської партійної організації 27 червня 1985 р.: «На Україні проводиться масштабна робота в галузі науково-технічного прогресу, посилення інтеграції науки з виробництвом. Тут хотілося б особливо відзначити, що в цю справу вносить свій великий вклад Академія наук республіки — чудовий, передовий загін радянської науки»²⁵.

Нині з'явилося багато ідей, спрямованих на вдосконалення управління науково-технічним прогресом, але разом з тим відсутня певна цілісна основа, на якій можна було б ув'язати їх в єдину систему. Спробою подолати ці труднощі стало формування концепції нововведенської діяльності як явища, що охоплює не тільки науково-технічні, а й будь-які динамічні процеси в сучасному соціалістичному суспільстві. Ця концепція запропонована і розробляється у Всесоюзному науково-дослідному інституті системних досліджень. Вона спрямована на створення середовища, яке сприяє появі нововведень і максимальному використанню закладеного в них потенціалу. Саме нововведенська діяльність становить стрижень інтенсифікації народного господарства і відповідає природі зрілого соціалізму²⁶. На цій основі розробляються методики організації великомасштабних господарських експериментів.

Квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС, сформулювавши концепцію прискорення соціально-економічного розвитку країни на базі науково-технічного прогресу, намітив реальні орієнтири якісної перебудови народного господарства. Конкретні заходи, які мають відкрити шлях новим ідеям, машинам і технологіям, були вироблені учасниками наради в ЦК КПРС з питань прискорення науково-технічного прогресу. Виступаючи на ній, товариш М. С. Горбачов заявив: «Мова йде про нову якість зростання, перехід на інтенсивні рейки розвитку, швидке просування вперед на стратегічно важливих напрямках, структурну перебудову економіки, використання ефективних форм управління, організації і стимулювання праці, повніше розв'язання соціальних проблем»²⁷. Перспективність завдань прискорення науково-технічного прогресу в узагальнюючому вигляді знайшла відображення в новій редакції Про-

²⁴ Лутай В. С., Рахманов А. О. Взаємозв'язок науки і техніки.— К., 1984, с. 26.

²⁵ Горбачов М. С. Активно діяти, не втрачати часу: Виступ на зустрічі з колективом Дніпропетр. металургійн. заводу і промова на зборах активу респ. парт. орг. України, 26, 27 черв. 1985 р.— К., 1985, с. 32.

²⁶ Сазонов Б. В. Научно-технический прогресс и управление инновационными процессами: Обзор.— В кн.: Философские и социологические проблемы управления: Исслед. сов. ученых. М., 1985, с. 91.

²⁷ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доп. на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення наук.-техн. прогресу.— К., 1985, с. 4.

грами КПРС, де, зокрема, вказується: «Важливо забезпечувати випереджаючий розвиток пошукових, фундаментальних досліджень, добиватися якнайшвидшої матеріалізації наукових ідей у народному господарстві та інших галузях людської діяльності. Мають постійно вдосконалюватись організаційно-господарські форми інтеграції науки і виробництва, управління науково-технічним прогресом, розширюватись актуальні прикладні дослідження і дослідно-конструкторські розробки, підвищуватись їх результативність. Необхідно послідовно зміцнювати взаємодію академічної, вузівської і галузевої науки»²⁸.

Проблема впровадження досягнень науки і техніки у виробництво стає не тільки найважливішим економічним, а й першочерговим соціальним і політичним завданням соціалістичного суспільства. Надзвичайно важливо поряд з переходом від великомасштабного економічного експерименту до створення цілісної системи господарювання і управління добитися кардинального перелому в господарському мисленні, у світогляді всіх учасників впровадження наукових досягнень у практику. Всі наукові розробки повинні бути пройняті думкою про практичність фундаментальних ідей. Цього неможливо добитися без широкої ґрунтовної освіченості спеціалістів усіх ланок науки і народного господарства, глибокого знання ними методологічних основ сучасного наукового пошуку. Проблема поєднання досягнень науки з виробництвом набула концептуального значення і повинна зайняти відповідне місце в системі діалектико-матеріалістичного світогляду.

²⁸ Рад. Україна, 1986, 7 берез.

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УРСР І РЕСПУБЛІК ПРИБАЛТИКИ (1966—1980 рр.)

О. В. ДОБРЖАНСЬКИЙ (Чернівці)

Вивчення економічного співробітництва народів СРСР у період дальшого вдосконалення соціалізму дає можливість розкрити нерозривність господарської й національної політики КПРС, незмінність курсу нашої партії на зміцнення дружби радянських народів. Дослідження цих процесів значною мірою відповідає завданню «всебічно аналізувати тенденції розквіту і зближення націй», поставленому на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС¹.

Радянська історіографія приділяє велику увагу дослідженню співробітництва народів СРСР у розвитку соціалістичної економіки. Значна кількість праць висвітлює різні сторони цієї проблеми². Окремі з

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.— К., 1983, с. 56.

² Ермаков Ф. И. КПСС — организатор братского сотрудничества народов СССР в создании материально-технической базы коммунизма.— Саратов, 1972; Лихолат А. В., Панибудьласка В. Ф. В единой семье народов: Дружба и сотрудничество народов СССР в условиях развитого социализма.— М., 1979; Реджепов П. П., Чирков Н. П. В едином строю народов-братьев.— М., 1980; Сульженко В. К. Интернационализм на этапе развитого социализма.— Львов, 1981; КПРС — организатор братерського співробітництва народів СРСР.— К., 1982; Великое содружество народов-братьев.— Киев, 1982; Сануков К. Н. Братство людей труда.— Йошкар-Ола, 1983; та ін.

них присвячено вивченню двосторонніх зв'язків УРСР з іншими братніми республіками³. Однак тема співробітництва трудящих України та Прибалтики ґрунтовно не вивчалася. В даному повідомленні досліджується економічне співробітництво УРСР і прибалтійських республік, його соціальне значення, роль у розвитку народного господарства України, Литви, Латвії й Естонії, посиленні дальшої інтернаціоналізації життя радянських людей.

В умовах реального соціалізму економіка СРСР значно зміцніла. Вона «становить єдиний народногосподарський комплекс, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території країни». Це законодавчо закріплено у ст. 16 Конституції СРСР. Він сформувався в результаті творчої праці радянських народів, злиття в єдину економічну могутність всіх союзних республік. Це стало можливим тоді, коли розпочалося широке взаємне співробітництво братніх республік в умовах вирівнювання їх економічного розвитку.

В цілісному народногосподарському комплексі країни нерозривно поєднуються загальносоюзні та внутріреспубліканські потреби. Максимальний розвиток кожної з республік посилює могутність усього СРСР, а це в свою чергу благодійно позначається на їх розквіті, сприяє зміцненню дружніх відносин між трудящими різних національностей. На XXV з'їзді КПРС зазначалося: «Єдиний господарський організм, що склався в межах усієї країни, — це міцна матеріальна основа дружби і співробітництва народів»⁴.

Кожна республіка вносить свій посильний вклад у розвиток єдиного народногосподарського комплексу. Важливе місце займають у ньому й Україна, Литва, Латвія та Естонія. В 1966—1980 рр. економіка цих республік характеризувалася високими темпами піднесення. В УРСР за вказаний період валовий суспільний продукт збільшився на 222%, національний дохід — на 204%. У прибалтійських республіках ці показники також зросли, зокрема в Литві, відповідно на 258% і 231%, у Латвії — на 230% та 229%, в Естонії — на 237% і 232%⁵. Високими темпами розвивалася промисловість. Загальний її обсяг збільшився в Українській РСР — у 2,5 раза, Литовській — 3,2. Латвійській — 2,5 та в Естонській РСР — у 2,6 раза⁶. Велика увага приділялася піднесенню сільського господарства. За вказаний час випуск його валової продукції зріс на Україні на 47%, у Литві — 42%, Латвії — 26% й Естонії — на 31%⁷. Ці здобутки — результат спільних зусиль усіх народів СРСР, курсу КПРС на розквіті і всебічне зближення соціалістичних націй.

У союзних республіках відповідно до загальнодержавних планів розвиваються насамперед ті галузі економіки, для піднесення яких є сприятливі умови. Це найбільше відповідає вимогам успішного функціонування єдиного народногосподарського комплексу. Завдяки цьому поглиблюються внутрісоюзний поділ праці, спеціалізація та кооперування виробництва, що сприяє розширенню міжреспубліканських економічних зв'язків, інтернаціоналізації всіх суспільних процесів. На XXVI з'їзді КПРС зазначалося: «Життя переконує, що інтенсивний економічний і соціальний розвиток кожної з наших республік прискорює процес їх всебічного зближення»⁸.

³ Дружба и братство русского и украинского народов.— Киев, 1982, т. 2; Нерушная дружба украинского и белорусского народов в период социализма.— Киев, 1978; Нерушная дружба украинского и молдавского народов в период социализма.— Киев, 1980.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 52.

⁵ Підраховано за: Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегодник. К 60-летию образования СССР.— Киев, 1982, с. 25; Народное хозяйство Литовской ССР в 1980 г.: Стат. ежегодник.— Вильнюс, 1981, с. 18; Народное хозяйство Латвийской ССР в 1981 г.: Стат. ежегодник.— Рига, 1982, с. 35; Народное хозяйство Эстонской ССР в 1981 г.: Стат. ежегодник.— Таллин, 1982, с. 26.

⁶ Там же, с. 42, 52, 67, 91.

⁷ Там же, с. 18, 26, 36, 140.

⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 68.

Одним з важливих виявів загального процесу інтернаціоналізації суспільних процесів в умовах соціалізму стало розширення міжреспубліканського обміну продукцією. За 70-ті роки загальний обсяг ввозу й вивозу між УРСР та республіками Прибалтики зріс на 136%⁹. Крім вказаних вище обставин, цьому сприяло й те, що у більшості галузей виробництва такий обмін був економічно доцільним, відповідав вимогам раціоналізації міжреспубліканських господарських зв'язків. Його характер та структуру великою мірою визначають спеціалізація виробництва й загальносоюзний поділ праці. В досліджуваний період велике місце у взаємообміні між Україною та прибалтійськими республіками займали паливо, сировина, матеріали. Поставки цих видів продукції свідчать про міцність економічного становища всіх радянських республік незалежно від наявності корисних копалин на їх території. Кожна з них має можливість у міру потреби використовувати природні багатства всієї країни. Основою цього є загальнонародна власність на природні багатства й засоби виробництва, планове ведення господарства, зосередження всіх сил та ресурсів братніх республік в єдиному народногосподарському комплексі.

Протягом восьмої — десятої п'ятирічок УРСР залишалася постачальником вугілля в Прибалтику. Тільки у Литву у десятій п'ятирічці щороку ввозилося близько 80 тис. т його з України¹⁰. А, наприклад, у 1970 р. в прибалтійські республіки направлялося 18,8% загального обсягу вивозу вугілля з УРСР¹¹. У досліджуваний період змінилися райони вуглепостачання. Якщо в 1966 р. Латвія одержувала 50% потрібного їй вугілля з Донбасу й 27% — з Львівсько-Волинського басейну, то вже у 1972 р. все воно надходило з Донбасу¹². Це було зумовлено економічною доцільністю¹³.

Значними були також поставки газу з УРСР. Ще на початку 60-х років голубе паливо прийшло в Прибалтику по газопроводу Дашава—Іванцевичі—Вільнюс—Рига. Він перетнув Литву з півдня на північ, проліг через значну територію Латвії. Це дало можливість газифікувати Каунас, Клайпеду, Шяуляй, Паневежис, Вільнюс, Ригу і деякі інші міста регіону. В роки восьмої п'ятирічки артерії магістрального газопроводу були подовжені до Єлгави та Юрмали, а потім досягли Броцен, Даугавпілса, Лієпаї. В той час тільки у Литві газ з України використовували як високоефективне паливо й цінну хімічну сировину близько 300 підприємств¹⁴.

У восьмій п'ятирічці поставки газу з УРСР у Прибалтику постійно збільшувались. Якщо в 1965 р. Латвія одержала 650 млн. куб. м його з України, то на початку 70-х років — уже близько 1 млрд.¹⁵ Тоді УРСР була єдиним постачальником голубого палива у Литву і Латвію. В наступні роки у зв'язку з введенням в дію нових магістральних газопроводів з РРФСР питома вага України у поставках газу до прибалтійських республік зменшилася.

Цікавий досвід співробітництва УРСР та Литовської РСР у галузі видобутку будівельних матеріалів. Через відсутність у Литві запасів гранітного щебеню на початку 60-х років два кар'єри в Ровенській області експлуатувалися каунаським об'єднанням «Гранітас». Поставки

⁹ Підраховано за: Ишук И. С., Стаченко Д. Н. Территориальная организация межреспубликанских экономических связей УССР.— Экон. география, 1981, вып. 31, с. 6.

¹⁰ Гришкявічус П. П. За законами братерства.— Комуніст України, 1981, № 11, с. 17.

¹¹ Украинская ССР: Экон. р-ны.— М., 1972, с. 203.

¹² Звейник Р. Экономические связи Латвийской ССР в период научно-технической революции.— В кн.: Латвийская ССР в социалистическом разделении труда: Экон. связи. Рига, 1975, с. 36.

¹³ Украинская ССР: Экон. р-ны, с. 206.

¹⁴ Будрис Ю. Факел братской дружбы.— Днепр. правда, 1967, 23 марта.

¹⁵ Восс А. Пятилетка высоких темпов.— Сов. Литва, 1972, 5 авг.; Экономика Латвийской ССР.— М., 1967, с. 11.

щобеню в братню республіку з року в рік збільшувались: якщо у 1971 р. було вивезено 320 тис. куб. м, то наприкінці десятої п'ятирічки — понад 800 тис. куб. м. Його використовували в житловому будівництві, для виробництва залізобетонних конструкцій, на спорудженні транспортних магістралей Вільнюс — Каунас, Вільнюс — Укмерге, нових вулиць у столиці Литовської РСР. У свою чергу з Литви в Ровенську область щороку надходило понад 200 тис. куб. м піску¹⁶.

Народне господарство республік Прибалтики потребує великої кількості чорних металів — основного конструктивного матеріалу сучасного виробництва. УРСР займає значне місце в забезпеченні продукцією металургії багатьох братніх республік. У 1970 р. з України в Прибалтику надходило 47% усього її везу чорних металів, 56,7% чавуну, 51,6% рейок, 81,4% балок і швелерів, 34,3% сталей та чавунних та труб¹⁷. Свою продукцію туди поставляло багато підприємств УРСР, в основному Донецько-Придніпровського економічного району. Зокрема, для Литовської РСР у десятій п'ятирічці метал виробляли Криворізький, Дніпродзержинський, Ждановський і Єнакіївський металургійні, а також Нікопольський та Дніпропетровський трубопрокатні заводи¹⁸. Колективи багатьох підприємств прибалтійських республік успішно співробітничали з українськими постачальниками металу, що сприяло своєчасному виконанню ними планових завдань. Так, клайпедському Західному судноремонтному заводу й регулярно, в обумовлені строки надсилали труби з Дніпропетровська й Нікополя, листову сталь — з Донецька, крупносорту сталь — з Дніпродзержинська¹⁹. Коли трудящі Ризького електромашинобудівного заводу відзначали випуск 4-мільйонної пральної машини, її вирішили надіслати у подарунок колективі прокатників «Запоріжсталі» на вияв вдячності за своєчасні стабільні поставки нержавіючої сталі, з якої виготовлялися корпуси цих виробів²⁰.

В умовах НТР істотно зростає значення хімічної промисловості у забезпеченні народного господарства сировиною і матеріалами. На Україні та в Прибалтиці у восьмій — десятій п'ятирічках хімічна промисловість розвивалася швидкими темпами. Це зумовило інтенсифікацію обміну продукцією даної галузі. Найбільшими були взаємні поставки мінеральних добрив. В УРСР з Литви й Естонії завозилися фосфоритне борошно, окремі види добрив. У свою чергу Україна вивозила в прибалтійські республіки суперфосфат, азотні добрива. У великих кількостях відбувався обмін поставками пластмас, хімічного волокна тощо. Так, у дев'ятій п'ятирічці Каунаський завод штучного волокна відправив свою продукцію в Київ та Горлівку²¹. Водночас віскозний шовк черкаського виробничого об'єднання «Хімволокно» одержувала ризька трикотажна фабрика «Ригас Адітайс»²². З республік Прибалтики в УРСР надходили особливо чисті речовини й реактиви, а Україна направляла у Литву, Латвію та Естонію гумотехнічні вироби, різні барвники.

Однак найінтенсивнішим був обмін продукцією машинобудування. Це пояснюється тим, що, по-перше, УРСР, як і прибалтійські республіки, є важливим центром даної галузі промисловості. По-друге, машинобудування, маючи багато підгалузей, випускає широку номенклатуру виробів, а отже, потребує постійного обміну продукцією, оскільки жодна з республік не може забезпечити власне виготовлення всіх необхідних їй виробів. Та й сам процес виробництва в цій галузі вимагає коопера-

¹⁶ Поточ. арх. Держплану Лит. РСР. Відділ промисловості будівельних матеріалів: Довідка про видобуток і переробку гранітного щебеню в УРСР силами М-ва автомоб. трансп. і шосейних шляхів Лит. РСР.

¹⁷ Украинская ССР: Экон. р-ны, с. 204.

¹⁸ Гришкявичус П. П. Путь Октября — путь дружбы.—Коммунист, Вильнюс, 1981, № 10, с. 11.

¹⁹ Полтавский М. Стальные листы и трубы.—Сов. Клайпеда, 1981, 25 дек.

²⁰ Федоров Н. Подарок запорожцам.—Сов. Латвия, 1970, 16 янв.

²¹ Вклад химиков.—Сов. Литва, 1972, 27 мая.

²² Во все концы страны.—Правда Украины, 1982, 18 дек.

вання багатьох підприємств, часто розташованих у різних регіонах СРСР.

Обмін продукцією машинобудування відіграє важливу роль у зміцненні економіки як України, Литви, Латвії та Естонії, так і всього Радянського Союзу. В цьому обміні значне місце належить, зокрема, сільськогосподарській техніці. «Трудівники сільського господарства Естонії люблять ваші чудові трактори Т-150 та інші машини», — зазначав перший секретар ЦК Компартії Естонії І. Г. Кебін, виступаючи на урочистому засіданні ЦК Компартії України та Верховної Ради УРСР, присвяченому 60-річчю утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки²³. До речі, у випуску тракторів Т-150 беруть участь трудівники більш як 500 підприємств країни, зокрема й республік Прибалтики²⁴. В цілому ж у десятій п'ятирічці на поля колгоспів і радгоспів тільки Литовської РСР прибули сільськогосподарські машини та механізми, виготовлені на 33 підприємствах 26 міст України²⁵.

А підприємства Прибалтики в свою чергу надсилали багато різноманітної техніки, яка полегшувала працю трудівників сільського господарства України. Зокрема, з Латвійської РСР надходили розкидачі органічних добрив, шкребкові транспортери, очищувачі-охолоджувачі молока, доїльні установки, з Литовської РСР — агрегати для виробництва вітамінізованого трав'яного борошна, кормозаготівельні машини, пневматичні транспортери, механізми для внесення добрив, з Естонської РСР — транспортери-навантажувачі, транспортери-підбирачі тощо²⁶.

Тісне співробітництво радянських республік, у тому числі УРСР, Литви, Латвії й Естонії, дало змогу цілком механізувати такі важливі виробничі процеси в сільському господарстві, як оранка ґрунту, сівба зернових культур, цукрових буряків, овочів, очищення зерна, внесення органічних добрив, збирання кукурудзи на зерно. Значно підвищився рівень механізації також у тваринництві.

В. І. Ленін зазначав, що територіальна спеціалізація може означати спеціалізацію «на виробництві одного продукту, іноді одного сорту продукту і навіть певної частини продукту»²⁷. Під впливом науково-технічної революції спеціалізація в машинобудуванні пов'язана з виробництвом частини продукту, що у свою чергу є основою для розвитку кооперованих зв'язків. Насамперед кооперується виробництво основних та допоміжних матеріалів — поковок, литва, штаповок, а також деяких деталей, вузлів, механізмів. Багато підприємств України й прибалтійських республік на цій основі встановили міцні зв'язки. Зокрема, в 1966 р. Луганський (нині Ворошиловградський) тепловозобудівний завод ім. Жовтневої революції поставив Ризькому вагонобудівному заводу 48 охолоджуючих водяних секцій і 12 повітроочисників²⁸. Вільнюський завод будівельно-опоряджувальних машин у дев'ятій та десятій п'ятирічках постачав вузли компресорів кільком українським підприємствам: Роменському заводу поліграфічних машин, Дружківському машинобудівному ім. 50-річчя Радянської України й Київському експериментально-механічному заводу²⁹.

Кооперовані зв'язки сприяють встановленню безпосередніх виробничих контактів між підприємствами різних республік. На основі цього співробітництва і взаємодопомоги міцніє дружба братніх радянських народів. Так, кооперованими поставками зв'язані вільнюське виробниче

²³ Там же, 1977, 24 дек.

²⁴ Щербіцкий В. В. Овладевать ленинским стилем работы.— Киев, 1978, с. 121.

²⁵ Поточ. арх. М-ва сіл. госп-ва Лит. РСР. Лист № 5/1—16—2338 від 26 берез. 1982 р.

²⁶ Украинская ССР: Экон. р-ны, с. 203.

²⁷ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 407—408.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-337, оп. 39, спр. 214, арк. 114.

²⁹ Арх. Держпостач. Лит. РСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2822, арк. 58.

об'єднання «Ельфа» та Дніпропетровський машинобудівний завод ім. В. І. Леніна. У Вільнюсі виготовляють електродвигуни, які в Дніпропетровську встановлюються на побутових холодильниках. Узавши підвищені соціалістичні зобов'язання, присвячені завершенню десятої п'ятирічки, робітники заводу ім. В. І. Леніна звернулися до комуністів, комсомольців, усіх трудівників «Елфи» із закликком повністю й у встановлені строки виконати передбачені договором поставки. Пропозиція суміжників знайшла палкий відгук. На литовському підприємстві вирішили підтримати ініціативу українських колег — достроково виконати соціалістичні зобов'язання — і слова свого дотримали³⁰.

Досить інтенсивно між УРСР та республіками Прибалтики здійснювався взаємобмін електротехнічною продукцією, різноманітними приладами. Зокрема, в 1980 р. Україна одержала з Литви 153 018 електрочисельників різних типів, 3580 зварювальних установок, 45 928 електродвигунів тощо³¹. До обміну цією продукцією було залучено значну кількість підприємств. Електромашини й високовольтне обладнання в Латвійську РСР у 1980 р. поставляв 31 завод з 13 міст УРСР³². Через базу «Лителектропостачзбут» до Литви направляли свою продукцію 59 підприємств з 32 міст України³³.

Братерська взаємодопомога дала змогу трудівникам прибалтійських республік досягти значних успіхів у розвитку такої важливої галузі народного господарства, як рибальство. В УРСР було виготовлено десятки великих та середніх траулерів, які з успіхом експлуатувалися у Прибалтиці. В їх числі — споруджені у Миколаєві судна «Тракай», «Судува», «Дзукія», «Русі», «Ніда», «Дайнава», «З. Агеретіс». Портом приписки їх стала Клайпеда³⁴. У Литовському пароплавстві в десятій п'ятирічці експлуатувалося 9 океанських траулерів, побудованих у Херсоні й названих іменами капітанів³⁵.

Поставки різноманітних машин з України мали велике значення для реконструкції підприємств сланцевого басейну Естонії, поліпшення умов праці видобувників. Туди надходили гірничі комбайни, шкребкові конвейери, збагачувальне обладнання. У 1979 р. в об'єднанні «Естонсланець» працювало, наприклад, 10 екскаваторів, виготовлених на Новокраматорському машинобудівному заводі³⁶. Впровадження нової техніки сприяло значному підвищенню продуктивності праці. Так, впровадження лише одного гірничого комбайна КШ—68 з маркою Горлівського машинобудівного заводу ім. Кірова на шахті № 4 тресту «Естонсланець» дало змогу підвищити її продуктивність більш як у 3 рази³⁷.

Поліпшенню якості обробки деталей сприяли встановлені на багатьох підприємствах УРСР розточні, свердлильні, фрезерні та інші верстати, виготовлені на Каунаському заводі ім. Ф. Дзержинського, вільнюських заводах «Комунарас», ім. 40-річчя Жовтня, шліфувальних верстатів тощо. У 1977 р. 17% усіх верстатів, які вивозилися з Литовської РСР, йшли на Україну³⁸.

На жовтневому (1984 р.) Пленумі ЦК КПРС говорилося про успішне освоєння заболочених масивів українського Полісся³⁹. Значною мірою цьому сприяли поставки туди екскаваторів таллінського виробничо-

³⁰ Кривецкас С. Соревнуются смежники.— Сов. Литва, 1980, 19 сент.

³¹ Поточ. арх. Держпостач. Лит. РСР. Відділ контролю за поставками. Довідка про міжресп. поставки у 1980 р.

³² Поточ. арх. Держпостач. Латв. РСР. Відділ електричних машин і високовольтного обладнання: Довідка про міжресп. поставки у 1980 р.

³³ Поточ. арх. Держпостач. Лит. РСР. Відділ контролю за поставками. Довідка про міжресп. поставки у 1980 р.

³⁴ Бабенко Н. Корабелы живут над Бугом.— Сов. Клайпеда, 1981, 26 дек.

³⁵ Капитаны из Херсона.— Там же, 1981, 26 дек.

³⁶ Мжень Е. НКМЗ — марка знаменитая. — Сов. Эстония, 1979, 10 марта.

³⁷ Саар М. Гірничий комбайн став до ладу.— Робітничая газ., 1972, 26 лют.

³⁸ Ввоз и вывоз продукции по Литовской ССР за 1977 г.: Стат. сб.— Вильнюс, 1979, с. 33.

³⁹ Рад. Україна, 1984, 24 жовт.

го об'єднання «Таллекс», спеціально призначених для меліоративних робіт.

В результаті розширення міжреспубліканських економічних зв'язків у рамках єдиного народногосподарського комплексу взаємообмін продукцією між УРСР і Прибалтикою охоплює всі сфери матеріального виробництва, в тому числі й товари народного споживання. Їх поставки сприяють підвищенню добробуту радянських людей, повнішому задоволенню їх потреб у предметах широкого вжитку. Вони здійснюються через систему торгівлі. В роки восьмої, дев'ятої та десятої п'ятирічок торговельні організації України, Литви, Латвії й Естонії були постійними партнерами на щорічних міжреспубліканських ярмарках у Москві. Так, на ярмарку 1968 р. республіканська база «Ествзутторг» уклала три договори з торговельними організаціями УРСР про поставки шкіряного взуття на 105 тис. крб.⁴⁰ На таких ярмарках представники різних республік встановлюють безпосередні контакти між собою, виробники продукції вивчають попит на неї. Це сприяє швидшому поширенню нових, поліпшених зразків товарів. Наприклад, на міжреспубліканському торговому ярмарку швейних виробів у 1973 р. була досягнута домовленість про демонстрацію на Україні колекції найкращих моделей і фасонів одягу підприємств Литовської РСР⁴¹.

З Прибалтики в УРСР у значній кількості поступала різноманітна продукція легкої промисловості. В 1973 р. 13% усього завозу швейних виробів, 16% — трикотажних, 62% — панчішно-шкарпеткових Україна одержувала з прибалтійських республік⁴². Обсяги цих поставок постійно зростали. У 1980 р. ввіз в УРСР з цього регіону вовняних тканин збільшився проти 1970 р. у 2,3, шовкових — в 1,7 та бавовняних — в 1,4 рази⁴³. А вивіз з України у республіки Прибалтики бавовняних тканин зріс з 1966 р. по 1980 р. у 4,1, вовняних — у 7, шовкових — у 10,7 рази⁴⁴.

Досить активно обмінювалися республіки товарами господарського, культурно-побутового призначення, галантереєю. Щороку в десятій п'ятирічці Україна відправляла у прибалтійські республіки в середньому близько 40 тис. телевізорів, 24,5 тис. магнітофонів, понад 16,5 тис. фотоапаратів, 18 тис. пилососів, 12 тис. холодильників тощо⁴⁵. За роки восьмої — десятої п'ятирічок поставки більшості цих товарів розширилися: телевізорів — у 4,5, магнітофонів — у 3,8, фотоапаратів — у 3,6 рази⁴⁶. Водночас поставки телевізорів з Литви в УРСР у досліджуваній період зросли в 5,2, магнітофонів — в 1,7 рази, з Латвії, відповідно, радіоприймачів — у 3,2, електрофонів — у 16,7 рази⁴⁷.

Зростання масштабів взаємообміну продукцією між Україною й республіками Прибалтики поєднувалося з якісними змінами в цій справі. До найхарактерніших з них слід віднести зменшення кількості нерациональних зустрічних перевезень, удосконалення системи поставок. Під впливом науково-технічної революції у структурі взаємообміну продукцією дедалі більшої ваги набували галузі, що визначають технічний прогрес: хімічна промисловість і машинобудування.

Великі зміни відбувалися в самих формах зв'язків. У роки дев'ятої — десятої п'ятирічок здійснювався перехід на прогресивну систему постачання за прямими довгостроковими зв'язками. Це сприяло підвищенню ефективності й ритмічності поставок, скороченню транспортних витрат. На кінець десятої п'ятирічки цією системою було охоплено 1876

⁴⁰ ЦДАЖР Естонської РСР, ф. Р-13, оп. 4, спр. 327, арк. 46.

⁴¹ Арх. М-ва торгівлі Української РСР, ф. 423, оп. 39, спр. 851-а, арк. 6.

⁴² Там же, спр. 689, арк. 1, 5, 8.

⁴³ Підраховано за: Поточ. арх. респ. контори «Укропттекстильторг». Річні звіти за 1970—1980 рр.

⁴⁴ Там же. Річні звіти за 1966—1980 рр.

⁴⁵ Поточ. арх. респ. контори «Укропткультторг». Річні звіти за 1976—1980 рр.; Поточ. арх. респ. контори «Укроптгоспторг». Річні звіти за 1976—1980 рр.

⁴⁶ Поточ. арх. респ. контори «Укроптгоспторг». Річні звіти за 1976—1980 рр.

⁴⁷ Там же.

виробничих об'єднань та підприємств УРСР з річним обсягом поставок продукції у 2,8 млрд. крб. — в 1,6 раза більше, ніж у 1975 р.⁴⁸ Багато підприємств України і Прибалтики уклали договори про прямі довгострокові зв'язки. Наприклад, виробниче об'єднання «Таллекс» одержувало в 1980 р. за таким договором штамповки з Донецького екскаваторного заводу, сталеве литво з бердянського заводу «Дормаш», пластмасові деталі з Одеського заводу будівельно-опоряджувальних машин⁴⁹.

На той час рівень інтегрованості економіки УРСР та прибалтійських республік піднявся на якісно вищий щабель. Взаємообмін продукцією між ними дедалі більше спирався на єдині транспортну й енергетичну системи, а також єдині системи нафто- і газопостачання та зв'язку, які формувалися й розвивалися в цей період.

Братерське співробітництво України і Прибалтики в ході взаємообміну продукцією мало також велике соціальне значення. Воно сприяло зміцненню єдності трудящих УРСР, Литви, Латвії та Естонії, як і решти братніх республік, вихованню у них почуття спільності, розуміння неможливості господарювати відособлено. Боротьба за своєчасне та якісне виконання міжреспубліканських поставок стала справою честі для всіх трудящих країн.

Це виявлялося у самовідданій праці радянських людей, поширенні передових трудових починів, дальшому розгортанні соціалістичного змагання.

В розглядуваний період значного розвитку набули тижні, декади, місячники союзних республік, під час яких, як правило, перевиконувалися плани міжреспубліканських поставок. Так, у 1972 р. в ході ударного тижня трудящих Ровенської області на честь Естонської РСР у цю республіку було відправлено промислових виробів на 78,5 тис. крб. — значно більше, ніж планувалося⁵⁰.

Яскравим свідченням постійного піклування трудящих України та Прибалтики, як і всіх радянських людей, про своєчасне виконання міжреспубліканських поставок стала активна підтримка ними соціалістичного змагання суміжників під девізом «Усі замовлення виконувати повністю й у строк». Серед колективів суміжників УРСР і прибалтійських республік, які протягом багатьох років постійно уклали договори на соціалістичне змагання, можна назвати Київське трикотажне об'єднання ім. Рози Люксембург та Каунаський завод штучного волокна⁵¹, рубіжанське виробниче об'єднання «Барвник» та об'єднання «Ригас аудумс»⁵², Київське виробниче об'єднання «Хімволокно» і Вільнюська панчішно-трикотажна фабрика «Спарта»⁵³ та багато інших.

Високу дієвість соціалістичного змагання суміжників можна показати на прикладі Черкаського заводу хімічного волокна й трикотажної фабрики «Ригас адітайс». Ризькі в'язальниці випускали жіночий одяг з віскозної нитки черкащан. На початку дев'ятої п'ятирічки колективи обох підприємств почали боротися за поліпшення якості продукції. Вони провели спільну конференцію, на якій вирішили створити наскрізні бригади якості. В них кожному, хто виробляє пряжу, відомо, у чиїх руках вона опиниться. Відповідно, і кожна в'язальниця знає свого попередника. Це давало змогу легко виявляти «адресу» браку, своєчасно вживати заходів до його ліквідації. Результати такого тісного співробітництва виявилися дуже корисними: в 1976 р. одному з видів віскозної нитки черкащан було присвоєно Державний Знак якості, а рижани, у

⁴⁸ Мостовой П. В едином народнохозяйственном комплексе.— Материально-техническое снабжение, 1982, № 6, с. 8.

⁴⁹ Поточ. арх. Держпостач. Ест. РСР: Звіт про виконання плану міжгалузевих кооперованих поставок за 1980 р.

⁵⁰ Трудовой рахунок ровенчан.— Черв. прапор (Ровно), 1972, 7 жовт.

⁵¹ Став коротшим шлях до прилавка.— Робітн. газ., 1982, 16 січ.

⁵² Литвак Г. В. В дружбе со смежниками.— Сов. Латвия, 1977, 15 сент.

⁵³ Жемайтис В., Чернищук В. У сузір'ї братерства.— Молодь України, 1982, 15 лип.

свою чергу, почали випускати з почесним п'ятикутником 80% продукції⁵⁴.

Поряд із значними кількісними змінами відбувалися якісні зрушення, спрямовані на підвищення ефективності взаємообміну. Ця форма економічного співробітництва мала велике значення для розвитку народного господарства України, Литви, Латвії, Естонії та інших радянських республік.

Братерське співробітництво зміцнювало дружбу між народами СРСР. Життя підтвердило правильність настанови В. І. Леніна про те, що «інтереси праці вимагають найповнішого довір'я, найтіснішого союзу між трудящими... різних націй»⁵⁵.

Велика соціальна значимість міжреспубліканського економічного співробітництва свідчить про необхідність дальшого його розширення в процесі вдосконалення соціалістичного суспільства.

⁵⁴ Боднар Д. Содружество рождает успех.— Сов. Латвия, 1980, 22 авг.

⁵⁵ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним.— Повне збір. творів, т. 40, с. 40.

ЗМІЦНЕННЯ СПІВДРУЖНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ НАУКИ І КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ТА КАЗАХСТАНУ В 1941—1944 рр.

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

У період Великої Вітчизняної війни з усією силою виявилася та об'єктивна істина, що СРСР є взірцем дружби й братерства різних націй і народностей, а радянський лад — найкращою умовою їх розвитку та найраціональнішою формою співробітництва у складі багатонаціональної держави. Виявивши безмежну відданість соціалізму, нездоланну могутність і непохитну волю до перемоги, народи СРСР показали трудящим усього світу приклад «...дійсно міцного союзу робітників і селян різних націй у боротьбі за Радянську владу»¹.

Війна проти спільного ворога була найбільшим випробуванням співдружності радянських людей всіх націй і народностей. Вона, наголошується в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «...переконливо продемонструвала монолітну єдність партії і народу, непорушність союзу робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції, дружби і братерства народів СРСР»².

Розвиваючись під лозунгом «Все — для фронту, все для перемоги!», ці дружба і братерство сприяли насамперед згуртуванню радянських людей в їх збройній боротьбі проти фашизму на фронтах війни, у партизанському русі та антифашистському підпіллі. Водночас дальшого розвитку набуло політичне, економічне та культурне співробітництво між народами.

Братерська співдружність всіх націй і народностей СРСР, провідну роль у якій відігравав і відіграє великий російський народ, їх щедра допомога трудящим України у роки Великої Вітчизняної війни мали вирішальне значення для історичної долі республіки. Останнім часом в українській радянській історіографії ця співдружність дістала розкриття під кутом висвітлення різноманітних взаємозв'язків УРСР з іншими братніми республіками. Автор даного повідомлення, по суті, вперше ста-

¹ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним.— Повне збір. творів, т. 40, с. 45.

² Рад. Україна, 1984, 17 черв.

вить метою розкрити важливий аспект двосторонніх зв'язків України і Казахстану — наукове і культурне співробітництво, яке було яскравим виявом спільності духовного життя їх народів. Творча співдружність між установами та діячами науки й культури цих двох радянських республік з особливою повнотою й інтенсивністю розкрилася під час перебування в евакуації, на землі братнього казахського народу, вчених, письменників, художників, композиторів і музикантів, діячів театру Української РСР.

Війна, неймовірно труднощі, які вона породила, стали найсерйознішим випробуванням надійності потенціалу радянської науки, зрілості і таланту її представників. У цей час вчені та викладачі вузів України, які працювали в Казахстані на базі місцевого філіалу АН СРСР спільно з московськими й ленінградськими колегами, також евакуйованими в цю республіку, широко розгорнули роботу, спрямовану на мобілізацію для потреб фронту її природних та економічних ресурсів, на підготовку кадрів спеціалістів і наукових працівників.

Велику роль у цій справі відіграла створена 23 серпня 1941 р. при Академії наук СРСР Комісія по мобілізації ресурсів Уралу, яку очолив президент АН СРСР академік В. Л. Комаров. Навесні 1942 р. сфера її діяльності була поширена й на райони Західного Сибіру та Казахстану. Комісія здійснювала загальне керівництво всіма роботами з сировинних, технологічних, енергетичних і сільськогосподарських проблем, що розроблялися установами АН СРСР³. До цієї роботи було залучено також близько 60 інших наукових центрів і установ, у тому числі більш як 20, евакуйованих з України. Провідна роль серед останніх належала Академії наук УРСР, в складі якої діяла Комісія по мобілізації ресурсів Башкирії та Південного Уралу, очолювана віце-президентом АН УРСР А. О. Сапегінін. Її науково-виробничі зв'язки виходили, однак, за межі зазначеного регіону, зокрема поширювалися на Казахстан⁴.

Дослідна діяльність по виявленню ресурсів Казахської РСР активізувалася з червня 1942 р., коли в республіку прибула велика група вчених на чолі з академіком В. Л. Комаровим для організації тут роботи Комісії по мобілізації ресурсів. Погоджений з Держпланом країни і наркоматами СРСР план роботи комісії 10 серпня 1942 р. був підписаний Головою Раднаркому Казахської РСР Н. Ундасовим і президентом АН СРСР В. Л. Комаровим. Разом з ученими Москви, Ленінграда, Білорусії плідно працювали в Казахстані інженерно-технічні та наукові працівники з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Донбасу і Кривого Рога⁵.

Помітний слід в економічному житті братньої республіки залишила діяльність Фізико-технічного інституту АН УРСР, евакуйованого з Харкова. Колектив цієї установи працював у тісному творчому контакті з місцевим філіалом АН СРСР, а його наукова база була зміцнена обладнанням фізичних лабораторій Казахського державного університету і Казахського педінституту. Українські фізики й розмістилися на виробничих площах цих вузів. Відразу після прибуття вони налагодили зв'язки з місцевими промисловими підприємствами. Широка підтримка з боку громадськості та вчених братньої республіки дала можливість евакуйованому колективу швидко розгорнути роботу, що мала велике оборонне значення. Так, висококалорійний терміт для мін і снарядів, який переважав своїми якістьми всі існуючі доти види цієї речовини, створили професори Б. Г. Лазарев і В. Г. Хоткевич (нині—член-кореспондент АН УРСР). Група наукових працівників, очолюваних В. Г. Хоткевичем, розробила для Військово-Морського Флоту більш досконалі конструкції торпед і морських мін. Над удосконаленням артилерійських оптичних

³ Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941—1945.— М., 1976, с. 108.

⁴ КПРС — організатор братерського співробітництва народів СРСР.— К., 1982, с. 158.

⁵ К о з ь б а е в М. К. Казахстан — арсенал фронта.— Алма-Ата, 1970, с. 234—235.

систем плідно працювали доктор фізико-математичних наук К. Д. Синельников та член-кореспондент АН УРСР А. К. Вальтер⁶.

Фізико-технічний інститут АН УРСР вніс значний вклад і в розвиток металургійної промисловості Казахської РСР. Його вчені працювали у тісній співдружності з колективами таких підприємств, як Чимкентський свинцевий завод, Аксайський, Ачисайський, Ленінгорський і Алтайський комбінати. Спеціальні бригади науковців не лише постійно давали необхідні консультації підприємствам, а й брали безпосередню участь у раціоналізації виробництва. Іншою важливою стороною діяльності вчених інституту в Казахстані було інтенсивне вивчення у складі геолого-розвідувальних бригад природних ресурсів республіки. Вони, зокрема, внесли вагомий вклад у виявлення в 1942—1944 рр. запасів найбільшого в СРСР Джекказганського родовища мідної руди, завдяки чому значно збільшилося виробництво кольорових металів, необхідних для оборонної промисловості. Серію досліджень, присвячених боротьбі з втратами цінної сировини було здійснено на Балхаському мідному комбінаті. Заслуги співробітників Фізико-технічного інституту АН УРСР були відзначені урядом Казахської РСР, який нагородив їх Почесними грамотами. Діяльність учених України у братній республіці певною мірою сприяла створенню необхідних умов для організації в 1945 р. Академії наук Казахської РСР. Її дійсним членом було, зокрема, обрано й керівника групи українських геологів і фізиків професора М. І. Корсунського⁷.

Вагомі результати дало братерське співробітництво вчених-ботаніків та спеціалістів у галузі сільського господарства. Значення їх спільних зусиль зумовлювалося необхідністю швидкого розширення посівних площ і підвищення врожайності сільськогосподарських культур в районах радянського тилу. В Казахстані таку роботу на базі багатьох колгоспів і радгоспів успішно вели колективи Українського філіалу Всесоюзного науково-дослідного інституту механізації та електрифікації сільського господарства, Харківського інституту механізації сільського господарства та інші наукові установи відповідного профілю. Так, співробітники кафедри землеробства і рослинництва згаданого харківського інституту, очолювані професором Н. Д. Ковальовим, довели можливість вирощування люцерни в посушливих степах Алма-Атинської та Джамбульської областей і розпочали впровадження там багаторічного травосіяння. Завідуючи під час перебування в евакуації кафедрою фізіології рослин Казахського університету, доцент Львівського університету С. О. Гребінський разом з колективом кафедри успішно вивчав біохімічні властивості високогірної зони⁸. Академік АН УРСР О. І. Душечкін, який очолював кафедру агрохімії Казахського сільськогосподарського інституту, написав тоді одну з найзначніших своїх праць — «Підвищення ефективності фосфоритів Кара-Тау»⁹.

Вагомий вклад у братерське співробітництво народів Казахстану та України внесли й працівники інших вузів. Успішно працювали для наближення Перемоги Об'єднаний український державний університет (ОУДУ) у Кзил-Орді, інститути: Дніпропетровський гірничий та Харківський інженерно-будівельний (об'єднаний на правах факультету з Московським гірничим) — у Караганді, Полтавський інженерів сільськогосподарського будівництва — в Уральську, київські сільськогосподарський і гідромеліоративний (об'єднані з Казахським сільськогосподарським) — в Алма-Аті та інші.

Найпомітніший слід в історії вищої освіти в Казахстані залишило перебування в цій республіці колективу Об'єднаного українського дер-

⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 436, арк. 36, 38, 76—77 (далі ПА ІІІ).

⁷ Там же, арк. 77.

⁸ Вышние учебные заведения Казахстана.— Алма-Ата, 1957, с. 14, 38.

⁹ Прада Украины, 1944, 9 сент.

жавного університету, створеного у лютому 1942 р. Коли він розпочинав свою роботу, на 6 його факультетах (фізико-математичному, хімічному, біологічному, філологічному, історичному, юридичному) навчався 331 студент. На 23 кафедрах вузу працювала велика група відомих учених, таких, як професори О. М. Астряб, М. П. Барабашов, А. А. Введенський, Г. С. Костюк, С. Н. Ландкоф та ін. Қзил-Ординський педінститут передав у розпорядження ОУДУ новий триповерховий корпус, 16 аудиторій, лабораторії, бібліотеку з читальним залом, гуртожиток для студентів, а Қазахський університет надіслав багато навчальної літератури. Було також виділено підсобне господарство з тваринницькою фермою. Завдяки увазі й підтримці з боку місцевих органів влади і громадськості, яка подбала про забезпечення студентів додатковим харчуванням, одягом, взуттям, університет зміг здійснити два випуски спеціалістів (загалом близько 250 чол.), у яких країна відчувала гостру потребу¹⁰.

Поряд з напруженою навчально-виховною роботою викладачі ОУДУ проводили найрізноманітніші наукові дослідження. Біологи вивчали флору, особливо лікарські рослини республіки. Зокрема, вони допомогли організувати виготовлення з них на місцях дефіцитних ліків, працювали над такими актуальними темами, як використання крові забійної худоби для виробництва медичних препаратів¹¹. Успішно розробили проект будівництва комплексного Аральського хімікомбінату викладачі хімічного факультету і т. д. Для координації всієї наукової діяльності вчених Қзил-Орди з ініціативи працівників ОУДУ при облвиконкомі було створено спеціальну науково-технічну раду¹². За активну науково-викладацьку та громадсько-політичну діяльність Президія Верховної Ради Қазахської РСР нагородила Почесними грамотами велику групу викладачів Об'єданого українського держуніверситету, серед них — ректора професора О. М. Руська, професорів Є. С. Хотинського, О. В. Нагорного, доцентів А. Т. Давидова, В. Н. Петрова, М. П. Легавка та ін. Такою ж високою нагородою було відзначено і працю співробітників Дніпропетровського гірничого інституту, які здійснили роботи по механізації рудничного транспорту й впровадженню нових систем механізмів у Карагандинському вугільному басейні, вчених та викладачів інших евакуйованих з УРСР у Қазахстан вузів.

Плідним було співробітництво науковців України і Қазахстану в підготовці місцевих кадрів учених, яких на той час у братній республіці було обмаль. Так, з допомогою викладачів і науковців з України у 1942—1943 рр. 40 казахів захистили кандидатські і 4 — докторські дисертації¹³.

В роки Великої Вітчизняної війни, які були важливим етапом у формуванні нової історичної спільності — радянського народу, значною мірою посилювався процес зближення та взаємозбагачення культур всіх братніх республік СРСР, зміцнилася в цілому ідейна єдність націй і народностей на основі безпосереднього тісного спілкування евакуйованих у тил діячів культури.

В 1941—1944 рр. у Қазахстані, зокрема, перебували в евакуації майже 90 радянських письменників, в тому числі 35 — українських. Тут жили С. Маршак, С. Михалков, К. Паустовський, Ю. Смолич, Н. Забіла, П. Цвірка та інші¹⁴. Творчість радянських майстрів слова у цей період ще більше, ніж до війни, відзначалася антифашистським, патріотичним характером. В їх творах велика лєнінська дружба радянських народів оспівувалася як джерело сили і могутності Країни Рад, Червоної Армії. Чуття єдиної родини диктувало письменникам, за словами видатного українського радянського поета П. Г. Тичини, необхідність ув'язувати

¹⁰ Вища школа Української РСР за 50 років. К., 1967, ч. 1 (1917—1945 рр.), с. 299.

¹¹ Жаманбаев К. Ж. Высшая школа в Казахстане.— Алма-Ата, 1972, с. 73.

¹² Історія Київського університету.— К., 1959, с. 371.

¹³ Высшие учебные заведения Казахстана, с. 14.

¹⁴ Трибуна лектора, 1983, № 11, с. 44.

в своїх сюжетах героїв свого народу з героями інших народів Радянського Союзу¹⁵.

Роль і завдання літераторів під час Великої Вітчизняної війни радянського народу стали предметом обговорення партійних зборів Співки письменників Казахстану, що відбулися у грудні 1941 р. в Алма-Аті. В їх рішенні вказувалося, зокрема, на необхідність ефективного використання різноманітних форм міжнаціонального співробітництва майстрів слова братніх республік СРСР. За розпорядженням директивних органів для тих з них, які перебували в Казахстані, було виділено 10 тис. крб. на творчі поїздки, а також для створення праці «Казахстан у дні Вітчизняної війни»¹⁶.

Дальшому зміцненню творчих інтернаціональних зв'язків письменників, які працювали в цей час на території республіки, сприяла постановою ЦК КП(б) Казахстану від 17 березня 1943 р. «Про хід виконання постанови Раднаркому Казахської РСР і ЦК КП(б) Казахстану від 9 лютого 1939 р. про розвиток літератури в Казахстані»¹⁷. Особлива увага в цьому документі приділялася широкому використанню місцевими літераторами досвіду евакуйованих майстрів слова. На третьому пленумі Співки радянських письменників Казахстану, який відбувся незабаром після виходу згаданої постанови, творчі досягнення діячів літератури братніх народів СРСР, у тому числі українського, дістали високу оцінку. Особливо тепло говорилося про О. Довженка, який зумів створити живий, героїчний образ казаха¹⁸.

На землі братнього Казахстану українські літератори написали цілий ряд творів. Так, Ю. Смолич підготував тут збірку новел «Десята смерть» про героїв-партизанів, В. Кузьмич у співавторстві з лауреатом Державної премії СРСР І. Блейманом створив сценарій «На Берлін», присвячений радянським льотчикам, Ф. Бурлака завершив історичну драму «Битва на Кодимі» про боротьбу слов'ян та інших народів проти агресії Оттоманської Порти, Ф. Кравченко написав повість «На дорогах України»¹⁹.

Високо оцінювалися в Казахстані творчі здобутки Н. Забіли, яка переклала на українську мову твори місцевих літераторів А. Тажибаєва «Про мого друга» та Қ. Амажолова «Поет», взяла активну участь у випуску Каздзитвидавком художніх творів на патріотичну тематику за мотивами казахського фольклору. Як й інші українські письменники і поети, вона діяльно працювала в Казахському радіокомітеті, виступаючи з читанням своїх творів.

Широку творчу роботу розгорнули у співдружності з місцевими художниками більш як 20 представників образотворчого мистецтва української РСР. Багато з них працювали в Художньому інституті, що діяв на базі об'єднаних київського та харківського вузів в Алма-Аті. Поряд із створенням полотен та скульптурних творів про героїчну боротьбу радянських патріотів на фронтах Великої Вітчизняної війни та в тилу ворога українські художники розробляли теми дружби народів, зокрема показували напружену діяльність трудящих Казахстану, які своєю героїчною працею наближали жаданий день Перемоги.

Уряд, широка громадськість братньої республіки зробили все, що було в їх силах, для забезпечення матеріально-побутових умов евакуйованих художників, виділення для них приміщень під творчі майстерні та необхідних для роботи матеріалів. З віддалених районів Казахстану в Алма-Ату було переселено Б. Білопольського, М. Денисова, І. Сироту та інших художників, а допомогу в одержанні квартир подано М. Лисенку, Л. Муравіну, М. Лизогуб і т. д.

¹⁵ Гичина Павло. Твори. К., 1962, т. 5, с. 229.

¹⁶ Укр. іст. журн., 1982, № 8, с. 72.

¹⁷ Козыбаев М. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.).— Алма-Ата, 1964, с. 323.

¹⁸ Король В. Е. Сила великой дружбы.— К., 1985, с. 41.

¹⁹ Література і мистецтво, 1942, 30 лип.

Напружено працював на казахській землі видатний український графік В. Касіян, який після евакуації з Харкова оселився в Алма-Аті, а потім — неподалік від неї, у селищі Талгар²⁰. За півроку художник створив 25 акварелей про Казахстан. У них та в інших малюнках він передав багатство і різноманітність природи цієї республіки — безмежні простори степів, барвистість квітучих долин, велич гірських хребтів. Тоді ж були створені оригінальні за задумом і виконанням серії антифашистських плакатів і акварелей «У бій, слов'яни!», «Гнів Шевченка — зброя перемоги», «Україна бореться» та інші, а також композиція «Партизани». В центрі останньої — образ героя-казаха, поруч з ним — росіяни, українці, народні месники інших національностей. Праці В. Касіяна були широко представлені на художній виставці «Казахстан у Вітчизняній війні» (Алма-Ата, 1942 р.) — першій з виставок такого типу, підготовлених у ці грізні роки.

На ній, як і на наступній виставці, організованій в Алма-Аті в 1943 р., центральною була тема героїчної боротьби казахського народу в братній сім'ї народів СРСР проти фашистських агресорів. Разом з казахськими та українськими майстрами образотворчого мистецтва в цих виставках узяли участь московські художники М. Купріянов та П. Крилов (з колективу Кукриніксів). Свої твори вони присвятили безсмертним подвигам фронтовиків-казахстанців. Образ мужнього воїна-казаха Героя Радянського Союзу Т. Тохтарова, який, будучи смертельно пораненим, останнім зусиллям знищує заклятого ворога — фашиста, створив український художник С. Беседін. Героїзмові гвардійців-панфіловців, які ціною свого життя зупинили ворожі танки поблизу роз'їзду Дубосеково, присвятив свою картину «На підступах до Москви» харків'янин Б. Білопольський. Київська художниця М. Лизогуб на одному з полотен показала, з якою любов'ю до воїнів Червоної Армії готує казахська родина подарунки для фронту. Темі Радянського Казахстану, його молоді, сповнені патріотичних устремлень, присвячена картина А. Черкаського «Комсомольці-джигіти».

Увагу українських майстрів пензля і різця привернув мужній образ легендарного героя казахського народу Амангельди Іманова. Його портрети створили художник Д. Бойченко і скульптор О. Кудрявцева. Багато сил і енергії віддав проектуванню пам'ятника героєві для м. Кустаная Ю. Білостоцький, який підготував три його варіанти.

Живописці, скульптори, графіки з України прагнули глибоко вивчати життя, історію, побут казахського народу, що знайшло переконливе відображення в їх творчості. Рецензуючи праці українських художників, присвячені Казахстану, письменник Ю. Смолич мав усі підстави сказати, що вони «зовсім впритул підійшли до казахського мотиву і в основному вдало оволоділи ним»²¹. Характерною в цьому відношенні є творчість А. Петрицького. Як головний художник Державного академічного театру опери та балету Казахської РСР він взяв участь у постановці патріотичної опери «Жалбір». Глибоко проникнувши в красу природи і людей братньої республіки, художник створив чудові декорації в дусі казахського фольклору. Реалістичні пейзажі конкретизували місце дії, яскраво розкривали національну основу опери. Успішно працювали в Казахстані й такі художники, як Й. Дайіц, Н. Карповський, С. Уманський та інші.

Культурне співробітництво Української РСР і Казахської РСР у воєнні роки, специфіку розвитку якого диктувала надзвичайна обстановка, дістало новий імпульс, коли уряд братньої республіки взяв на себе піклування про охорону евакуйованих з України фондів історичних музеїв і картинних галерей. У м. Челкар Актюбінської області були зосереджені фонди Дніпропетровської художньої галереї, Ворошиловградських історико-краєзнавчого музею і музею революції та ін. Найцікавіші

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 52, арк. 15.

²¹ Література і мистецтво, 1942, 30 верес.

експонати були відкриті для огляду. Серед них — друкарня Луганської більшовицької організації, колекція зброї робітників м. Луганська періоду революції 1905—1907 рр., прапори партизанських формувань часів громадянської війни та ін.²²

Цілеспрямованим і плідним було співробітництво композиторів України й Казахстану, яке, по-суті, й зародилося в роки Великої Вітчизняної війни. Значний інтерес евакуйованих діячів мистецтва УРСР, як і Москви, Ленінграда, інших культурних центрів країни, викликала високохудожня музична культура казахського народу. Посильний вклад у її дальший розвиток внесли українські композитори М. Скорульський, С. Германов, О. Сандлер, Б. Туровський та інші.

З великим захопленням вивчав музичний фольклор казахського народу, його своєрідні пісні з привабливими інтонаціями відомий український композитор М. Скорульський. Протягом трирічного перебування в Алма-Аті він, викладаючи теоретичні дисципліни в Казахському музично-хореографічному навчальному комбінаті ім. П. І. Чайковського, в оперній студії при театрі опери і балету Казахської РСР, особливу увагу приділив творчості гіганта казахського мистецтва Джамбула. М. Скорульський написав, зокрема, музику до твору великого акина «Ленінградці». Звернення українського композитора до джерел казахської народної музики збагатило мистецтво двох народів. Обробляючи казахські пісні, він використав також твори великого поета-просвітителя Абая, написавши на їх мотиви фортепіанний квінтет. Легенди та пісні про Амангельди Іманова надихнули композитора на створення монументальної «Степової поеми» для симфонічного оркестру. В 1942 р. театр опери та балету Казахської РСР доручив М. Скорульському здійснити інструментування опери Є. Брусиловського «Гвардія, алга!» («Гвардія, вперед!»). Ця робота була тепло зустрінута казахською громадськістю²³.

Перебування в братній республіці внесло свіжий струмінь у творчість відомого українського композитора О. Сандлера, який під час евакуації керував художньою частиною Об'єднаного казахського і російського драматичного театру. Він написав музику до 10 постановок та ряд інших творів на казахську тематику. Найзначнішими серед них були танцювальна сюїта для концертного ансамблю та кантата для симфонічного оркестру, присвячена національному герою казахського народу А. Іманову²⁴.

Спільна творча праця евакуйованих у Казахстан і місцевих колективів, яка величезною мірою сприяла процесові безпосереднього взаємопроникнення радянських національних культур, була характерною для діячів театру. В період війни на території братньої республіки перебувало 19 театральних колективів, евакуйованих з України, що становило третину їх загальної кількості в Казахській РСР²⁵. Уряд республіки подбав про створення необхідних умов для їх плідної діяльності. Особливо гостро стояло питання про виділення сцен для цих театрів. Ряд місцевих театральних колективів було тимчасово переведено в інші міста, а їх приміщення передані евакуйованим.

Тяжкі випробування випали з початком війни одному з провідних колективів України — Київському ордена Леніна державному академічному українському драматичному театру ім. І. Франка. Важко сказати, як склалася б доля цього прославленого творчого колективу, коли б не допомога уряду, громадськості братнього Казахстану. Війна застала цей театр на гастролях у Москві. Додому він повернутися вже не міг, а театрального майна в його розпорядженні було дуже мало, та й від то-

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, арк. 3.

²³ Михайлов М. М. А. Скорульський.— К., 1960, с. 22—24.

²⁴ Радуга, 1975, № 11, с. 181.

²⁵ Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945: Сб. документов и материалов. Алма-Ата, 1964, т. 1, с. 402—403.

го довелося відмовитись під час складного переїзду до місця постійного перебування — Семипалатинська, де франківці зайняли сцену місцевого російського драматичного театру. На відновлення діяльності колективу, що прибув з братньої республіки, було відразу виділено 623 тис. крб.²⁶ Про зворушливу зустріч українських артистів у грудні 1941 р. на землі Казахстану керівник театру народний артист СРСР Г. П. Юра писав: «Зустріли нас чудово. До нашого приїзду столи були вже накриті... Відвели нам у театрі тимчасово кілька кімнат з ліжками. Постелі, чиста білизна. Викупалися, переодяглися, лягли в дуже натоплених кімнатах. І все було чудово, незважаючи на 35-градусний мороз»²⁷.

Місцеві керівники, громадськість забезпечили українських артистів теплим одягом (оскільки вони, не маючи нічого теплого, змушені були одягатися в театральний реквізит — свити і кожухи). Вже через кілька днів театр відкрив свій казахстанський сезон. Артисти самі готували реквізит, ремонтували обладнання; у зв'язку з відсутністю нот, необхідних для здійснення ряду постановок, писали партитуру за наспівами мелодій, які пригадували досвідчені артисти. Так були поставлені «Вечорниці» на музику П. Ніщинського, із захопленням зустрінуті глядачами. Про любов і повагу місцевої громадськості до українських майстрів сцени свідчить хоча б те, що за 20 місяців перебування в Казахстані франківці підготували 26 нових спектаклів і показали їх близько 500 разів. Загалом ці спектаклі подивилися 230 тис. чол.²⁸ «В Казахстані, — говорив Г. Юра, — наш театр розуміють, люблять і знають. Українське слово, що звучить зі сцени, близьке й дороге казахському глядачеві такою ж мірою, як музичні вірші акина Джамбула близькі українському народові»²⁹. А Семипалатинський обком партії у телеграмі, надісланій Раднаркому УРСР, наголошував: «Колектив театру, що складається з видатних майстрів українського мистецтва, палко люблять і поважають глядачі міста. Робота театру і всього його колективу заслужено одержує найкращі відзиви з боку партійних, радянських, профспілкових та всіх громадських організацій міста і області»³⁰.

Ще складнішою була воєнна доля Київського російського драматичного театру ім. Лесі Українки. Його колектив на початку евакуації виявився розпорошеним, а майже весь реквізит залишився в Києві. Відродження театру в Казахстані (м. Караганда) відбулося в квітні 1942 р. завдяки піклуванню партійних і державних органів УРСР та Каз. РСР, громадськості³¹. Протягом наступних 14 місяців цей театральний колектив показав понад 100 спектаклів, на яких побувало близько 50 тис. глядачів³². Про популярність київського театру в центрі шахтарського краю свідчить телеграма, надіслана карагандинцями в ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР. «Шахтарі Караганди, — говорилося в ній, — надовго збережуть теплі спогади про свої зустрічі з київським театром ім. Лесі Українки..., який заслужив визнання її повагу трудящих нашої області... В нашому великому досягненні — достроковому виконанні плану — є частинка праці колективу київського театру імені Лесі Українки»³³.

З великим ентузіазмом працювали на землі братнього Казахстану такі українські театри, як Харківський опери та балету, Ворошиловградський, Дніпропетровський ім. Т. Г. Шевченка, Полтавський ім. М. В. Гоголя, Сталінський ім. Артема, а також Державна заслужена хорова ка-

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 54, арк. 11.

²⁷ Советський театр. — М., 1947, с. 204.

²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 307, арк. 57; Казахстан в период Великой Отечественной войны, т. 1, с. 587.

²⁹ Література і мистецтво, 1942, 26 груд.

³⁰ Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 515, арк. 175.

³¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 302, арк. 4.

³² Рад. Україна, 1943, 4 лип.

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 175, арк. 177.

пела «Трембіта», Державний симфонічний оркестр УРСР, інші колективи. Зокрема, Дніпропетровський драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, працюючи в Актюбінську, поставив 20 п'єс і обслужив більш як півмільйона глядачів³⁴. Київський театр музичної комедії, який працював в Алма-Аті, показав 322 спектаклі. На них були присутні 134 тис. глядачів³⁵.

Українські театри, в яких працювали такі видатні майстри сцени, як А. Бучма, Г. Юра, Н. Ужвій, Ю. Лавров, М. Яковченко, О. Юрський, М. Романов та інші, користувалися величезною популярністю у місцевого населення. В їх репертуарі були твори російської, української та зарубіжної класики, а також гостро актуальні п'єси радянських авторів («Фронт» і «Правда» О. Корнійчука, «Російські люди» К. Симонова, «Нашестя» Л. Леонова, «Йшов солдат з фронту» В. Катаєва та ін.). Кожна прем'єра готувалася в рекордно короткі строки. Діячі сцени УРСР знайомилися з театральним здобутком митців Казахстану і включали кращі його зразки в свій репертуар. Так, колектив театру ім. І. Франка з допомогою казахського письменника М. Ауезова підготував п'єсу «Капланди» в українському перекладі³⁶.

Окремі спектаклі були поставлені спільними силами. У Російському академічному театрі опери і балету Казахської РСР, наприклад, київський диригент В. Пірадов поставив оперу Дж. Верді «Отелло». Заголовну роль у цьому спектаклі виконував також київський артист П. Іванов. Багато українських виконавців налічувалося й серед оркестрантів та у складі балетної трупи. Балетмейстером театру була Г. Березова, а її асистентом — Н. Скорульська. Хором керував О. Сорока. За заслуги в розвитку казахського оперного мистецтва В. Пірадову було присвоєно звання народного артиста Казахської РСР³⁷.

Значною подією в музичному житті Казахстану став приїзд сюди на гастролі Державного симфонічного оркестру УРСР під керівництвом Н. Рахліна влітку 1942 р. Один з його концертів був присвячений творчості українських композиторів-класиків³⁸.

Ще тіснішими стали в роки війни традиційні дружба і співробітництво радянських кінематографістів. Свій вклад у їх розвиток внесли евакуйовані в Алма-Ату «Мосфільм», «Ленфільм», працівники українського і білоруського кіно. Спільними зусиллями було створено Центральну об'єднану студію художніх фільмів. Київська студія художніх фільмів, яка перебувала в той час в Ашхабаді, тісно співробітничала з алма-атинськими кінематографістами. Результатом цієї співдружності став фільм «Петро Кримов».

Роки Великої Вітчизняної війни стали періодом найсерйознішого випробування і водночас торжества великої життєвості і сили ленінської національної політики. Навіть в екстремальних умовах воєнного часу в усій повноті виявилася інтернаціоналістська сутність культур радянських народів, їх здатність до ефективної взаємодії. Завдяки живим тісним зв'язкам, обміну духовними цінностями та творчим досвідом діячів науки і культури України та інших братніх республік СРСР, в тому числі Казахстану, зріс ідейний рівень та зміцніла інтернаціоналістська основа їх творчості, збагатилася майстерність, розширився творчий діапазон учених та митців. В результаті значно посилювався процес взаємозбагачення радянських національних культур, дістав новий імпульс розвиток їх спільних рис і традицій. При цьому близьке знайомство з життям і мистецтвом казахського народу дало можливість українським (як й іншим евакуйованим у Казахстан) діячам культури розширити тематику своєї творчості, збагатити її.

³⁴ Література і мистецтво, 1943, 20 трав.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 166, оп. 3, спр. 307, арк. 53.

³⁶ Там же, ф. 1, оп. 16, спр. 59, арк. 26.

³⁷ Центр. держ. арх.-музей літ-ри і мистецтва УРСР, ф. 158, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

³⁸ Література і мистецтво, 1942, 30 лип.

Яскравим прикладом співдружності творчої інтелігенції, що значною мірою сприяла посиленню ідейної єдності соціалістичних націй і народностей нашої країни, впливала на формування спільних рис їх духовного обличчя, були українсько-казахські культурні і наукові зв'язки періоду Великої Вітчизняної війни, які ввійшли немеркнучою сторінкою в багатотомову історію братніх народів СРСР.

* * *

ПІДВИЩЕННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО РІВНЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР У 70-х — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ

О. І. ЛУЦЬКИЙ (Львів)

Історичний досвід соціалістичного й комуністичного будівництва в нашій країні з усією переконаністю показав, що становлення та розвиток нового суспільства нерозривно пов'язані з провідною роллю у ньому робітничого класу під керівництвом його авангарду — Комуністичної партії. «Тільки цей клас, — вказував В. І. Ленін, — може допомогти трудящим масам об'єднатися, згуртуватися і остаточно відстояти, остаточно закріпити комуністичне суспільство, остаточно його побудувати»¹.

На нинішньому етапі розвитку СРСР, зазначається в новій редакції Програми КПРС, прийнятої XXVII з'їздом партії, «політичний досвід робітничого класу, його висока свідомість, організованість і воля згуртовують наше суспільство. Зростання загальноосвітнього, культурного і професійного рівня, трудової і суспільно-політичної активності робітничого класу підвищує його авангардну роль у вдосконаленні соціалізму, в комуністичному будівництві»².

Водночас у нашій країні йде невпинний процес розвитку й вдосконалення самого цього класу. Виявом цього, зокрема, є піднесення загальноосвітньої підготовки робітників, що висуває фундаментом, основою підвищення їх культурно-технічного рівня.

Необхідність вивчення процесу піднесення загальноосвітньої підготовки робітничого класу Української РСР у 70-і — першій половині 80-х років зумовлюється тим, що саме з початку цього періоду почали більш чітко виявлятися якісні зміни, які відбуваються в середовищі робітників під впливом науково-технічної революції. Для цих років характерним є значне зростання загальноосвітніх знань останніх в умовах завершення переходу до загальної середньої освіти молоді. Важливим є також те, що цей процес розвивався як ушир, так і вглиб. Це сприяло поступовому стиранню внутрікласових відмінностей, дальшому зміцненню соціальної однорідності робітничого класу.

В історичній літературі питання підвищення загальноосвітнього рівня робітників УРСР у вказаний період уже знайшли певне відображення³. Проте цілісного дослідження, присвяченого цій проблемі, ще немає. В даній публікації автор, залучаючи невикористані архівні матеріали та інші джерела, ставить за мету висвітлити деякі аспекти названої проблеми.

¹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 295.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу (Нова ред.). — Рад. Україна, 1986, 7 берез.

³ Див.: Робітничий клас УРСР і науково-технічний прогрес: Іст. нарис.— К., 1980.— 260 с.; Шевченко Л. А. Повышение культурного уровня трудящихся в условиях развитого социализма. (На материалах УССР). Киев, 1985.— 230 с.; та ін.

У сучасних умовах постійне підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу не випадково стало одним з найбільш актуальних соціально-практичних завдань. Нинішній етап комуністичного будівництва, поєднання досягнень НТР з перевагами соціалізму вимагає від кожного трудівника ініціативного, творчого ставлення до справи, постійного розширення його ідейно-політичного світогляду, вміння оцінювати свою діяльність з точки зору загальнодержавних інтересів, цілей партії. В зв'язку з цим роль глибоких загальноосвітніх знань набагато зросла.

Уже на початку 70-х років освіта в обсязі не нижче від повної середньої була необхідною для 45% робітників машинобудування, 58% — хімічної промисловості, близько 90% — чорної металургії⁴. У 80-і роки вимоги до рівня їх освіти зросли ще більше.

Практика вдосконалення соціалізму в нашій країні, дослідження економістів і соціологів наочно свідчать, що чим вищий рівень загальної освіти робітника, тим швидше відбувається процес його професійного становлення, оволодіння висотами майстерності, формування тих якостей, які лежать в основі високої виробничої активності⁵.

Підвищення загальноосвітнього рівня робітників, всіх трудящих є необхідним не тільки з економічної точки зору. Воно стає важливим засобом виховання нової людини — активного будівника комуністичного суспільства. Освіта сприяє збагаченню духовного світу трудящих, розширенню їх інтересів та запитів, формування у них високих моральних якостей, які відповідають нормам соціалістичного способу життя. «Не можна побудувати комунізм без запасу знань, техніки, культури...», — підкреслював В. І. Ленін⁶.

Всенародну підтримку й одностайне схвалення одержав курс Комуністичної партії та Радянського уряду, спрямований на завершення переходу до загальної середньої освіти молоді⁷. Вже у 1970 р. питома вага робітників із середньою (повною і неповною) й вищою освітою досягла в країні 59% проти 40,5% у 1959 р.⁸ В УРСР частка осіб з неповною середньою та більш високою освітою серед зайнятих переважно фізичною працею становила у 1970 р. 57,1%, в тому числі серед гірників — 61,1%, металургів — 71,5%, хіміків — 79,2%⁹.

Незважаючи на досягнуті у 60-і роки успіхи в справі підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу, до початку дев'ятої п'ятирічки на підприємствах Української РСР налічувалося чимало молодих трудівників з освітою, нижчою від загальної середньої. Так, на Харківському тракторному заводі ім. С. Орджонікідзе в 1970 р. 36,5% всіх робітників у віці до 29 років мали освіту в обсязі 8—9 класів. Крім того, у частини молоді, яка працювала на цьому підприємстві, рівень її був ще нижчим¹⁰.

Подібне становище в той час було характерне й для інших заводів, фабрик і шахт УРСР. У цілому по республіці серед юнаків та дівчат, які були прийняті в 1968 р. на роботу у промисловість, 61,7% закінчили повну середню школу, 34,5% — восьмирічну, а 3,8% не мали навіть неповної середньої освіти¹¹.

⁴ Добрынина В. И. Образование и воспитание подрастающего поколения.— В кн.: Молодежь: проблемы формирования и воспитания. М., 1978, с. 141.

⁵ Див.: Жамин В. А. Социально-экономические проблемы образования и науки в развитии социалистическом обществе.— М., 1979.— 184 с.; Костанян С. Л. Предмет и метод экономики образования.— М., 1976, с. 216; Афанасьев В. Г. Научно-техническая революция, управление, образование.— М., 1972, с. 381—382.

⁶ Ленін В. І. Промова на нараді по партійній роботі на селі.— Повне збір. творів, т. 39, с. 295.

⁷ Див.: Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС.— К., 1966, с. 152.

⁸ Підраховано за: Народное хозяйство СССР в 1980 г.: Стат. ежегодник.— М., 1981, с. 42.

⁹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. М., 1973, т. 6, с. 647.

¹⁰ Харків. обл. держ. арх. (далі ХОДА), ф. 5652, оп. 4, спр. 1374, арк. 20.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 9, спр. 4668, арк. 82.

Безумовно, досягнутий на початок 70-х років рівень промислового виробництва у багатьох випадках ще не вимагав від кожного працівника глибоких й універсальних знань в обсязі середньої школи. Проте потреби суспільства у дальшому розвитку культурного потенціалу трудящих постійно вимагали прискорення темпів підвищення загальноосвітнього рівня останніх. Тому партія та уряд поставили завдання забезпечити повний перехід до загальної середньої освіти і створити всі умови для її одержання працюючою молоддю¹².

Дійовим шляхом розширення масштабів навчання без відриву від виробництва стало максимальне наближення школи до робітників. В роки дев'ятої, десятої та одинадцятої п'ятирічок виробничі колективи республіки подбали про відкриття на території підприємств вечірніх шкіл, окремих класів, навчально-консультаційних пунктів. Так, у Києві на початку 70-х років на заводах ім. Артема, «Електроприлад», «Кристал», фабриці «Восход» були відкриті класи й консультаційні пункти¹³. Кременчуцький автомобільний, Сумський машинобудівний ім. М. В. Фрунзе та Харківський електромеханічний заводи надали своїм базовим школам нові приміщення¹⁴. В 1980 р. на Україні вже близько 250 шкіл (тобто майже кожна четверта вечірня школа республіки) діяли безпосередньо на підприємствах¹⁵.

З метою створення найбільш сприятливих умов для одержання середньої освіти всіма професійно-демографічними групами трудящих у досліджуваній період було змінено форми й режими занять у вечірніх і заочних школах. За роки дев'ятої та десятої п'ятирічок 3/4 їх в УРСР перейшли на двозмінний режим роботи. Деякі школи організували заняття у три зміни¹⁶.

Помітно збільшилася в республіці також кількість шкіл з очно-заочною формою навчання. Зокрема в школах, що відкрилися на Україні в дев'ятій п'ятирічці, робітники одержали можливість вибрати одну з цих форм¹⁷.

Значного поширення набула й сесійна форма навчання, особливо зручна для будівельників, автотранспортників, робітників сільського господарства, заняття з якими проводились у період їх найменшої зайнятості на виробництві. В 1980 р. у республіці майже 190 тис. чол. користувалися цією формою навчання¹⁸. Дальшого розвитку в досліджуваній період набула також система екстернату.

З другої половини 70-х років у вечірніх школах Севастополя, Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших міст УРСР почали застосовувати нову форму організації навчання робітників з використанням повного пільгового дня. В 1977/1978 навчальному році у Миколаївській області були відкриті виробничі класи, в яких проводилися заняття із загальноосвітньої й професійної підготовки робітників¹⁹. У ряді вечірніх шкіл республіки для учнів, які мали прогалини в знаннях основ наук, відкривалися підготовчі відділення (курси)²⁰. На них слухачі здобували необхідний мінімум знань, оволодівали навичками учбового процесу, що надалі сприяло успішному навчанню.

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС.— К., 1972, с. 202; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК К., 1982, т. 11, с. 94.

¹³ Арх. Мін. освіти УРСР (далі Арх. МО УРСР), ф. 166, оп. 15, спр. 9923, арк. 85; оп. 16, спр. 114, арк. 85.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 20, арк. 3743, спр. 6; Арх. МО УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 9921, арк. 31; Об'єднан. арх. Укр. респ. Ради профспілок (далі ОА УРПС), ф. 2605, оп. 8, спр. 8856, арк. 79.

¹⁵ Мясников В. А., Хроменков Н. А. Проблемы повышения эффективности общего среднего образования.— К., 1983, с. 60.

¹⁶ Механизатор, 1975, 20 мая.

¹⁷ Веч. сред. шк., 1980, № 1, с. 14.

¹⁸ Арх. МО УРСР, ф. ПЗ, «Засідання колегії М-ва освіти УРСР від 16 лип. 1980 р.», арк. 71—72.

¹⁹ Шевченко Л. А. Указ. соч., с. 61.

²⁰ ОА УРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8856, арк. 83; Арх. МО УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 110, арк. 7.

Така різноманітність форм і багатоваріантність режимів навчання давала змогу практично кожному, хто не мав середньої освіти, вибрати для себе найбільш зручний шлях до її одержання, який відповідав би умовам його праці та можливостям.

Для робітників, що навчалися, створювалися й необхідні житлово-побутові умови. Так, у гуртожитках більшості машинобудівних підприємств Херсона тих, хто вчився у вечірніх і заочних школах, поселяли, як правило, разом. Їх кімнати забезпечували додатковими меблями — письмовими столами, креслярськими дошками тощо²¹. В гуртожитках багатьох заводів та фабрик з метою повноцінної підготовки учнів до занять обладнувалися спеціальні кімнати.

Успішне вирішення багатьох організаційних проблем сприяло динамічному зростанню чисельності робітників, що поєднували роботу з навчанням у вечірніх і заочних школах. Всього з 1971 р. по 1983 р. на Україні загальну середню освіту без відриву від виробництва здобули 3186 тис. чол. У середньому за рік у той період школи працюючої молоді закінчували 245 тис. чол., тобто в півтора рази більше, ніж у 60-х роках²².

І хоча з початку 80-х років внаслідок завершення переходу до загальної середньої освіти, збільшення прийому в середні профтехучилища й середні спеціальні учбові заклади, а також зміни вікового складу працюючих (зменшення чисельності молоді, яка вступає у трудовий вік, та зниження її питомої ваги серед населення) почалося поступове зменшення контингенту вечірніх шкіл, частка їх випускників у УРСР становила у 1983 р. 42,2% загальної чисельності тих, хто одержав атестат про середню освіту, проти 28,7% — в 1960 р. і 30,8% — у 1970 р.^{22а}

Зростання чисельності тих, хто навчався без відриву від виробництва, в 70-і — першій половині 80-х років не відбувалося автоматично, а було тісно пов'язане з розгортанням агітаційної й масово-політичної роботи серед потенційного контингенту вечірніх та заочних шкіл. Життя показало, що недостатньо тільки надати всім трудящим рівні можливості, створити їм умови для здобуття середньої освіти. Важливо також й сформуванню у них активне прагнення скористатися наданими можливостями, виробити міцну установку на навчання.

В роки дев'ятої, десятої й одинадцятої п'ятирічок відбувався наполегливий пошук таких засобів соціально-педагогічного впливу, які б у кожного робітника сформували ставлення до освіти як найважливішої духовної та життєвої цінності. Партиїні, господарські й громадські організації підприємств Української РСР разом з педагогічними колективами вечірніх шкіл провели в цей період значну і багатогранну виховну роботу, спрямовану на формування у всіх молодих робітників соціальних мотивів до навчання, інтересу до знань, потреби в продовженні освіти. Їх зусиллями на більшості заводів, фабрик та будов республіки було створено сприятливий соціально-психологічний клімат щодо вечірньої освіти, атмосферу загальної уваги до навчання без відриву від виробництва.

З ініціативи партійних організацій на підприємствах республіки створювалися постійні комісії сприяння школам, які проводили активну й цілеспрямовану роботу по залученню молодих виробничників без належної освіти до навчання у вечірніх і заочних середніх школах. У цехах, на дільницях, під час різноманітних зустрічей члени комісій давали молоді кваліфіковані поради щодо вибору учбового закладу чи форми навчання, роз'яснювали порядок й умови прийому у відповідні школи. Для пропаганди середньої освіти вони широко використовували ро-

²¹ ОА УРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 8856, арк. 83.

²² Підраховано за: Народне господарство Української РСР в 1983 р.: Стат. щорічник.— К., 1984, с. 321; Народне господарство Української РСР в 1980 р.: Стат. щорічник.— К., 1981, с. 321; Народне господарство Української РСР в 1972 р.: Стат. щорічник.— К., 1974, с. 506.

^{22а} Підраховано за: Народне господарство Української РСР у 1983 р., с. 321.

бітничі та комсомольські збори, багатотиражні газети, стіннівки, місцеве радіомовлення.

В полі зору цих комісій перебували такі питання, як створення учням належних умов на виробництві й у побуті, контроль за відвідуванням ними занять та їх успішністю, організація допомоги відстаючим, підтримка тісних контактів з учителями. Так, комісія сприяння школі інструментального цеху № 2 Ворошиловградського тепловозобудівного заводу тримала під постійним контролем навчання робітників. Вона запровадила графік відвідування й успішності учнів, згідно з яким щотижня проводилися відповідні перевірки. Це дало змогу колективу цеху впливати на молодь, що навчалася, допомагати їй. Тісний взаємозв'язок членів цієї комісії з комсомольським активом трудового колективу дав можливість педагогам не лише залучити у вечірню школу абсолютну більшість молодих робітників, які не мали середньої освіти, а і повністю зберегти контингент учнів²³.

Цінний досвід у справі організації навчання робітничої молоді нагромадили комісії сприяння школі київського виробничого об'єднання «Завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна», Донецького металургійного заводу ім. В. І. Леніна, Горлівського машинобудівного заводу ім. С. М. Кірова та багатьох інших підприємств республіки, які добилися істотних успіхів у підвищенні рівня загальноосвітньої підготовки трудівників. У 1984 р. на Горлівському заводі, наприклад, не залишилося кадрових робітників, які б не мали середньої освіти²⁴.

Щоб охопити навчання якомога більше працюючої молоді, на підприємствах УРСР було розроблено й впроваджено систему засобів морального і матеріального заохочення учнів вечірніх та заочних шкіл. Так, зацікавленість працюючої молоді в здобутті середньої освіти значно підвищило встановлення тісного взаємозв'язку між піднесенням її загальноосвітнього рівня й зростанням кваліфікаційного (тарифного) розряду. Зокрема, на Дніпродзержинському вагонобудівному заводі ім. газети «Правда», для кранівників, зварювальників на автоматах та інших представників провідних професій було визначено загальноосвітній мінімум — середня освіта. Під час присвоєння чергових кваліфікаційних розрядів перевага надавалася особам, які поєднували роботу з навчанням²⁵. На багатьох інших підприємствах республіки розроблено положення про присвоєння тарифних розрядів, де також наводиться перелік професій і спеціальностей, які вимагали наявності у робітника певного рівня загальноосвітньої підготовки.

Повністю виправдало себе застосування таких перевірених засобів заохочення, як нагородження учнів почесними грамотами, подарунками, грошовими преміями, занесення передовиків виробництва й навчання на Дошки пошани. Так, на Хмельницькому заводі трансформаторних підстанцій тільки в 1976 р. 19 учнів вечірніх шкіл було нагороджено грамотами, 24 — цінними подарунками. Практично всі робітники підприємства, які не мали середньої освіти, навчалися²⁶.

На багатьох заводах та фабриках республіки учні вечірніх і заочних шкіл у першу чергу одержували путівки в будинки відпочинку й санаторії, користувалися пільгами при розподілі місць у гуртожитках, квартир, влаштуванні дітей в ясла та дитячі садки. На Сторожинецькому лісокомбінаті Чернівецької області, наприклад, робітники, які успішно закінчували вечірні школи, направлялися на навчання у вищі й середні спеціальні учбові заклади²⁷.

Значного поширення набула практика включення в соціалістичні зобов'язання окремих виробничників і трудових колективів пунктів про

²³ Октябр. гудок, 1975, 5 лютого.

²⁴ Веч. сред. шк., 1984, № 2, с. 20.

²⁵ Дніпропетр. обл. держ. арх. (далі ДОДА), ф. 1692, оп. 1, спр. 360, арк. 44.

²⁶ Арх. МО УРСР, ф. 166, оп. 16, спр. 125, арк. 30.

²⁷ Арх. Чернівець. облпрофради, ф. 2420, оп. 1, спр. 2231, арк. 34.

підвищення загальноосвітнього рівня, що обов'язково враховувалося при підведенні результатів змагання. Так, на Дніпропетровському комбайновому заводі ім. К. Є. Ворошилова у прийнятих молодими робітниками особистих соціалістичних зобов'язаннях містився пункт «Підвищення загальноосвітніх та технічних знань шляхом навчання без відриву від виробництва», а на павлоградському заводі «Хіммаш» і Вінницькому заводі тракторних агрегатів загальноосвітній рівень враховувався при присвоєнні працівникам звання «ударник (бригада, цех, зміна) комуністичної праці»²⁸.

Система організаційно-виховних заходів по залученню робітників без середньої освіти у вечірні й заочні школи принесла позитивні наслідки. Більшість з них, глибоко усвідомивши необхідність здобуття необхідних знань та оцінивши їх значення для формування власної особи і реалізації життєвих планів, активно приступили до навчання. За допомогою соціологічного анкетування 2022 робітників у віці до 30 років, які не мали середньої освіти, проведене в 70-і роки у різних містах п'яти союзних республік Радянського Союзу, в тому числі й УРСР, встановлено, що 25,1% опитуваних головним мотивом продовження навчання без відриву від виробництва назвали намір поступити у вуз чи технікум, 21,4 — виробничу необхідність, 28,4 — прагнення розширити світогляд, інтерес до знань тощо²⁹. Одержані дані показали, що серед робітників-учнів вечірніх шкіл — явно переважають люди твердо орієнтовані на соціальне, професійне та культурне зростання. Причому дедалі більше виробничників пов'язують своє рішення продовжити навчання з духовними потребами. Так, ткаля виробничого об'єднання «Восход» (м. Чернівці) О. І. Драгомерецька, яка має двох дітей, усвідомлюючи, що вчитися нелегко, в одному з інтерв'ю підкреслювала: «...Я не уявляю собі життя без навчання...»³⁰. Для неї й багатьох тисяч трудівників республіки бажання розширити свій світогляд, одержати можливість жити більш змістовно стали вирішальними мотивами продовження освіти у вечірній школі.

Успішно здійснювалося навчання робітників у системі вечірньої та заочної освіти в цілому по галузях промисловості. Вже у 1976 р. 75% працівників у віці до 29 років, які не здобули середньої освіти, в нафтовій, газовій і хімічній промисловості, 80 — на заводах чорної металургії, у лісовій та деревообробній промисловості, 90 — в легкій, 94% — у вугільній промисловості УРСР навчалися у вечірніх школах і технікумах³¹. Загалом на промислових підприємствах республіки в 1976 р. понад 3/4 потенційного контингенту вечірніх шкіл з числа молодих робітників включилися у навчальний процес³².

Великі масштаби їх навчання збереглися й надалі. В роки одинадцяті п'ятирічки на 125 підприємствах міст Рубіжне, Стаханов, Комунарськ, Северодонецьк, Брянка всі працівники у віці до 30 років, які не мали середньої освіти, стали учнями вечірніх і заочних шкіл³³. По Міністерству УРСР охоплення навчанням робітників становило 80%³⁴.

Разом з тим у 70-і — першій половині 80-х років у робітничому середовищі ще не були викоренені такі явища, як номінальне в ряді випадків включення виробничників у навчання, недостатній рівень їх успішності та відвідування занять. Певна частина робітників узагалі відмовлялася відвідувати вечірню школу. Як показують соціологічні дослідження, проведені Науково-дослідним інститутом загальної освіти дорослих АПН СРСР, 40% тих, які не закінчили середню школу, посла-

²⁸ ДОДА, ф. 1692, оп. 1, спр. 360, арк. 7, 32; Архів МО УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 9472, арк. 14.

²⁹ Социол. исслед., 1975, № 2, с. 93.

³⁰ Текстильник Буковини, 1975, 28 лют.

³¹ Підраховано за: ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9960, арк. 27, 29, 82—83, 102.

³² Там же, спр. 9959, арк. 7. Підрахунки авт.

³³ Рад. шк., 1982, № 9, с. 34.

³⁴ Веч. сред. шк., 1984, № 6, с. 8.

лися на труднощі поєднання роботи з навчанням, 30% — на конфлікти з учителями в минулому, близько 23% — на сімейно-побутові обставини, 14% — заявили, що їх життєві плани ніяк не пов'язані з навчанням і вчитись їм просто нецікаво³⁵. Відзначаючи певну умовність такого виділення причин небажання продовжувати освіту, слід усе ж звернути увагу на високу питому вагу зовнішніх причин, які не залежать від суб'єкта, хоча нерідко є визначальними. Практика свідчить, що труднощі поєднання навчання й роботи дійсно існують і вони досить істотні. Так, негативні наслідки у цій справі мали ще певні порушення порядку надання встановлених законодавством пільг для молоді, яка навчалася з відривом від виробництва, на ряді підприємств республіки. Це виявлялося в тому, що учнів посилали у тривалі відрядження, чергові відпустки надавали їм під час навчального року, що позбавляло їх можливості регулярно відвідувати уроки³⁶. В окремих виробничих колективах результати успішності у вечірній школі не завжди враховувалися під час заохочення того чи іншого працівника³⁷, при підвищенні його кваліфікаційного розряду³⁸. Траплялися випадки, що вечірники й заочники не одержували необхідної підтримки і допомоги з боку громадських організацій та адміністрації підприємства³⁹.

Мали місце недоліки і в організації навчально-виховного процесу у вечірній школі. Не всі уроки проводилися на належному науковому й методичному рівні. Вчителі цих шкіл не завжди враховували соціально-демографічні та психологічні особливості різних категорій учнів, їх пізнавальні інтереси⁴⁰.

Такі недоліки певною мірою негативно впливали на процес загальноосвітньої підготовки молодих робітників, на розвиток їх зацікавленості в підвищенні останньої. І хоча з 1970 р. по 1982 р. на Україні кількість працюючої молоді без середньої освіти зменшилася з 700 тис. до 150 тис. чол.⁴¹, на підприємствах республіки ще були юнаки й дівчата, які пасивно ставилися до навчання, нерегулярно відвідували заняття у школах, вибували з них без поважних причин. Отже, важливими завданнями залишаються істотне поліпшення виховної роботи з молоддю, що не має середньої освіти, здійснення індивідуального підходу до кожного юнака та дівчини, створення більш дійових стимулів навчання для всіх робітників, а також усунення недоліків у роботі вечірніх шкіл, різке підвищення в них якості навчального процесу.

Проте для переважної більшості молодих виробничників, які раніше через різні причини не здобули середню освіту, поєднання роботи з навчанням у школі стало в 70-і — першій половині 80-х років їх внутрішньою потребою, нормою повсякденного життя. Причому для багатьох з них сам процес здобуття і засвоєння нових знань становив велику життєву цінність.

З початку 80-х років поряд з молоддю високу активність у підвищенні рівня загальноосвітньої підготовки в системі вечірньої та заочної освіти почали виявляти й робітники більш старшого віку (30—40 років). Це знайшло своє відображення у зміні вікового складу контингенту вечірніх шкіл країни. Якщо в них у 1981 р. налічувалося 600 тис. учнів у віці понад 29 років, то в 1984 р. — вже 900 тис., що становило 22,3% їх загальної чисельності⁴². На Україні частка осіб віком 29 років

³⁵ Там же, 1980, № 2, с. 28.

³⁶ За металург. оборудованне, 1971, 27 авг.; Арх. МО УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 9486, арк. 7.

³⁷ Електротехник, 1974, 25 дек.

³⁸ Октябр. гудок, 1975, 14 марта.

³⁹ Арх. Донец. облпрофради, ф. 31, оп. 1, спр. 343, арк. 9; Арх. Чернівец. облпрофради, ф. 2420, оп. 1, спр. 3232, арк. 15.

⁴⁰ Арх. МО УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 8863, арк. 70—71, спр. 8988, арк. 10; оп. 16, спр. 25, арк. 75.

⁴¹ Веч. сред. шк., 1984, № 1, с. 35.

⁴² Там же, 1981, № 3, с. 16; 1984, № 4, с. 15.

і більше серед учнів вечірніх шкіл була ще вищою (в 1984 р. — 35%)⁴³. А, наприклад, у філіалі школи на Львівському автобусному заводі питома вага учнів віком після 30 років досягла в тому ж році 59%⁴⁴.

Для багатьох робітників середнього покоління, які не набули у свій час середньої освіти, але усвідомлюють її необхідність для себе, звичайно, існує ряд труднощів, які їм треба переборювати. Тому сам факт істотного зростання їх чисельності серед учнів вечірніх шкіл наочно свідчить не тільки про розширення можливостей, створюваних в умовах соціалізму для задоволення потреб усіх категорій трудящих у піднесенні свого загальноосвітнього рівня, а й про постійно зростаюче прагнення виробничників старшого віку відповідати вимогам, які соціалістичне суспільство ставить до особистих якостей своїх членів.

Здобуття середньої освіти без відриву від виробництва стало для тисяч робітників важливим засобом задоволення професійних, соціальних і духовних потреб, розвитку трудової та суспільно-політичної активності. Тому закономірно, що в своїй більшості випускники й учні вечірніх шкіл — це передовики, новатори виробництва, ударники комуністичної праці. Наприклад, у 1975 р. закінчила вечірню школу робітниця виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор» Н. П. Лагно, яка за трудові успіхи, досягнуті в роки дев'ятої п'ятирічки, була удостоєна звання Героя Соціалістичної Праці⁴⁵. В 1983 р. середню освіту у вечірній школі № 4 м. Чернівці здобула стрічкарка виробничого об'єднання «Восход» В. М. Волкова, в атестаті якої були тільки добрі та відмінні оцінки. Норми виробітку вона постійно перевиконувала, випускаючи продукцію лише високої якості. В. М. Волкова — наставник молоді, член цехкому профспілки, активіст народної добровільної дружини⁴⁶. Серед випускників харківської вечірньої школи № 2, яка працює при заводі ім. В. О. Малишева, — Герой Соціалістичної Праці, делегат ХХІV з'їзду КПРС токарь Г. Л. Михайлов; Герой Соціалістичної Праці, член ЦК КПРС бригадир комплексної бригади заводу «Маяк» В. О. Петров; Герой Соціалістичної Праці, кавалер ордена Леніна і Трудового Червоного Прапора токарь М. Я. Парамонова та багато інших правофлангових соціалістичного змагання⁴⁷.

Такі приклади є переконливим свідченням тісної й безпосередньої залежності творчих досягнень робітників від їх успіхів у підвищенні свого загальноосвітнього рівня. Широке використання набутих знань для вирішення важливих питань у виробництві, у громадській діяльності, у сімейному житті, в сфері побуту тощо сприяло формуванню твердої орієнтації робітників, насамперед молодих, на дальше продовження освіти у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, а також, що особливо важливо в умовах науково-технічної революції, на потребу у самоосвіті протягом усього життя. Наочним підтвердженням цього є той факт, що згідно з даними соціологічних досліджень, у 70-і роки вже майже четверта частина робітничої молоді країни навчалася у вузах і технікумах без відриву від виробництва⁴⁸.

Зростання заінтересованості трудівників у продовженні навчання, яскраво виражена їх установка на здобуття як мінімум середньої освіти позитивно вплинули на темпи піднесення загальноосвітнього рівня робітничого класу Української РСР. У народному господарстві республіки за 70-і роки в результаті збільшення чисельності тих, хто навчався у вечірніх школах, а також за рахунок приходу на виробництво випускників масових загальноосвітніх шкіл та середніх профтехучилищ питома вага робітників з повною середньою освітою зросла майже вдвоє й досягла в

⁴³ Там же, 1984, № 1, с. 34.

⁴⁴ Автобусобудівник, 1984, 4 трав.

⁴⁵ Запоріж. правда, 1975, 27 квіт., 5 лип.

⁴⁶ Текстильник Буковини, 1983, 7 жовт.

⁴⁷ Правда України, 1973, 18 дек.; Робітн. газ., 1982, 7 лип.

⁴⁸ Див.: Полетаєв В. Е., Корнаковський І. Л. Соціальний облик советської рабочей молодежи.— М., 1979, с. 29.

1979 р. 40% від їх загальної кількості — вище загальносоюзного показника на 5,7%⁴⁹. Вже на кінець десятої п'ятирічки на кожну тисячу робітників УРСР припадали 498 чол. з повною середньою, середньою спеціальною і вищою освітою, що на 79,1% більше, ніж на початку дев'ятої п'ятирічки⁵⁰.

Найвищого загальноосвітнього рівня досягли промислові заводи робітничого класу України, що відповідає потребам науково-технічного прогресу. У промисловості республіки трудівник з повною середньою освітою став основною фігурою виробництва. Так, серед металургів питома вага осіб з таким рівнем загальноосвітніх знань зросла за 1970—1979 рр. в 1,6 раза й становила на початок 80-х років 39,6%, серед хіміків — відповідно, в 1,4 раза та 48,3%, машинобудівників — в 1,4 раза і 48,6%⁵¹. У поліграфічній, текстильній та швейній промисловості УРСР більш як 50% робітників мали повну середню освіту⁵².

Істотно поліпшилися також освітні показники інших заводів робітничого класу України. Серед транспортників найвищої загальноосвітньої підготовки досягли водники. Трохи нижчу освіту мали будівельники, а в сфері обслуговування — робітники комунального господарства й побутового обслуговування. Серед останніх у 1979 р. лише кожний четвертий здобув повну середню або більш високу освіту⁵³. Проте випереджаюче зростання освіти працівників раніше відстаючих за цим показником галузей сприяло дедалі помітнішому вирівнюванню їх загальноосвітнього рівня. Так, у 1979 р. розрив між текстильниками і робітниками, зайнятими на лісозаготівлях, охороною та вирощуванням лісу, за рівнем середньої й вищої освіти зменшився порівняно з 1970 р. у півтора рази⁵⁴.

В результаті досягнутих успіхів помітно зменшилися відмінності за рівнем освіти і між робітниками та службовцями республіки. Якщо у 1970 р. серед останніх питома вага осіб з середньою (повною й неповною) і вищою освітою була в 1,45 раза вищою, ніж серед робітників, то у 1979 р. — лише на 24%⁵⁵. Це є одним з яскравих виявів поступового стирання відмінностей між фізичною та розумовою працею, становлення безкласової структури суспільства.

Таким чином, у 70-і — першій половині 80-х років на Україні істотно зросли темпи й масштаби навчання робітників у системі вечірньої та заочної освіти. Потяг до знань, орієнтація на їх підвищення шляхом навчання у вечірніх і заочних школах стали в цей період характерною рисою переважної більшості молодих робітників. Поряд з ними зростаючу активність у підвищенні загальноосвітнього рівня почали виявляти робітники середнього покоління. Внаслідок цього останній істотно підвищився. Це впливає на прискорення розвитку продуктивних сил республіки, обумовлює значні зміни в духовному обличчі та способі життя її робітничого класу.

⁴⁹ Підраховано за: Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. Стат. сб.— М., 1984, с. 157, 159.

⁵⁰ Там же, с. 259. Підрахунки авт.

⁵¹ Там же, с. 186.

⁵² Там же.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же, с. 159. Підрахунки авт.

⁵⁵ Там же.

В. А. ДОВГИЧ (Київ)

З ІСТОРІЇ «ПІВДЕННОРОСІЙСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗУ» І ГАЗЕТИ «ЗАРЯ»

Російські демократи-різномисльці відіграли величезну роль у розгортанні визвольного руху на Україні у 80-і роки XIX ст., коли їх боротьба проти самодержавної тиранії досягла свого апогею. Після розколу в 1879 р. революційної організації «Земля і воля» і утворення нових народницьких організацій «Народна воля» і «Чорний преділ» їх керівники покладали великі сподівання на південно-західний регіон країни як один з головних плацдармів визвольної боротьби проти царизму.

Велику організаційську роботу на Україні проводили чорнопредільці. Особливе значення для розгортання демократичного руху мав приїзд у Київ 1879 року Г. В. Плеханова, який привіз із собою програму «Північного союзу російських робітників». У той час у місті активно працював член «Чорного переділу» М. Р. Попов. Він багато зробив для реалізації плехановської ідеї — створення серед київських робітників революційного об'єднання. В цьому напрямі діяли двоє інших чорнопредільців — О. М. Ковальська та М. П. Щедрін, які прибули з Петербурга. В результаті їх енергійної діяльності навесні 1880 р. було засновано «Південноросійський робітничий союз». Його активістами стали, зокрема, П. І. Іванов, С. М. Богомолець, М. М. Прісецька, О. І. Преображенський, І. М. Кашинцев.

Перша програма, написана О. М. Ковальською та М. П. Щедріним, проголошувала першочерговою метою організації економічний переворот, який мав привести і до перевороту політичного. Основним засобом досягнення цих цілей вважався фабричний терор, що повинен був забезпечити поступки з боку буржуазії — скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, право на страйки.

Деякі члени «Союзу» надавали великого значення друкованій пропаганді. Діставши шрифти й обладнання, вони налагодили випуск прокламацій і листівок. Однак спроба заснування підпільної газети зазнала невдачі¹. Ряд учасників організації, зокрема І. М. Кашинцев та О. І. Преображенський, прагнули також завоювати позиції в легальній пресі, що давало змогу постійно впливати на формування громадської думки.

У 1880 р. демократично настроєні кола інтелігенції Києва планували налагодити з осені випуск на приватних засадах легальної щоденної газети «Заря», яка протистояла б напівофіційному «Киевлянину». Влітку велася серйозна підготовча робота. Важливо відзначити, що якраз у цей період І. М. Кашинцев, який переховувався під прізвищем Ананьєва, вказував у підвірних книгах, що є співробітником газети «Заря»². Очевидно, він брав участь в організації цього видання, яке почало виходити з 1 листопада 1880 р.

22 жовтня того ж року були заарештовані головні керівники «Південноросійського робітничого союзу» О. М. Ковальська й М. П. Щедрін. «Союз» очолили І. М. Кашинцев, О. І. Преображенський, С. М. Богомолець — мати видатного радянського вченого. Вони підготували новий варіант програми, яким передбачався перехід від фабричного терору до посилення пропаганди й агітації серед робітників³.

Однією з ланок пропагандистської діяльності «Південноросійського робітничого союзу» стали виступи його активних членів на сторінках газети «Заря». Фактичним редактором цього видання був відомий тоді адвокат, який захищав у судах народників, — М. І. Кулішер. До того він редагував одеську газету «Правда», закриту генерал-губернатором

¹ Ковальская Е. Южнорусский рабочий союз.— М., 1926, с. 55.

² Центр. держ. іст. арх. УРСР (далі ЦДІА УРСР), ф. 316, оп. 1, спр. 61, арк. 150.

³ Радянська енциклопедія історії України т. 3, с. 386.

за «шкідливий» напрям⁴. У ленінградських архівах розшукано документальні свідчення про роботу в редакції новоствореної газети І. М. Кашинцева та О. І. Преображенського⁵. Встановлено також причетність до діяльності «Зари» ще трьох членів «Союзу» — Гаркушенка, Томашевського⁶ і Краснопольського⁷. Нам вдалося виявити редакційний примірник «Зари» з розміткою гонорару. Це дає можливість стверджувати, що в ній активно друкувалися відомий український письменник-демократ М. Старицький, добре відомий тоді своїми публікаціями в «Отечественных записках» російський прозаїк І. Ясинський, революційно настроєний публіцист Л. Жебуньов.

«Заря» була буржуазно-демократичним виданням. У 1880—на початку 1881 рр., коли в редакції співробітничали члени «Союзу», газета систематично порушувала соціальні питання, які монархічна і буржуазно-ліберальна преса замовчувала. Так, газета засуджувала позицію так званої великої (столичної) офіційної і приватної преси, що дедалі більше місце відводила, зокрема, новинам про здоров'я папи Римського та Бісмарка, а внутрішніх справ не торкалися. Редакція «Зари» навпаки концентрувала увагу на проблемах російської дійсності. Важливо відзначити, що за ідейно-тематичним спрямуванням наслідуючи «Отечественные записки», вона перше місце серед соціальних питань відводила «безпросвітному становищу нашого селянства»⁸.

Газета показувала половинчастий, грабіжницький характер реформи 1861 р., яку офіційна преса, напівофіційний «Киевлянин», буржуазно-ліберальні газети видавали за благодіяння царя-«визволителя». «Заря» об'єктивно висвітлювала процес зубожіння селянських мас у результаті обезземелення, критикувала позицію властей і земських лібералів з селянського питання. Так, один з кореспондентів відзначав: «В земській управі вам одразу скажуть: «У нас немає жодного безземельного селянина!» — а загляньте в села: голода, перекотиполе!»⁹ Газета не бачала «чогось серйозного і корисного в земських дебатах про влаштування земського банку, про довгострокові й короткострокові кредити...»¹⁰ й іронізувала з приводу цих безплідних суперечок, що давали можливість «вождям нашої ліберальної партії сказати кілька розчулених промов про бідкування «менших братів»¹¹.

«Заря» піддавала гострій критиці рівень медичної допомоги трудящим і наголошувала на тому, що причини хвороб — у «недостатніх засобах існування народу»¹².

Буржуазні ліберали і ліберальні народники інтенсивно рекламували позичково-ощадні товариства, організовані для селян. «Заря» розвінчувала соціальний характер цих установ, справедливо відзначаючи, що «селяни бувають різні, бувають і такі, які займаються торгово-промисловими ділами, і до числа таких селян належить більшість вкладників позичково-ощадних товариств, а значить і тих, хто користується процентами...»¹³.

Процесу розшарування селянства на класово протилежні верстви не бажали помічати ідеологи ліберального народництва, які обгрунтовували концепцію особливого, некапіталістичного шляху розвитку Росії. На відміну від таких видань, як ліберально-народницька «Неделя», «Заря» змальовує «тип селянина-капіталіста»¹⁴, який формувався в умовах пореформенної дійсності, і бідноту, що дедалі більше зубожіла.

⁴ ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 12, спр. 27, арк. 12.

⁵ Там же, арк. 56—57.

⁶ Там же, арк. 26.

⁷ Там же, ф. 316, оп. 1, спр. 61, арк. 146.

⁸ Заря, 1880, 8 нояб.

⁹ Там же, 1880, 7 нояб.

¹⁰ Там же, 1881, 9 янв.

¹¹ Там же.

¹² Там же, 12 нояб.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

Газета із співчуттям коментувала селянські бунти, що виникли в Полтавській, Харківській, Ставропольській та інших губерніях наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. Їй вдалося крізь перепони цензури провести висновок, що власті не добилися перемоги, повстанці «тільки забиті, приголомшені, придушені... і невідомо, на чиєму боці виявиться перемога після нового бою»¹⁵. Цілком можливо, що подібні, як правило, анонімні матеріали писали чи принаймні готували до друку й редагували члени «Південноросійського робітничого союзу».

Характерно, що проаналізувавши три судові процеси над бунтарями, «Заря» називає об'єктивні, соціально-економічні причини селянських виступів. Це насамперед обезземелення селян. Газета чітко визначає й причини масового обезземелення — реформаторські заходи уряду: «Настав момент визволення, і селяни наділили землею в меншій кількості проти того, чим вони володіли до того часу»¹⁶. Пояснюючи, що «бунтівники» — селяни, які відстоюють свої права на землю»¹⁷, редакція тим самим трактує ці права де-факто, а не де-юре.

Наприкінці 1880 — у січні 1881 р. редакція розглядала селянське питання з прогресивних позицій. Відзначимо, що «Заря» прагнула надавати висвітленню соціальних проблем політичного звучання. А інколи їй вдавалося порушити і власне політичні проблеми. Так, І. М. Кашинцев у фейлетоні «Думки вголос» викрив обмеженість і вірогідність буржуазного лібералізму, який в епоху другої революційної ситуації 1879—1881 рр. закликав до зброї інквізиції — вогню і меча¹⁸. Керівник «Південноросійського робітничого союзу», він критикував лібералів за оди політичним маневрам уряду, а також натякав на те, що народовольці, спрямовуючи головний удар проти окремих царедворців, не доб'ються кінцевої мети. Фейлетон свідчить про позитивні зміни в поглядах членів керівного ядра «Союзу».

Цікавий за змістом і формою фейлетон «Хор півчих» Л. Куперника — адвоката-демократа, батька досить популярної на рубежі століть письменниці, згодом радянського театрознавця Т. Л. Щепкіної-Куперник. В публікації із сарказмом говориться про монархістів, що тужили за «вогнищами інквізиції»¹⁹. І навіть головне управління у справах друку визнало, що газета «Заря» подала вірну картину тогочасної адміністрації²⁰.

У січні 1881 р. власті розгромили значні сили «Південноросійського робітничого союзу», заарештували більшість його провідних членів, у тому числі І. М. Кашинцева і О. І. Преображенського. Як відзначала в своїх мемуарах О. М. Ковальська, члени цієї організації протягом січня — травня займалися усною і друкованою пропагандою, видали чимало листівок-відозв. Характерно, що окремі з них були написані робітниками. Деякі листівки випускалися українською мовою.

«Союз» припинив своє існування в травні 1881 р., коли до в'язниці було кинуте активістів, яких очолював П. І. Іванов. Слід відзначити, що «Заря» й після розгрому «Південноросійського робітничого союзу» додержувалася буржуазно-демократичного напрямку. Так, вона піддала критиці ліберально-народницькі ідеї книги В. В. Воронцова «Судьбы капитализма в России», постійно розвінчувала ідеалізацію Южаковим, Юр'євим, Каблїцем (Юзовим) общини і показувала процес поступового класового розшарування на селі. Вона правдиво писала про становище робітників на Україні, систематично виступала на захист національних прав українського народу, добивалася дозволу навчання рідною мовою. На її сторінках широко популяризувалася творчість Т. Г. Шевченка,

¹⁵ Там же, 1880, 28 нояб.

¹⁶ Там же, 1881, 8 янв.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, 1880, 2 нояб.

¹⁹ Там же, 1881, 1 янв.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 776, оп. 12, спр. 27, арк. 24.

І. С. Тургенева, М. Є. Салтикова-Щедріна. «Заря» була визнана урядом «шкідливою» і за розпорядженням Олександра III закрита в листопаді 1886 р.

Пропаганда і агітація, яку вели члени «Південноросійського робітничого союзу» через засоби масової інформації в 1880 — січні 1881 рр., відіграла значну роль у формуванні прогресивної громадської думки на Україні. Завдяки їх участі у «Зарі» ця газета стала одним з передових легальних видань буржуазно-демократичного періоду визвольного руху в Росії.

ТОРГІВЛЯ ЗБРОЄЮ ЯК ЗАСІБ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ США

І. М. ХВОРОСТЯНИЙ (Київ), О. І. ЛАДИВІР (Київ)

Проблема втягування Сполученими Штатами Америки країн, що розвиваються, у розв'язану імперіалізмом небувало за масштабами гонку озброєнь є однією з найзлободенніших у сучасний період. Зміцнення політичної та економічної незалежності молодих держав Азії, Африки та Латинської Америки (серед яких більшість є позаблоковими) суперечить намірам реакційних імперіалістичних сил, насамперед США, на в'язувати свою волю і порядки іншим народам. Для того, щоб зштовхнути країни, що визволилися, з незалежного шляху розвитку і підключити їх до своїх агресивних задумів, Вашингтон не гребує будь-якими методами у своїй політиці, зокрема у дедалі зростаючих масштабах продає і поставляє у ці країни різного роду озброєння. Це негативно позначається як на соціально-економічному зростанні молодих держав, так і на політичному становищі у тому чи іншому регіоні, в світі у цілому.

Хоча проблеми, пов'язані з мілітаризмом та гонкою озброєнь у країнах, що розвиваються, й знайшли відображення в ряді праць радянських дослідників, все ж окремі питання, зокрема, торгівля зброєю як основний інструмент втягування цих країн у гонку озброєнь, негативні соціально-економічні наслідки останньої для них та деякі інші ще потребують свого висвітлення.

У даному повідомленні робиться спроба розкрити роль торгівлі зброєю у мілітаристській і неоколоніалістській політиці Сполучених Штатів Америки щодо країн, які розвиваються, та негативні наслідки такої політики.

Наступ імперіалізму США на розрядку супроводжується інтенсивною гонкою озброєнь, яка неминуче втягує у свій вир все нові держави, зачіпає корінні інтереси їх дальшого існування й розвитку. На фоні глобальної стратегії імперіалізму цей культивований військово-промисловим комплексом процес безпосередньо впливає на позаблокові країни, робить тією або іншою мірою їх учасниками його, посилює суперечності між ними, загострюючи тим самим міжнародну ситуацію.

Про інтенсивне втягування країн, що розвиваються, в процес гонки озброєнь лише у другій половині 70-х років переконливо свідчить зростання їх військових витрат. Так, з 1975 р. до 1980 р. військові бюджети цих країн збільшилися майже у 3 рази — з 30,5 млрд. до 84 млрд. дол. (у постійних цінах 1978 р.). Разом з тим у той же період їх частка у світових військових витратах зросла з 12% до 16%. А темпи нарощування витрат на озброєння в державах Азії, Африки і Латинської Америки набагато перевищували середні темпи у світі в цілому¹.

¹ Капица Л. М., Федоров Ю. Е. Развивающиеся страны: последствия гонки вооружений. — М., 1984, с. 23.

Крім того, країни, що розвиваються, у дедалі більших масштабах одержували найновіші види і системи зброї. Деякі з них впритул наблизилися до можливого створення ядерної зброї. Сформувався певні географічні зони з надзвичайно високою концентрацією збройних сил і озброєнь. До їх числа відносяться насамперед Близький Схід та територія Африки, яка прилягає до нього, а також зона Персидської затоки. На частку держав цієї групи на початку 80-х років припадало від 40 до 50% від загальних військових витрат країн, що розвиваються².

Істотного значення у політиці США набуло подання військової «допомоги» арабським країнам. Останнім часом посилилась увага Вашингтона до Марокко і Тунісу, території яких розглядаються ним як зручні для можливого розгортання американських «сил швидкого реагування». Обсяг поставок озброєнь Сполученими Штатами цим країнам досяг у 1983 р. відповідно 100 і 140-млн. дол. А всього у тому році в арабські держави США поставили різної зброї на суму 1 млрд. 815 млн. дол., левова частка з якої припадає на Єгипет — 1 млрд. 300 млн. дол.³

Разом з цим Сполучені Штати Америки велику увагу приділяють навчанню військового персоналу арабських країн в рамках програми підготовки іноземних військових спеціалістів. Цей вид «допомоги» у 1983 фінансовому році досяг суми 12 млн. 650 тис. дол.⁴ Витрати країн, що розташовані на Близькому Сході, зросли за період 1971—1980 рр. з 11,2 млрд. до 37,9 млрд. дол.⁵ Найбільше американської зброї у цьому регіоні одержує Ізраїль.

У 70-і роки набагато зросла увага США до зони Персидської затоки, де інтереси Вашингтона сягають не лише нафтової сфери. Країни, розташовані там, є для них надзвичайно вигідним ринком реалізації зброї, що приносить військовим корпораціям величезні прибутки. Наприклад, у 1974 р. цим країнам було продано зброї на суму 6,4 млрд. (60% від усієї проданої США зброї за кордоном)⁶, а у 1980 р. ця сума досягла вже 9,5 млрд. дол. (80%)⁷.

Навіть з врахуванням припинення військових поставок в Іран після повалення шахського режиму доходи Сполучених Штатів від торгівлі зброєю продовжували зростати. Досить сказати, що у 1979 р. тільки Саудівська Аравія купила її в американських монополій на 6,5 млрд. дол.⁸ У жовтні 1981 р. США уклали з нею найбільшу в історії комплексну угоду на поставку озброєнь на суму 8,5 млрд. дол., центральне місце у якій займали 5 найновіших літаків-розвідників системи АВАКС. Останніми роками активізувалося співробітництво Вашингтона й з іншими арабськими державами Персидської затоки.

Викачуванню величезних сум з останніх сприяє інспірована Сполученими Штатами та іншими імперіалістичними країнами гонка озброєнь. Так, військові витрати монархічних держав Персидської затоки у розрахунку на душу населення є на теперішній час найвищими у світі: 2400 дол. — у Саудівської Аравії, 2100 — в ОАЕ, 1700 — Катару, 1200 — Кувейту і 1060 дол. — Оману⁹.

Однак близькосхідний регіон і район Персидської затоки далеко не єдина зона, де гонка озброєнь набуває особливо небезпечного характеру. Південна і Південно-Східна Азія, Південь Африки, Центральна Америка та деякі інші регіони також є своєрідними епіцентрами нагромадження зброї, міжнародної політичної нестабільності, конфліктів і криз.

² Stockholm International Peace Research Institute (далі SIPRI) Yearbook 1981, Taylor and Francis Ltd.— London, 1981, p. 156—158.

³ Middle East Econ. Develop., 1982, 7 May, p. 3.

⁴ Ibid.

⁵ Мировая экономика и междунар. отношения (далі МЭиМО), 1982, № 11.

⁶ U. S. Arms to the Persian Gulf. Robert Berman, New York, 1983, p. 10.

⁷ Middle East Rev., 1978, vol. 11, № 1, p. 35.

⁸ Defence Monitor, 1981, vol. 10, № 4, p. 813.

⁹ Азия и Африка сегодня, 1983, № 7, с. 10—13.

У нинішніх умовах особливого значення набуває питання про рушійні сили гонки озброєнь у цих регіонах. Дане питання перебуває сьогодні у центрі гострої політичної та ідеологічної боротьби.

Політичні діячі, теоретики та пропагандисти Заходу намагаються покласти відповідальність на міфічну «радянську експансію» за загострення військово-політичної ситуації в країнах, що розвиваються.

Проте неупереджений підхід до аналізу причин нестабільності, конфліктів, криз та супутньої їм гонки озброєнь там переконливо свідчить, що головною рушійною силою названих тенденцій є політика імперіалізму. Саме остання спрямована на те, щоб зберегти країни Азії, Африки, Латинської Америки у сфері свого економічного панування усіма можливими способами, включаючи й пряме і непряме використання військової сили; протидіяти розвитку в них революційних процесів, консолідації антімперіалістичних сил.

Іншим спонукальним фактором гонки озброєнь в Азії, Африці та Латинській Америці є намагання правлячих кіл Заходу перекласти якомога більшу частку тягаря збройної боротьби з національно-визвольним і революційним рухом на проімперіалістичні «центри сили», що формуються у цих регіонах. Особливого значення це набуло після поразки американської агресії в Індокитаї.

Нарощуванню темпів гонки озброєнь у країнах, що розвиваються, сприяє імперіалістична політика сколочування військово-політичних угруповань. Так, за останні роки Вашингтон докладав немало зусиль до того, щоб перетворити Асоціацію держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) з економічної організації у військово-політичний блок, покликаний протистояти країнам Індокитаю, які стали на соціалістичний шлях розвитку. Реакційні сили імперіалізму приділяють величезну увагу підтримці диктаторських режимів, що становлять військово-політичну опору неоколоніалізму.

Такою є основна група факторів, що призводять до прискорення гонки озброєнь у країнах, що розвиваються. Всі вони тією або іншою мірою створюють воєнну загрозу для молодих держав з боку неоколоніалізму та реакційних режимів в Азії, Африці і Латинській Америці.

Одним з основних засобів втягування країн, що розвиваються, у гонку озброєнь є американські поставки зброї, військової техніки у ці країни. Сполучені Штати вже багато років займають перше місце у експорті продукції військово-промислового комплексу. Обсяг цього експорту за 70-і роки зріс більш як у 12 разів, досягнувши в 1980 р. суми 17,3 млрд. дол., 90% з якої припадало на країни, що розвиваються¹⁰. У 1983 р. США продали зброї на суму 25 млрд. дол.¹¹ При цьому в імпорті озброєнь відбуваються й важливі якісні зміни, що ведуть до певних зрушень у воєнно-стратегічній ситуації у тому чи іншому регіоні, збільшення грошових виплат державі-поставнику.

По-перше, мова йде про придбання країнами, що розвиваються, найновіших видів зброї, а не залишків воєнних арсеналів США, як це було раніше. Наприклад, якщо ракета «Ланс» потрапила у продаж через 18 місяців після своєї розробки, то винищувач «F-14» — через 14 місяців, системи АВАКС — одночасно з їх надходженням до формувань ВПС Сполучених Штатів, а замовлення на винищувач «F-16» почали прийматися ще до закінчення його розробки¹².

По-друге, на відміну від машин й обладнання, озброєння не завжди продаються в кредит. Як правило, вони купуються за готівку або ж в обмін на найдефіцитніші товари, що покладає на платіжні баланси країн, що розвиваються, додатковий тягар.

По-третє, на самостійну і таку, що швидко зростає, статтю платежу (до 15% суми угод) перетворюється обслуговування купленої країнами,

¹⁰ Бізнес на помошні.— М., 1984, с. 148.

¹¹ Комс. знамя, 1984, 20 янв.

¹² МЭиМО, 1983, № 9, с. 22—35.

що розвиваються, складної бойової техніки, яке неможливе на їх власній слабкій технічній і кадровій базі та вимагає найму військових радників та інструкторів з-за кордону. Чисельність американських військових спеціалістів, наприклад, у Саудівській Аравії становить понад 30 тис.¹³

І нарешті, значні зміни відбулися в географії експортування зброї Сполученими Штатами Америки. Якщо основні поставки бойової техніки та військового спорядження у 1945—1960 рр. йшли звідти у Західну Європу та ряд інших країн, розташованих по периметру кордонів Союзу РСР, то у 60-х роках тільки третина експорту американської зброї припадала на держави — члени НАТО, чверть — на Південно-Східну Азію, близько 10% — на Близький Схід¹⁴. Згодом, як уже зазначалося, країни цього регіону та району Персидської затоки перетворилися на найбільших імпортерів американської зброї.

Сполучені Штати Америки розглядають поставки озброєнь і військової техніки як один з найважливіших елементів своєї глобальної воєнної політики та як цілком необхідну складову частину своєї внутрішньої політики¹⁵.

Яскравим прикладом цього є поставки сучасних озброєнь і військової техніки агресивним правлячим колам Ізраїлю, расистам ПАР, фашистським правителям Чілі, антинародному режиму Сальвадору, підривним елементам в ряді країн Південної та Південно-Східної Азії.

Провідне місце серед союзників США за обсягом поставок озброєнь займає Ізраїль. Без американської допомоги, насамперед зброєю, загартування, агресивна політика цієї країни була б неможливою.

Ізраїль почав активно користуватися військовими «послугами» Вашингтона з 1948 р., тобто з початку свого існування як держави. З кожним роком обсяг поставок озброєнь Тель-Авіву зростає. Протягом 70-х років США продали Ізраїлю різної зброї на більш як 8,5 млрд. дол.¹⁶ У 80-і роки військово-економічна допомога Сполучених Штатів ізраїльським агресорам набула ще більших масштабів. У 1984 р. обсяг військового експорту з США в Ізраїль становив 2,5 млрд. дол.¹⁷ і був найбільшим за минулі роки. У наступному році ця цифра зросла ще на 300 млн. дол.¹⁸

Мілітаристський апетит Тель-Авіва постійно зростає. Про це свідчать різного роду програми модернізації і вдосконалення збройних сил Ізраїлю, що їх приймають правлячі кола цієї країни, спираючись на підтримку США. В середині 1978 р. в пресі з'явилися повідомлення про таємний план під назвою «Матмон» («Скарб»). Пізніше стало відомо, що він являє собою 10-річну програму оснащення ізраїльської воєнної машини сучасною американською зброєю. Варте уваги й те, що її було прийнято одночасно з підписанням сепаратних кемп-девідських угод, що США дали обіцянку протягом десятиріччя поставити Тель-Авіву зброю і бойову техніку на суму 22 млрд. дол.¹⁹ Згідно з цією програмою всього Ізраїль має одержати 250 літаків «F—15» і «F—16», таку ж кількість вертольотів, 2,5 тис. найновіших танків, 700 самохідних гармат і гаубиць, 8,5 тис. бронетранспортерів, 50 пускових установок «Ланс», велику кількість іншої техніки, насамперед ракетної. Крім того, Тель-Авіву передається фактично вся найновіша військова технологія Сполучених Штатів²⁰.

¹³ Хворостяний І. М. Гонка озброєнь — загроза миру.— К., 1983, с. 11.

¹⁴ SIPRI Yearbook, 1982, p. 177.

¹⁵ SIPRI. Armements and Disarmement.— London, 1982, p. 9.

¹⁶ Покормяк Н. В. Израиль: курсом милитаризма и агрессии.— М., 1982, с. 13.

¹⁷ Крас. звезда, 1984, 16 сент.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Несук М. Д., Шаповалов О. В. Израиль і ставка на війну.— К., 1983, с. 6.

²⁰ Покормяк Н. В. Указ. соч., с. 15.

Вашінгтон розглядає агресивні дії Ізраїлю на Близькому Сході і як вдалу нагоду для випробувань найновіших видів своєї зброї. До останніх належать, наприклад, фосфорні, касетні та кулькові бомби, в результаті застосування яких вже загинули тисячі людей. До речі, застосування таких видів зброї заборонено Женевськими конвенціями по захисту жертв війни²¹.

Співробітництво Ізраїлю і США у військовій галузі має ще один аспект, який не можна обійти. Йдеться про те, що Тель-Авів, одержуючи останнім часом ще й близько 4 млрд. дол. щорічно у вигляді американських кредитів та пожертвувань на закупівлю озброєнь, дедалі більше практикує власні поставки зброї у країни, що розвиваються, і намагається конкурувати навіть з Сполученими Штатами за ринки збуту. Так, у 1980 р. обсяг експорту зброї з Ізраїлю досяг 1,25 млрд. дол., а у 1982 р. — перевищив 2 млрд. дол., що становило 40% від усіх зовнішньоторговельних поставок країни²².

Наступним значним імпортером американської зброї є Пакистан. Саме далекосяжні воєнно-стратегічні задуми політиканів з Вашингтона пояснюють їх відверту ставку на посилення мілітаризації цієї держави. Саме цим пояснюється проведений останнім часом перегляд всього комплексу відносин США з Пакистаном, що завершився, як відомо, укладенням угоди про подання Ісламабаду американської допомоги у розмірі понад 3,2 млрд. дол.²³

Згідно з цією угодою Сполучені Штати поставляють в цю південно-азіатську країну танки «М—48», бронетранспортери, вертольоти та іншу військову техніку. Лише придбання 40 літаків «F—16» обійдеться Ісламабаду в суму 1 млрд. 100 млн. дол.²⁴ За свідченнями індійської преси, обсяг цих поставок переглядається у бік збільшення²⁵. Близько 640 млн. дол. доведеться викласти Пакистану за літаки-розвідники «Хоккай»²⁶, які передбачається використовувати для стеження за пакистано-афганським кордоном.

Всього у 1983 — 1984 рр. Вашингтон поставив Ісламабаду, за даними західної преси, есмінець і допоміжне судно, 5 вертольотів, 21 винищувач-бомбардувальник «F—16», 50 танків та деяку іншу бойову техніку. Існує домовленість про закупівлю ракет, літаків-розвідників та інших видів сучасних озброєнь²⁷.

Показово, що Вашингтон подає режиму Зія-уль-Хака досить велику військову допомогу, незважаючи на закон США, який забороняє поставки зброї країнам, які, подібно до Пакистану, відмовляються приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Юридичні перешкоди щодо цього були зняті у травні 1981 р. сенатською комісією по закордонних справах конгресу Сполучених Штатів Америки, що, поступившись натиску Білого дому, прийняла резолюцію, якою відміняються обмеження на подання військової допомоги Ісламабаду, незважаючи на те, що такі обмеження були введені кілька років назад конгресом на тій підставі, що Пакистан приступив до створення власної ядерної зброї.

Цілком очевидно, що значний потік американської зброї призначається для розширення постачання зброєю афганської контрреволюції, перетворення пакистанської армії в реальну загрозу Демократичній Республіці Афганістан та Індії, придушення внутрішньої опозиції режиму Зія-уль-Хака.

Як тільки Пакистан погодився на формування на своїй території контрреволюційних банд проти ДРА, Сполучені Штати одразу виділили

²¹ Див.: Международное право в документах: Сб. — М., 1982, с. 734—794.

²² Несук М. Д., Шаповалов О. В. Назв. праця, с. 8.

²³ МЭиМО, 1981, № 10, с. 60—74.

²⁴ Shirin Tahir-Kheli. The United States and Pakistan.— New York, 1982, р. 108.

²⁵ Крас. звезда, 1984, 13 марта.

²⁶ МЭиМО, 1981, № 10, с. 60—74.

²⁷ Новое время, 1984, № 42, 12 окт.

йому допомогу на суму понад 34 млн. дол.²⁸ За деякими даними, на 1984 р. Вашингтон виділив 125 млн. дол. на підготовку формувань душманів (в основному на забезпечення їх зброєю). Крім того, сенат конгресу США щорічно виділяє нові асигнування на таємну допомогу афганським контрреволюціонерам²⁹.

Розширюючи військове співробітництво з Пакистаном, американський імперіалізм намагається залякати Індію. Його розрахунки базуються на тому, щоб оточити одну з провідних держав руху неприєднання вірними й слухняними йому войовничими режимами, підірвати її мирний і незалежний зовнішньополітичний курс. Збільшення поставок американської зброї Пакистану призвело до появи там воєнних баз США.

Характерно, що певна частка закупуваної зброї оплачується імпортерами за рахунок кредитів, що їх надає міністерство фінансів США за умов гарантії з боку Пентагону. Саме таким чином здійснюється експорт американських озброєнь в країни АСЕАН. Дані за минулі роки свідчать, що останні виходять на одне з провідних місць по імпорту американської зброї і військової техніки.

Наприкінці 70-х років Вашингтон проголосив курс на посилення своєї причетності до справ у регіоні Південно-Східної Азії. Він робить все для того, щоб втягнути держави АСЕАН в русло своєї «великої стратегії» в Азії, Тихому та Індійському океанах, прагне перетворити цей блок у яскраво виражений військовий альянс, об'єднавши його під своєю егідою з іншими країнами, давно прив'язаними до американської військової політики: Японією, Південною Кореєю, Австралією.

Одним з переконливих підтверджень цих намірів США є продаж ними зброї країнам АСЕАН. З 1974 р. по 1984 р. останні закупили американської зброї на більше як 10 млрд. дол. Причому більша частка цієї суми припадає на 80-і роки. Тоді ж було укладено велику кількість угод про військові поставки між США та державами цього блоку. Серед них угоди з Таїландом (серпень 1980 р.) на суму 58 млн. дол., з Сінгапуром (квітень 1981 р.) на суму 26 млн. дол. та інші³⁰.

Розглядаючи Таїланд як «прифронтову» державу, офіційні представники США передбачають у випадку «необхідності» організувати «повітряний міст» між цією азійською країною і американськими воєнними базами на Філіппінах для перекидання в район таїландсько-кампучійського кордону додаткових партій бойового спорядження. В 1984/1985 фінансовому році Вашингтон виділив Таїланду понад 110 млн. дол. у вигляді займів і кредитів, призначених винятково на військові потреби, у тому числі й на «підтримку» кхмерської реакції³¹.

Надзвичайно важливим форпостом своєї військової присутності у тихоокеанському регіоні США вважають Філіппіни. З точки зору Пентагону, опорні пункти там набувають особливо важливого значення як такі, що забезпечують «стратегічну гнучкість» американським збройним силам та їх доступ до Індійського океану. У 1982—1983 рр. США виділили Манілі 155 млн. дол., головним чином у вигляді військових кредитів³².

Характерним для політики американського імперіалізму в Південно-Східній Азії є те, що одночасно з підштовхуванням країн АСЕАН по мілітаристському шляху він добивається права на дедалі більше використання їхніх територій у своїх стратегічних цілях, нарощування своєї військової присутності у цьому регіоні.

²⁸ Defence Monitor, 1982, vol. 11, № 3, p. 7.

²⁹ Крас. звезда, 1984, 15 сент.

³⁰ The International Institute for strategic studies: The military balance, 1981—1982.— London, 1981, p. 117—118.

³¹ Крас. звезда, 1984, 15 апр.

³² Азия и Африка сегодня, 1983, № 3, с. 6—9.

Настійні спроби Вашингтона втягнути АСЕАН в орбіту мілітаристських приготувань, перетворити членів цієї Асоціації на виконавців своєї гегемоністської політики здатні викликати серйозні негативні наслідки не тільки для Південно-Східної Азії, а й для всіх азіатських народів.

Крім договірних поставок озброєнь ряду країн, що розвиваються, США передають їм згідно з програмою військової «допомоги» «безвідплатно» як дарунок великі партії зброї. Проте утримання американських військових інструкторів, поставки запасних частин і боєприпасів ці країни мають оплачувати самі твердою валютою. Тому вони фактично опиняються у залежності від Сполучених Штатів, які можуть у будь-який час припинити поставки, наприклад, запчастин і тим самим зробити «подарунок» бездіяльним.

Корпорації військово-промислового комплексу США мають додаткові прибутки від продажу своєї продукції за кордоном. Вигідним для них є, зокрема, розширення серійності виробництва військової техніки, насамперед тих типів зброї, що йдуть на експорт. Так, Пентагон заощаджує на цьому 70 млн. дол. на кожному мільярді, вкладеному у виробництво. Те ж саме є характерним і для приватних фірм, які виготовляють озброєння³³. За даними іноземної преси, фірма НОРТРОП випускає, наприклад, спеціально на експорт винищувачі «F—15». 30 країн вже купили їх 1250 штук. На черзі випуск цією ж компанією 1100 винищувачів нової моделі «F—20», які призначаються на продаж країнам, що розвиваються³⁴.

Розгортання США торгівлі зброєю, аналіз її цілей і завдань, дають змогу констатувати, що втягування Вашингтоном країн, що розвиваються, в гонку озброєнь й підштовхування їх до конфронтації з СРСР насамперед ведуть до загострення міжнародної ситуації, дестабілізують становище у різних регіонах світу.

Гонка озброєнь і пов'язані з нею економічні та соціальні наслідки є реальною перешкодою на шляху розвитку молодих держав Азії, Африки і Латинської Америки. Для здійснення практичних заходів щодо поліпшення економічного становища країн, що визволилися, потрібні величезні кошти. Значним джерелом таких коштів поряд з припиненням експлуатації Заходом колишніх колоній може служити обмеження, а згодом й поступове скорочення озброєнь та роззброєння.

Перед народами країн, які порівняно недавно визволилися з-під колоніального ґа, стоять гігантські економічні та соціальні завдання. Вони можуть бути розв'язаними лише в умовах тривкого миру, що має базуватися на надійній безпеці та широкому взаємовигідному співробітництві всіх держав.

Країни, що розвиваються, як найбільш слабка ланка у міжнародному поділі праці, несуть найбільшу частку тягаря загальносвітових військових витрат. За деякими підрахунками, цей тягар для них більший, ніж для індустріально розвинутих держав, у 3, 4 рази³⁵.

Величезні витрати молодих країн на купівлю озброєнь негативно впливають на обсяг і структуру їх зовнішньої торгівлі, позбавляють (або помітно обмежують) їх можливості ввозити необхідні для розвитку економіки машини та обладнання, товари для народу. Це гальмує їх соціально-економічний прогрес, не дає змоги повною мірою використати досягнення науково-технічної революції. Так, підраховано, що у середньому країни, які розвиваються, витрачають на озброєння у 5 разів більше коштів, ніж на сільськогосподарську техніку³⁶.

Втягування країн, що розвиваються, у гонку озброєнь посилює диспропорції в їхній економіці. Військові витрати за темпами зростання

³³ МЭиМО, 1983, № 9, с. 25.

³⁴ Крас. звезда, 1984, 22 марта.

³⁵ Див.: Sivard R. L. World Military and Social Expenditures.— Leesburg, 1980, p. 17.

³⁶ Joусе J. A. The War Machine.— New York, 1982, p. 160.

значно перевищують валовий національний продукт (ВНП) молодих держав. За останні 20 років ці темпи зросли у 4,5 рази, у той же час як ВНП — лише у 3 рази. За часткою ж витрат на мілітаристські цілі (6% всього ВНП) країни, що розвиваються, вже обігнали капіталістичні держави³⁷.

Не можна обійти увагою й вплив гонки озброєнь на науково-технічний потенціал країн, що розвиваються. Відтягнення ресурсів у науковій і технічній областях на військові цілі є досить помітним явищем. Демілітаризація науки відкрила б більш широкі можливості для експорту у молоді держави нової технології, дала б змогу різко розширити обсяг науково-технічних дослідницьких та проектно-конструкторських робіт, що проводилися б спеціально з насущних проблем, які важливі для цих держав.

Здійснення програми роззброєння відкрило б нові можливості розв'язання гострих соціально-економічних проблем, які стоять перед країнами, що розвиваються, у тому числі таких, як нагромадження, розширення місткості внутрішнього ринку, ліквідація безробіття й неповної зайнятості, приборкання інфляції. На ці потреби можна було б використати основну частину нинішніх військових бюджетних асигнувань держав, що визволилися.

Радянський Союз, інші країни соціалістичної співдружності були й залишаються вірними союзниками народів Азії, Африки і Латинської Америки у їх боротьбі за повне визволення від усіх форм експлуатації та пригноблення. Вони невинно підтримують колективні вимоги країн, що розвиваються, спрямовані на демократизацію міжнародних економічних відносин.

Особливість підходу соціалістичних країн до перебудови економічних відносин у світі визначається тим, що вони розглядають цю проблему у нерозривному зв'язку із загальним станом міжнародно-політичного становища у сучасну епоху, як складову частину історичного процесу демократичного перетворення відносин між державами. Саме тому вони надають першорядного значення завданням повернення на шлях розрядки міжнародної напруженості, поглиблення цього процесу та припинення гонки озброєнь як необхідної умови забезпечення миру, оскільки лише за мирних обставин можна плідно розв'язувати проблеми, що хвилюють людство.

Розкручуючи маховик гонки озброєнь, імперіалізм же намагається, зокрема, забезпечити собі умови, які дають змогу безперешкодно втручатися у внутрішні справи молодих держав, зберегти свої військово-стратегічні, політичні та економічні позиції в районах, що багаті на сировину, продовжувати неоколоніальну експлуатацію природних і людських ресурсів цих держав, а також стати на перешкоді встановлення нового міжнародного економічного порядку, заснованого на повному і безумовному суверенітеті країн Азії, Африки та Латинської Америки над своїми природними ресурсами. Широко пропагуючи міф «про радянську воєнну загрозу», прикриваючись лозунгом боротьби з «міжнародним тероризмом», США облутують країни, що розвиваються, мережею військових баз, намагаються впрягти їх у колісницю своєї антирадянської політики. Чітко простежується й прагнення імперіалізму, насамперед американського, підірвати союз революційних сил, протиставити національно-визвольний рух світовому соціалізму, втягти молоді держави у проведення агресивного курсу по відродженню «холодної війни».

Таким чином, продовження гонки озброєнь ускладнює економічне становище країн, що розвиваються, ослаблює національні зусилля по переборенню їх відсталості, посилює внутрішню соціальну нестабільність і політичну напруженість у них, перешкоджає налагодженню ши-

³⁷ Див.: Castro F. The World Economic and Social Crisis.— Havana, 1983, p. 207.

рокого і конструктивного міжнародного співробітництва, блокує деякі його форми.

У правлячих колах більшості держав, що розвиваються, зростає розуміння того, що політика «антирозрядки», нападок на солідарність Союзу РСР з борцями за соціальне і національне визволення завдає серйозної шкоди справі боротьби народів за соціальний прогрес. Щодо Радянського Союзу, то його позиція щодо країн, які визволилися, чітко сформульована на XXVII з'їзді КПРС, насамперед у новій редакції Програми партії. Вона зводиться до того, що СРСР буде й надалі послідовно проводити курс на розвиток дружніх зв'язків з цими країнами, на зміцнення союзу світового соціалізму і національно-визвольного руху.

Спираючись на підтримку світового соціалізму, інших прогресивних сил, більшість країн, що визволилися, виступає дедалі активніше за припинення гонки озброєнь, проти імперіалістичної політики диктату, за перебудову міжнародних відносин на рівноправній, демократичній основі, за створення нового міжнародного економічного порядку тощо. У цьому вони бачать найважливіші умови їх успішної боротьби за зміцнення політичної незалежності, досягнення економічної самостійності та соціального прогресу.

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

Трибуна молодого автора

М. Г. ТАРАНЕНКО (Київ)

УЧАСТЬ КОМСОМОЛЬСЬКО-МОЛОДІЖНИХ КОЛЕКТИВІВ УКРАЇНИ У ВПРОВАДЖЕННІ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО (1976—1980 рр.)

Одним з головних напрямів здійснення Продовольчої програми СРСР є досягнення високих темпів зростання сільськогосподарського виробництва на основі прискореного впровадження досягнень науки й передового досвіду¹. Впровадженню і поширенню передового виробничого досвіду велику увагу приділяв В. І. Ленін. Він розглядав цю справу як надзвичайно важливе завдання, закликав у державному масштабі вести систематичну й різнобічну пропаганду передового досвіду, найкращі зразки якого необхідно зробити «прикладом, обов'язковими для всіх»².

Ленінські теоретичні положення й висновки, практичні рекомендації становлять основу організаторської роботи Комуністичної партії в галузі пропаганди й поширення передового виробничого досвіду і в сучасних умовах. Конкретним свідченням цього став жовтневий (1984 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому підкреслювалося, що впровадження передового досвіду є одним з найважливіших факторів здійснення програми меліорації земель, дальшого підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва³.

Неослабну увагу цьому питанню приділяють партійні організації України. Вони постійно дбають про розвиток творчої ініціативи мас, поширення і повсюдне застосування всього нового, передового, прогресивного в сільськогосподарському виробництві. В роки десятої п'ятирічки, мобілізуючи трудівників села на успішне виконання рішень XXV з'їзду партії, липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС, Центральний Комітет Компартії України, обкоми, міськкоми, райкоми партії, первинні парторганізації республіки активно сприяли масовому розгортанню руху трудівників села за досягнення високих урожаїв, найвищої продуктивності тваринництва, зниження собівартості продукції, максимальне використання технічних можливостей машин, спрямовували зусилля колективів колгоспів і радгоспів на дострокове виконання п'ятирічних завдань.

При запозиченні того чи іншого нововведення партійні комітети намагалися їх максимально конкретизувати, узгодити з місцевими умовами, деталізувати, донести основний їх зміст до безпосередніх виконавців. Для цього широко практикувалося проведення семінарів на базі передових господарств, науково-практичних конференцій, зльотів, перекличок ударників і новаторів, заняття в системі економічного навчання, школах передового досвіду. Наприклад, у Херсонській області лише у 1976 р. було проведено понад 500 науково-практичних та економічних конференцій, в ході яких широко висвітлювалися прогресивні методи праці та організації виробництва⁴.

¹ Див.: Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали трав. Пленуму ЦК КПРС 1982 р.— К., 1982, с. 30.

² Ленін В. І. Промова про економічні органи на місцях на III сесії ВЦВК 30 травня 1921 р.— Повне збр. творів, т. 43, с. 321.

³ Правда, 1984, 22 окт.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1144, арк. 70.

Партійні комітети Київської області для цієї мети активно використовували діяльність 50 народних університетів та факультетів економічних, науково-технічних, сільськогосподарських знань, 600 циклових лекторіїв з аграрних проблем. Зокрема, в Броварському та Чернобильському районах такі лекторії діяли в усіх господарствах⁵.

На Кіровоградщині пропаганду досвіду передовиків і новаторів виробництва здійснювали також через систему партійного та економічного навчання. З метою активізації цієї роботи в області лише в 1976—1977 навчальному році було проведено чотири кущових семінари-практикуми «Передовий досвід — усім слухачам», відкриті заняття в усіх базових школах і семінарах. У такий спосіб з досвідом роботи передових промислових підприємств, колгоспів і радгоспів ознайомилося близько 2 тис. слухачів⁶.

У Харківській області партійні комітети систематично проводили декади пропаганди прогресивного досвіду і досягнень науки. Тільки в 1978 р. в них взяло участь майже 600 учених, спеціалістів, передовиків виробництва⁷.

Під керівництвом обкомів, міськкомів, райкомів партії різноманітними засобами пропагували передові прийоми та форми організації праці обласні, районні і міськрайонні газети, в яких були введені спеціальні рубрики: «До землі, до техніки — по-господарськи», «Урожаю — всі сили і майстерність», «Урожай — головна турбота», «Передовий досвід — резерв п'ятирічки», «Тваринництво — ударний фронт» та ін.⁸.

Виступаючи ініціаторами та організаторами масового поширення і застосування передових прийомів і методів праці в сільськогосподарському виробництві, партійні комітети республіки в роки десятої п'ятирічки активно залучали до цієї роботи комсомольські осередки⁹.

Слід зазначити, що завдяки постійній турботі партійних комітетів комсомольські організації республіки в цей час істотно зміцніли, збагатилися новим досвідом організаторської та ідейно-виховної роботи. Зокрема, в колгоспах і радгоспах діяло понад 9 тис. первинних, майже 22 тис. цехових, бригадних, відділкових організацій, близько 20 тис. комсомольських груп¹⁰. Причому, починаючи з 1977 р., намітилася стала тенденція збільшення числа комсомольців, які працювали на селі. Всього за 1976—1980 рр. їх кількість зросла на 22 790 чол., переважно — механізаторів¹¹, які відігравали суттєву роль у впровадженні передового виробничого досвіду.

Працюючи в тісному контакті з профспілковими та сільськогосподарськими органами, комсомольські осередки під керівництвом партійних комітетів активно пропагували й поширювали передовий виробничий досвід.

З ініціативи ЦК ЛКСМУ в роки десятої п'ятирічки на Україні успішно функціонувало п'ять республіканських молодіжних шкіл передового досвіду: кукурудзководів — при Всесоюзному науково-дослідному Інституті кукурудзи в м. Дніпропетровську, буряководів — у Всесоюзному науково-дослідному Інституті цукрового буряка в м. Києві, картоплярів — на базі колгоспу «Авангард» Чернігівського району Чернігівської області, операторів машинного доїння — в дослідному господарстві «Терезине» Київської області, операторів тваринницьких комплексів — при науково-дослідному Інституті тваринництва Лісостепу і Полісся

⁵ Там же, спр. 1143, арк. 77.

⁶ Там же, спр. 1271, арк. 72.

⁷ Див.: Соломко Е. Т. Аграрна політика КПРС в дії.— К., 1980, с. 181.

⁸ Під прапором ленінізму, 1979, № 4, с. 33.

⁹ Див.: Матеріали листопадового (1977 року) Пленуму Центрального Комітету Компартії України.— К., 1978, с. 10—11, 32; Правда України, 1978, 17 юля; XXIII з'їзд ЛКСМУ.— К., 1978, с. 37.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 20, спр. 1536, арк. 20.

¹¹ ЛКСМ України в цифрах і фактах.— К., 1982, с. 65.

УРСР в м. Харкові. В них з передовими формами й методами праці, прогресивними технологіями виробництва сільськогосподарської продукції ознайомилося майже 5 тис. керівників та групкомсоргів комсомольсько-молодіжних колективів¹².

Поряд з республіканськими на Україні успішно діяли обласні та районні школи передового досвіду. Вони, як правило, працювали на базі кращих комсомольсько-молодіжних колективів та передових господарств, бригад, загонів, ланок, очолюваних знатними хліборобами, відомими наставниками молоді. Наприклад, факультативні відділення школи передового досвіду для молодих сільських трудівників Тернопільщини в 1976—1980 рр. працювали на базі обласної науково-дослідної станції сільського господарства, кращих комсомольсько-молодіжних колективів, школи комсомольського активу «Орбіта». Головним завданням школи було озброєння керівників та групкомсоргів комсомольсько-молодіжних колективів необхідними знаннями з сільськогосподарської науки, ознайомлення їх з новими відкриттями та досягненнями, навчання передових методів праці. Для читання лекцій до школи запрошували спеціалістів обласного управління сільського господарства, обласного об'єднання «Сільгосптехніка», викладачів Тернопільського фінансово-економічного інституту, науковців, комсомольських працівників. Практичні заняття проходили безпосередньо в полі, на фермі, де слухачі наочно бачили в роботі нову техніку, застосування досягнень науки, прогресивних агротехнічних прийомів. Щорічно на трьох факультетах школи — агрономічному, зоотехнічному та механізації сільського господарства — навчалася понад 180 юнаків і дівчат¹³.

Всього на Україні в роки десятої п'ятирічки працювало 99 обласних і 969 районних шкіл передового досвіду, де щорічно проходило перепідготовку в середньому 53 тис. молодих сільських трудівників¹⁴.

Ефективною формою пропаганди і поширення прогресивних технологій, зразків високої організації праці стали також конкурси професійної майстерності, в ході яких молоді колгоспники та робітники радгоспів переймали досвід роботи кращих механізаторів, водіїв, майстрів машинного доїння, стригалів овець. Так, у 1980 р. під час XII республіканського конкурсу молодих майстрів машинного доїння було влаштовано показ передових методів праці в тваринництві, новітніх доїльних апаратів та обладнання. З'ясувалося, що нова технологія виробництва молока набула широкої популярності, швидко впроваджується на фермах і комплексах республіки. Якщо в 1978 р. серед учасників конкурсів було ще мало майстрів машинного доїння, які вміли працювати на «Тандемі» та «Ялинці», то у 1980 р. їх контингент уже становив 40% загальної кількості учасників конкурсу¹⁵.

Традиційними стали й районні конкурси, проведення яких забезпечило масовість цих заходів. Зокрема, в Черкаській області практично в кожному господарстві регулярно проводились конкурси профмайстерності. І з кожним разом дедалі більше молодих механізаторів, майстрів машинного доїння, стригалів овець включалося в це змагання: в 1976 р. їх було 400, в 1977 р. — 680, а в 1979 р. — 1060¹⁶.

Дієвою формою поширення передового досвіду серед молоді в роки десятої п'ятирічки стало наставництво. Лише в колгоспах і радгоспах республіки за цей період число ветеранів праці, передовиків і новаторів виробництва, які передавали своє вміння молодим сільським трудівникам, зросло з 40 тис. до 95 тис. чол.¹⁷

¹² Див.: Вопросы идейно-воспитательной работы комсомола.—Киев, 1981, с. 159.

¹³ Див.: Участие комсомола в развитии сельского хозяйства.—М., 1980, с. 19—20.

¹⁴ Див.: Вопросы идейно-воспитательной работы комсомола, с. 159.

¹⁵ Молодь України, 1980, 20 серп.

¹⁶ Партарх. Черкас. обкому Компартії України, ф. 5219, оп. 1, спр. 890, арк. 70; спр. 943, арк. 69; оп. 4, спр. 36, арк. 32.

¹⁷ Арх. Укрпрофради, ф. 5065, оп. 1, спр. 1450, арк. 146; спр. 1677, арк. 122.

В 1976—1980 рр. народилися нові форми цього руху. Поряд з індивідуальним усе частіше практикувалося колективне наставництво, коли досвідчений виробничник, передовик, новатор здійснював шефство над групою початківців або очолював молодіжний підрозділ. У тій же Черкаській області з 2270 наставників, які виховували сільських юнаків і дівчат, кожен четвертий керував комсомольсько-молодіжним колективом¹⁸.

Наставниками виступали також цілі бригади, загони, ланки, які здебільшого укладали договір про змагання зі своїми підопічними, брали на себе відповідальність за виробничу і моральну підготовку кожного члена підшефного колективу, щедро ділилися з ними професійним досвідом, знайомили з «секретами» своєї майстерності.

Так, бюро Новоукраїнського райкому Компартії України Кіровоградської області в 1976 р. схвалило звернення передових тракторних бригад про розгортання колективного наставництва над сусідніми відстаючими бригадами. Зокрема, тракторна бригада двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова з колгоспу імені ХХ з'їзду КПРС вирішила здійснювати шефство над комсомольсько-молодіжним колективом тракторної бригади Анатолія Лубенця з колгоспу ім. Шевченка і вивести його в число передових. Ця ініціатива здобула підтримку й була підхоплена в колгоспах «Росія», «Україна», «Дружба» Новоукраїнського району, а також в інших господарствах області¹⁹.

Важливу роль у пропаганді й поширенні передового виробничого досвіду серед молодих сільських трудівників відігравали редакції комсомольських газет, молодіжного радіомовлення республіки. Керуючись ленінськими вказівками про необхідність перетворити пресу «...в серйозний орган економічного виховання мас населення»²⁰, республіканські та обласні молодіжні газети стали частіше звертатися до проблем впровадження досвіду кращих комсомольсько-молодіжних колективів, молодих передовиків і новаторів сільськогосподарського виробництва.

На сторінках «Молоді України» традиційною стала «Заочна школа буряководів», матеріали якої публікувалися під девізом «Примножимо славу п'ятисотенниць». Протягом десятиї п'ятирічки в газеті був висвітлений досвід роботи комсомольсько-молодіжних механізованих ланок О. Парубка з Черкащини, П. Шупера з Хмельниччини, В. Гринчука з Житомирщини, змагання комсомольсько-молодіжного механізованого загону М. Вдовцова з Вінниччини з колективом В. Риженка з Усть-Лабінського району Краснодарського краю. Це сприяло зростанню продуктивності і якості праці молодих буряководів республіки²¹.

Значну роботу в цьому напрямі проводили редакції газети «Молодь Черкащини» та обласного молодіжного радіожурналу «Обрії». Зокрема, на сторінках газети під рубриками «За почином М. Пріхна», «Школа О. Парубка», «4000 — і не менше!» регулярно висвітлювався передовий досвід кращих комсомольсько-молодіжних колективів, розповідалося про їх послідовників, а радіожурнал «Обрії» під рубриками «За чотири тисячі!», «За 500-центнерний врожай цукрових буряків!», «За 100 центнерів кукурудзи!» постійно розкривав досвід молодих передовиків і новаторів сільськогосподарського виробництва, закликав наслідувати їх приклад²².

¹⁸ Партарх. Черкас. обкому Компартії України, ф. 5219, оп. 1, спр. 829, арк. 91, 73.

¹⁹ Партарх. Кіровогр. обкому Компартії України, ф. 62, оп. 24, спр. 1137, арк. 54—55; Кіровогр. правда, 1978, 26 берез.; 1980, 16 груд.

²⁰ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне зібр. творів, т. 36, с. 139.

²¹ Молодь України, 1978, 15 квіт., 20 черв.; 1979, 7 січ.

²² Партарх. Черкас. обкому Компартії України, ф. 5219, оп. 1, спр. 808, арк. 57, 61, 72.

Важливу роль у пропаганді й поширенні передового досвіду серед молодих трудівників села відігравали також районні газети. Так, в роки десятої п'ятирічки в газеті «Нові рубежі» Богуславського району Київської області систематично узагальнювався досвід передових комсомольсько-молодіжних ланок, окремих молодих доярок і телятниць. Редакція газети спільно з райкомом комсомолу організувала «Круглий стіл» молодих тваринників району. Ці зустрічі стали своєрідною школою для вивчення методів праці кращих комсомольсько-молодіжних колективів, ударників і новаторів виробництва²³.

Обкоми, райкоми комсомолу республіки організували випуски буклетів і плакатів з описом визначних досягнень комсомольсько-молодіжних колективів, молодих новаторів сільськогосподарського виробництва. Так, Миколаївській обком комсомолу забезпечив випуск плакатів і листівок про досвід роботи комсомольсько-молодіжних колективів молочно-товарних ферм колгоспу «Родина» Жовтневого району, Варварівської птахофабрики та ін.²⁴

Піклування комсомольських організацій республіки про популяризацію й поширення досягнень молодих передовиків і новаторів сільськогосподарського виробництва, прогресивних технологій і форм організації праці стала дійовим засобом мобілізації творчої активності молодих сільських трудівників, сприяла їх активній участі у впровадженні передового досвіду у виробництво.

Зосереджуючи свою увагу на підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва, ЦК ЛКСМУ, обкоми, райкоми, комітети комсомолу первинних осередків в роки десятої п'ятирічки надавали особливо важливого значення налагодженню колективного використання техніки за прикладом хліборобів Іпатівського району Ставропольського краю, досвід яких був схвалений ЦК КПРС²⁵. Суть цього почину полягала в організації високопродуктивної роботи комплексних збирально-транспортних загонів, що діяли в усіх господарствах району.

На Полтавщині одним з ініціаторів створення комсомольсько-молодіжних збирально-транспортних загонів і ланок на жнивях у 1978 р. виступив комітет комсомолу колгоспу ім. Шевченка Миргородського району: він домігся чіткої роботи збирально-транспортного комплексу, в складі якого працювало 112 членів ВЛКСМ. У загоні діяли ланки косарів, комбайнерів, водіїв, технічного обслуговування, скиртування соломки, первинного обробітку ґрунту. Працюючи в дві зміни, активно використовуючи вахтовий метод, загін успішно виконав соціалістичні зобов'язання, зібрав за 10—12 днів урожай з площі в 1500 га²⁶. В 1980 р. в Полтавській області так побудувало свою роботу вже 249 комсомольсько-молодіжних збирально-транспортних загонів²⁷.

Значного поширення ця передова форма організації праці набула і в цілому по республіці. Якщо в 1977 р. на збиранні врожаю зерна і цукрових буряків працювало лише 1500 комсомольсько-молодіжних збирально-транспортних загонів і ланок²⁸, то вже через два роки їх кількість зросла до 6500²⁹.

Слід зазначити, що активна участь комсомольських організацій у широкій популяризації і впровадженні Іпатівського методу сприяла активізації масового руху молодих механізаторів за якнайефективніше використання збиральної техніки: в 1976 р. лише 100 молодих механіза-

²³ Партарх. Київ. обкому Компартії України, ф. 779, оп. 16, спр. 13, арк. 27—28; Шведць В. Р. Спеціалізація — головний напрям.—К., 1982, с. 77.

²⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 18, спр. 837, арк. 35, 36, 38.

²⁵ Див.: Ленинская аграрная политика КПСС: Сб. важнейших документов (март 1965 г.—июль 1978 г.).—М., 1978, с. 620—622.

²⁶ Молодь України, 1978, 18 лип., 15 серп.; Комс. знамя, 1980, 18 июля.

²⁷ Комс. знамя, 1980, 28 дек.

²⁸ Див.: Матеріали листопадового (1977 року) Пленуму Центрального Комітету Компартії України, с. 31.

²⁹ Молодь України, 1980, 17 січ.

торів республіки намолотили по 10 і більше тисяч центнерів зерна, наступного, 1977 р., працюючи в складі комплексних збиральних загонів, майже 250 молодих комбайнерів досягли такого показника, в 1978 р. — 427 чол.³⁰

Активну роль у поширенні передового досвіду Іпатівських хліборобів відігравали також комсомольці сільських професійно-технічних училищ республіки. В 1977 р. в Архангельському СПТУ-10 Високопільського району Херсонської області було створено два комсомольсько-молодіжних механізованих збиральних загони, які успішно працювали на полях свого та сусіднього Великоолександрівського районів³¹.

Ця ініціатива була широко підтримана. В 1980 р. вже 3,5 тис. учнів профтехучилищ республіки проходили виробничу практику на полях радгоспів і колгоспів у складі комсомольсько-молодіжних механізованих загонів і ланок³².

Характерно, що комсомольські організації під керівництвом партійних органів творчо використовували Іпатівський метод не лише під час жнив, а й на інших сільськогосподарських роботах. Так, у Шаргородському районі Вінницької області цю передову форму організації праці взяли на озброєння саме комсомольсько-молодіжні кормодобувні бригади. Досвід, нагромаджений у колгоспах ім. ХХІІ з'їзду КПРС та ім. Жданова, переконливо довів, що молодь спроможна гарантовано забезпечити високопродуктивну роботу збирально-транспортних комплексів. У 1980 р. в кожному другому господарстві району кормовиробництвом займалися комсомольсько-молодіжні механізовані загони³³.

В роки десятої п'ятирічки в республіці широко розгорнулося соціалістичне змагання комсомольсько-молодіжних колективів, молодих механізаторів за збільшення виробництва зерна кукурудзи, її рекордні врожаї. З цією метою творчо застосовувався досвід роботи комсомольсько-молодіжної ланки С. Пармаклі з братньої Молдавії, яка першою впровадила нову індустріальну технологію вирощування цінної культури. При цьому різко скорочувалася кількість операцій на кукурудзяному полі, що значно зменшувало витрати людської праці. Та водночас треба було внести серйозні зміни в організацію праці: всі роботи вести в комплексі, з чітким дотриманням агротехнічних вимог.

Уже в 1979 р., коли вперше індустріальну технологію застосували в дев'яти господарствах Болградського району Одеської області, було досягнуто високих показників. Зокрема, в колгоспі «Правда», де з ініціативи райкому комсомолу створили комсомольсько-молодіжний механізований загін, на кожному з 500 га в середньому одержали по 72,4 ц зерна, а на полях, де кукурудзу вирощували традиційним методом, зібрали лише по 40 ц з га³⁴.

Надаючи виключно важливого значення активній участі комсомольців і молоді у виробництві зерна кукурудзи, бюро Черкаського обкому Компартії України в 1980 р. поставило перед комітетами комсомолу області конкретне завдання: домогтися, щоб кожен другий гектар, де застосовується індустріальна технологія, був комсомольським³⁵.

У відповідь на заклик обкому партії члени комсомольсько-молодіжної ланки А. Шаповала з колгоспу ім. Крупської Черкаського району звернулися до молодих кукурудзоводів області з пропозицією розгорнути соціалістичне змагання під девізом «Кожен другий «індустріальний» гектар — комсомольський!»³⁶. Ініціатива знайшла широку підтримку.

³⁰ Див.: Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України.— К., 1979, с. 673, 691; Молодь України, 1978, 28 груд.

³¹ Партарх. Херсонського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 24, спр. 68, арк. 38.

³² Молодь України, 1981, 26 квіт.

³³ Там же, 1980, 28 серп.

³⁴ Комс. правда, 1981, 6 мая.

³⁵ Партарх. Черкас. обкому Компартії України, ф. 5219, оп. 4, спр. 2, арк. 128; Молодь Черкащини, 1980, 17 січня.

³⁶ Партарх. Черкас. обкому Компартії України, ф. 5219, оп. 3, спр. 31, арк. 156.

У 1980 р. 51 комсомольсько-молодіжна ланка на Черкащині взялася за вирощення високих врожаїв майже на 10 тис. га, що становило половину площі кукурудзи, які оброблялися за індустріальною технологією.

Навіть за складних погодних умов завершального року п'ятирічки 21 комсомольсько-молодіжна ланка виростила більш як по 50 ц зерна кукурудзи з гектара, а колектив А. Шаповала — ініціатор змагання — одержав по 73,4 ц зерна качанистої на кожному із 150 га³⁷.

В 1980 р. на Україні вже 118 тис., або кожен третій гектар кукурудзяного поля, вирощений за індустріальною технологією, був комсомольським; 13 комсомольсько-молодіжних колективів республіки взяли по 100 і більше центнерів зерна кукурудзи з кожного гектара, 45 — по 80, 291 — по 50 ц³⁸.

Комітети комсомолу республіки брали активну участь і у впровадженні передового досвіду вирощування цукрових буряків. Головна увага зосереджувалась на діяльності комсомольсько-молодіжних механізованих загонів та ланок, які застосовували прогресивні технології обробітку і збирання цукрових буряків з мінімальними затратами ручної праці. Так, лише у Вінницькій області в 1978 р. у порівнянні з початком дев'ятої п'ятирічки кількість таких ланок збільшилась у 8, а площа, яку вони обробляли, — у 12 разів³⁹. В результаті і врожайність на полях, які доглядали молоді буряководи, значно зросла. У 1976 р. тут було лише 25 комсомольсько-молодіжних механізованих ланок, які подолали 500-центнерний рубіж, а вже у 1980 р. — майже 60, 17 ланок накопали до 600 ц солодких коренів⁴⁰.

Значних успіхів у застосуванні індустріальної технології вирощування цукристих у роки десятої п'ятирічки досягла комсомольсько-молодіжна механізована ланка на чолі з прославленим хліборобом, комуністом, Героєм Соціалістичної Праці О. Парубком, яка без затрат ручної праці стабільно одержувала з кожного гектара бурякових плантацій по 500—550 ц коренів. При цьому затрати праці на центнер буряка не перевищували 15 хв., у той час як у середньому по колгоспах республіки вони становили 1,3 люд./год., тобто в 5 разів більше⁴¹.

Комсомольські організації області в роки десятої п'ятирічки стали активними помічниками партійних і господарських органів у боротьбі за отримання максимальної кількості цукру з кожного гектара бурякових плантацій, ініціаторами якої виступили колективи буряководів і цукрового заводу Ямпільського району. При цьому комітети комсомолу намагалися розширити межі прогресивного методу. Зокрема, договори про співдружність укладалися не лише між молодими буряководами та робітниками цукрових заводів: до числа партнерів увійшли водії автотранспортних підприємств, а починаючи з 1980 р. — навіть працівники сільськогосподарської авіації⁴². Така практика допомогла комсомольсько-молодіжним ланкам і загонам знайти й використати допоміжні резерви збільшення виробництва цукрових буряків, досягти стабільних високих кінцевих результатів. Так, у 1979 р. 27 комсомольсько-молодіжних механізованих ланок Ямпільського району одержали в середньому по 54 ц і більше цукру з гектара, а колективи лауреатів премії Ленінського комсомолу М. Вдовцова, Б. Венгера, О. Рудя мали рекордні показники — близько 70 ц⁴³.

Почин ямпільців був підтриманий переважною більшістю комсомольсько-молодіжних ланок області й республіки. Зокрема, на Черка-

³⁷ Молодь Черкащини, 1981, 24 бер.

³⁸ Молодь України, 1981, 14 квіт.

³⁹ Партарх. Він. обкому Компартії України, ф. 457, оп. 15, спр. 7, арк. 94.

⁴⁰ Комс. знамя, 1981, 16 янв.

⁴¹ Див.: Щербіцкий В. В. Научно-технический прогресс — забота партийная. — К., 1983, с. 206.

⁴² Комс. знамя, 1981, 16 янв.

⁴³ Молодь України, 1979, 18 груд.

щині в соціалістичному змаганні під девізом «За 50 центнерів білого цукру!» брало активну участь 215 комсомольсько-молодіжних механізованих ланок буряководів⁴⁴. В ході його проведення комсомольсько-молодіжні ланки М. Ломачинського та П. Білянського з колгоспу «Маяк» Жашківського району довели вихід цукру з кожного гектара до 60 ц⁴⁵.

Аналіз роботи кращих комсомольсько-молодіжних колективів республіки показав, що вирощення максимальних урожаїв значною мірою залежить як від умілого застосування прогресивних технологій, так і від впровадження у виробництво передових форм організації праці. Серед них важливе місце належить безнарядним госпрозрахунковим комсомольсько-молодіжним ланкам і загонам, у яких земля й техніка закріплюються за колективом, а праця кожного оцінюється в залежності від вирощеного врожаю, собівартості продукції і якості виконаних робіт.

Великих здобутків у роки десятої п'ятирічки завдяки вмiлому застосуванню безнарядної системи організації праці досягла комсомольсько-молодіжна ланка на чолі з молодим комуністом, лауреатом премії Ленінського комсомолу Р. Сливком з колгоспу «Комунар» Снігурівського району Миколаївської області. Сім молодих механізаторів, які входили до її складу, поставили за мету: застосовуючи прогресивні технології, щорічно отримувати 500-центнерні врожаї цукрових буряків і 45-центнерні — пшениці. Якщо до переходу на безнарядну систему робота механізаторів оцінювалася за кількістю виконаних робіт, то в умовах цієї передової форми організації праці головним показником стала якість, кінцевий результат. Тому кожен технологічний операційний виконували на совість, з високою відповідальністю. Як наслідок, у 1980 р. комсомольсько-молодіжна ланка Р. Сливка фактично без затрат ручної праці взяла з кожного гектара закріпленої площі по 571 ц цукрових буряків, а всього за роки десятої п'ятирічки здала понад план 6032 т солодких коренів⁴⁶.

Проте слід зазначити, що в роки десятої п'ятирічки безнарядна система організації праці серед комсомольсько-молодіжних механізованих ланок і загонів ще не набула значного поширення, її почали застосовувати лише окремі колективи в кожній області.

Важливу роль у впровадженні передового виробничого досвіду в сільськогосподарське виробництво в 1976—1980 рр. відіграла участь комсомольських організацій в реалізації рішень XXV з'їзду КПРС щодо переведення тваринництва на промислову основу⁴⁷.

Певний досвід у вирішенні цієї проблеми нагромадили комсомольські організації Київської області, діяльність яких була схвалена бюро ЦК ЛКСМ України та ЦК ВЛКСМ. Виконуючи рішення обкому партії про необхідність посилення виховної роботи серед новаторів і передовиків тваринницьких ферм і комплексів, широке впровадження передового досвіду, найкращих зразків організації праці⁴⁸, комітети комсомолу області лише за 1978—1979 рр. направили на роботу в тваринництво 2500 юнаків і дівчат⁴⁹. Це дало змогу додатково створити нові комсомольсько-молодіжні колективи. Якщо в 1976 р. в області їх працювало в тваринництві 167, то на кінець п'ятирічки — 240. До їх складу входив кожний четвертий молодий працівник⁵⁰. Найвагоміших успіхів досягали там, де комітети комсомолу активно сприяли впровадженню індустріальних методів виробництва тваринницької продукції.

⁴⁴ Молодь Черкащини, 1981, 19 лют.

⁴⁵ Молодь України, 1982, 20 лют., 28 лют., 2 верес.

⁴⁶ Хлібороб України, 1984, № 2, с. 13; Комс. знамя, 1981, 27 янв.

⁴⁷ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 227.

⁴⁸ Партарх. Київ. обкому Компартії Укдраїни, ф. 5, оп. 69, спр. 125, арк. 52.

⁴⁹ Там же, оп. 82, спр. 100, арк. 39.

⁵⁰ Комс. жизнь, 1981, № 5, с. 9; Мол. гвардія, 1980, 12 січня.

Бюро обкому комсомолу схвалило ініціативу юнацтва Білоцерківського району «Доїльні зали — молодим!», яка народилася на початку 1977 р. в колгоспі ім. Щорса. Тут молоді робітники Білоцерківського заводу «Сільмаш» ім. 1 Травня в позаробочий час побудували і обладнали сучасний доїльний зал. Одночасно з числа молодих доярок колгоспу та випускників середньої школи було створено й підготовлено до роботи за новою технологією комсомольсько-молодіжний колектив. Його члени почали обслуговувати не по 20—25, як раніше, а по 75 корів. Різко підвищились валові надої молока, поліпшилась його якість. Ще в 1978 р. в області в доїльних залах працювало 13 комсомольсько-молодіжних колективів⁵¹, а на кінець п'ятирічки — 19⁵².

Цікавий досвід впровадження прогресивної індустріальної технології виробництва м'яса нагромадили комсомольці радгоспу-комбінату «Калитянський» Броварського району. Високий рівень організації виробництва, сучасне обладнання і техніка в значній мірі сприяли тому, що 8 комсомольсько-молодіжних колективів значно перевиконували планові завдання та соціалістичні зобов'язання. При цьому затрати на виробництво 1 ц свинини були в 20 разів нижчими, ніж у неспеціалізованих господарствах області⁵³. Швидкому професійному зростанню молодих працівників радгоспу-комбінату сприяло їх навчання в постійнодіючій школі підвищення кваліфікації, де передовики, новатори виробництва передавали молоді свій багатий досвід. Зокрема, лише один молодий комуніст А. Верпека за роки десятої п'ятирічки підготував 20 юнаків і дівчат для роботи операторами і вивів їх в число передовиків⁵⁴. Якщо раніше молодим робітникам доводилось опановувати професію оператора-тваринника близько року, то з відкриттям школи передового досвіду на це витрачалось лише 1—2 місяці⁵⁵.

Активна участь молодих сільських трудівників у поширенні і впровадженні передового досвіду великою мірою сприяла тому, що працівники сільського господарства республіки в роки десятої п'ятирічки досягли вагомих здобутків у підвищенні ефективності і якості сільськогосподарського виробництва. За цей період валова продукція галузі збільшилася майже на 10 млрд. крб., або на 11%, середньорічне виробництво зерна зросло на 3,2 млн. т і досягло 43,2 млн. т, цукрових буряків — на 7,6 млн. т і перевищило 53 млн. т. Державні закупки молока збільшились на 10%, м'яса — на 5, вовни — на 6%, яєць — у 1,4 раза, плодоовочевої продукції — в 1,2 раза. В цих високих показниках — значна частка праці комсомольсько-молодіжних колективів, молодих колгоспників і робітників радгоспів республіки⁵⁶.

Отже, протягом 1976—1980 рр. комсомольські організації республіки, спрямовуючи діяльність комсомольсько-молодіжних колективів, виступали активними помічниками партійних органів у впровадженні й поширенні передового виробничого досвіду в сільськогосподарське виробництво. За настановами та рекомендаціями партійних комітетів вони в своїй практичній діяльності використовували різноманітні форми й методи вивчення, узагальнення й поширення досвіду передових комсомольсько-молодіжних бригад, ланок, загонів, ударників і новаторів сільськогосподарського виробництва. Це підносило творчу активність юнаків і дівчат, виховувало у них високі моральні якості, комуністичне ставлення до праці. Цей досвід має важливе значення в сучасних умовах для успішної реалізації Продовольчої програми СРСР.

⁵¹ Див.: XXIII з'їзд ЛКСМУ.— К., 1978, с. 239—240.

⁵² Комс. знамя, 1980, 26 сент.

⁵³ Див.: Участь комсомолу в розвитку сільського господарства, с. 58—59.

⁵⁴ Див.: Людина в колективі.—К., 1981, с. 72.

⁵⁵ Партарх. Київ. обкому Компартії України, ф. 124, оп. 22, спр. 1, арк. 84.

⁵⁶ Див.: Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України.—К., 1981, с. 8—9.

О. М. МАТВЕЄВА (Запоріжжя)

ВДОСКОНАЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УРСР
ПО ЗДІЙСНЕННЮ ПЛАНІВ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА
(1971—1980 рр.)

Провідна роль у розвитку житлового господарства в нашій країні належить державі. Всі види житлово-побутового будівництва здійснюються в ній під керівництвом Рад народних депутатів. Їхня різнобічна діяльність у цьому плані, спрямовувана партійними організаціями, і є предметом уваги автора даної замітки.

«Щоб повніше використовувати величезний потенціал Рад, — відзначив товариш М. С. Горбачов у промові на зустрічі з виборцями Київського виборчого округу Москви, — розширено їх повноваження, послідовніше здійснюється ленинський принцип єдності законодавства, управління і контролю»¹. Першорядною умовою ефективної реалізації повноважень органів народовладдя є посилення партійного впливу в них, постійне удосконалення змісту і стилю їхньої діяльності. Здійснюючи житлове будівництво в 70-х роках, Ради незмінно керувалися рішеннями партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, постановами партії та уряду. XXIV з'їзд КПРС, зокрема, в числі інших акцентував увагу на першорядних завданнях у галузі житлового будівництва, а саме: скороченні строків, підвищенні якості, поліпшенні архітектури житлових будинків, здійсненні поступового переходу до спорудження їх за новими типовими проектами². Розв'язанню цих завдань значною мірою сприяло впровадження в практику досвіду Орловського обкому КПРС в справі організації ритмічного введення в експлуатацію житлово-цивільних об'єктів в обласному центрі. Його суть і доцільність застосування було викладено в постанові ЦК КПРС, прийнятій 13 серпня 1974 р.³ У 1975 р. Центральний Комітет партії розглянув також хід виконання прийнятої в травні 1969 р. постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про заходи по поліпшенню якості житлово-цивільного будівництва»⁴. Перед партійними й радянськими органами було поставлено завдання вжити дійових заходів щодо поліпшення якості будівельних робіт.

XXIV з'їзд партії загострив увагу на стихійності та організаційній недосконалості, що мали місце у житлово-кооперативному будівництві на початку розгляданого періоду. Висувалося завдання підвищення його ролі в поліпшенні житлових умов населення⁵.

При обговоренні планів будівництва житла на дев'яту п'ятирічку значна увага приділялася поліпшенню побутових умов, зокрема, мешканців ґуртожитків, особливо молодих сімей, члени яких проживали у них окремо. Свідченням піклування партії й уряду про цю ділянку житлового будівництва була постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 18 жовтня 1971 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню матеріальних і житлово-побутових умов студентів вищих і учнів середніх спеціальних навчальних закладів»⁶.

Питання поліпшення якості житлового будівництва розглядалися й на XXV з'їзді КПРС. Перед проєктувальниками та будівельниками було поставлено вимогу здавати об'єкти добротні, якісні, красиві, взяти за правило безумовне виконання планів їх спорудження. Обов'язком Рад, підкреслювалося на з'їзді, є ефективне використання державних

¹ Рад. Україна, 1985, 21 лют.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. — К., 1971, с. 305—306.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1982, т. 11, с. 420—422 (далі — КПРС в резолюціях...).

⁴ КПРС в резолюціях... К., 1983, т. 12, с. 28—31.

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, с. 202.

⁶ КПРС в резолюціях... К., 1981, т. 10, с. 488—490.

коштів, виділених на створення й експлуатацію житлового фонду, активізація з цією метою зусиль депутатів і широкої громадськості.

Партійні документи, прийняті в розглядуваний період, не обходили такого важливого аспекту, як піднесення темпів сільського будівництва. Реконструкція сіл була визнана основним його напрямом. Причому головною тенденцією планування житлових зон стала їх компактність. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР у постанові від 19 червня 1978 р. вказали на необхідність розширення на селі спорудження індивідуальних будинків садибного типу за типовими проектами, використання для цього місцевих будівельних матеріалів⁷.

Радам усіх ланок було надано широкі повноваження в справі здійснення планів житлового будівництва. Вони користувались правом об'єднувати власні кошти для спорудження житла з відповідними коштами підприємств й організацій вищестоящого підпорядкування і колгоспів, відводити земельні ділянки під забудову, створювати житлово-будівельні кооперативи, керувати ходом будівництва на підвідомчій території, починаючи з затвердження проектів і до введення об'єктів в експлуатацію.

Ритмічному здійсненню будівництва житла значною мірою сприяло затвердження Радами комплексних планів економічного й соціального розвитку. У 70-х роках набула особливого поширення практика складання комплексних планів розвитку не лише підприємств та об'єднань, а й сіл, районів, міст і областей. Розгалужений механізм управління з боку Рад забезпечував реалізацію комплексного розвитку відповідних територій. Так, різноманітні дійові форми та засоби контролю за здійсненням планів комплексної забудови промислових вузлів використовували органи народовладдя Кременчука⁸. Приклад продуманого підходу до розв'язання проблеми комплексної забудови сіл показали, зокрема, в Дніпропетровській області Покровський і Верхньодніпровський, на Донеччині — Волноваський, на Львівщині — Стрийський райони⁹.

Втілюючи у життя накреслення ХХІV з'їзду КПРС, місцеві Ради УРСР здійснили значну роботу в справі переходу на спорудження житла за поліпшеними проектами. Так, у вересні 1972 р. сесія Івано-Франківської обласної Ради прийняла рішення щороку проводити конкурси на відповідний кращий проект. В її постанові зазначалося, що з 1973 р. в області будуть застосовуватися лише поліпшені типові й індивідуальні проекти¹⁰. Проте не одразу, а поступово постанова втілювалася в життя. VI сесія обласної Ради (червень 1976 р.), яка розглянула питання про поліпшення забудови і благоустрою населених пунктів області, констатувала, що подекуди ще мало місце застосування в будівництві застарілих проектів¹¹.

Органи народної влади проводили систематичну роботу по зниженню матеріаломісткості будівництва, зменшенню ваги споруд, розширенню застосування прогресивних опоряджувальних матеріалів. Успішному розв'язанню цих проблем сприяло впровадження у практику розробленої в роки дев'ятої п'ятирічки у Львові системи управління якістю будівельної продукції.

Ради багато зробили для поширення в республіці досвіду орловських будівельників. У березні 1974 р. бюро Севастопольського міського комітету партії прийняло постанову про впровадження системи безперервного планування і потокового будівництва житлових споруд. За-

⁷ КПРС в резолюціях... К., 1984, т. 13, с. 149—153.

⁸ Рад. право, 1983, № 8, с. 12.

⁹ Зростання ролі Рад у комуністичному будівництві. К., 1980, с. 60; Комуніст України, 1979, № 12, с. 25.

¹⁰ Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва Укр. РСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 6246, арк. 2 (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹¹ Поліпшувати забудову і благоустрій: Ред. стаття.— Прикарп. правда, 1976, 2 лип.

пропоновані виконкомом міськради і будівельним трестом міста заходи по застосуванню досвіду орловських будівельників були затверджені й стали керівництвом до дії¹². Аналогічне рішення у вересні того ж року прийняв Київський обком партії. Для контролю за ходом його виконання було створено спеціальну робочу групу¹³. Здійснення Радами розроблених заходів дало можливість скоротити строки спорудження об'єктів, зменшити розміри незавершеного будівництва, забезпечити стійкий ритм введення в експлуатацію споруд, підвищити ефективність виробництва будівельних матеріалів. Не нижче, ніж на 180 процентів, виконувала місячні завдання комплексна бригада Севастопольського домобудівного комбінату, якою керував В. Ковтун¹⁴. За період від виборів до Верховної Ради СРСР (червень 1974 р.) до наступних виборів (серпень 1979 р.) в місті було збудовано і введено в експлуатацію житлові будинки загальною площею понад 700 тис. кв. метрів. Це означає, що більш як 17 тис. сімей одержали нові квартири і покращили свої побутові умови¹⁵.

Велику роль у вдосконаленні діяльності Рад у розглядуваний період відіграло збільшення кількості постійних комісій при них, чіткіша організація їх роботи. Активніше почали діяти постійні комісії Верховної Ради УРСР¹⁶, чії рекомендації були однією з форм здійснення контролю над місцевими органами влади. Позитивний досвід роботи нагромадила, зокрема, комісія по будівництву і промисловості будівельних матеріалів Євпаторійської міськради. Її члени постійно інформували виконком про хід та якість будівництва, нерідко вимагаючи при виявленні недоліків адміністративного втручання¹⁷. В практиці роботи аналогічної постійної комісії Харківської обласної Ради успішно використовувалася така форма, як контрольні рейди-перевірки¹⁸.

Реалізуючи право трудящих на житло, радянські органи прагнули максимально враховувати громадську думку, глибоко вивчати й усувати причини, які породжували скарги від населення. Проаналізувавши листи, які надходили до виконкому Іллічівської районної Ради м. Одеси, бюро міськкому партії в рішенні від 9 січня 1975 р. зазначало, що більшість їх (60%) стосується житлового питання¹⁹. Аналогічне становище спостерігалось і в інших містах республіки. В цьому зв'язку необхідно вказати на поступову зміну характеру листів про житло: якщо на початку десятиріччя переважали прохання сприяти в одержанні квартири, то наприкінці — вимоги про поліпшення їх планування, підвищення якості оздоблення тощо²⁰.

У розглядуваний період в УРСР дедалі частішими ставали зустрічі керівників радянських органів з жителями мікрорайонів і селищ. Створювалися служби оперативного розв'язання питань житлово-комунального обслуговування населення. У практиці роботи Криворізької міської Ради народних депутатів звичними стали, наприклад, депутатські пости на будовах, постійне заслуховування їх звітів про хід житлового будівництва, запити депутатів на сесіях про труднощі та недоліки в споруд-

¹² Парт. арх. Крим. обкому Компартії України, ф. 35, оп. 1, спр. 990, арк. 16, 36—43.

¹³ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций (Ю. В. Бабко, Л. Е. Беренштейн, А. А. Бородин и др.).— Киев, 1981, с. 576.

¹⁴ Очерки истории Крымской областной партийной организации (Н. В. Багров, М. Р. Акулов, В. Д. Арбузов и др.).— Киев, 1981, с. 365.

¹⁵ Парфисенко В. Годы свершений, планы на дальнейшее.— Слава Севастополя, 1979, 23 янв.

¹⁶ На 1980 р. їх налічувалося 18. Більш як 80% депутатів працювали в їх складі.— Днів.: Комуніст України, 1980, № 1, с. 44.

¹⁷ Кулаков М. М., Артемьев В. А. Координационная деятельность Совета.— Симферополь, 1979, с. 43.

¹⁸ Зростання ролі Рад у комуністичному будівництві, с. 21.

¹⁹ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 9, оп. 35, спр. 11, арк. 2.

²⁰ Качество жилья: Передовая.— Правда Украины, 1981, 20 июня.

женні об'єктів²¹. Реалізація пропозицій народних обранців і наказів виборців значною мірою сприяла систематичному перевиконанню планів житлового будівництва в місті протягом 70-х років. Тільки за роки десятиї п'ятирічки тут було зведено понад 1 млн. 200 тис. кв. метрів житла²².

Успішному формуванню мікрорайонів міст у роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок значною мірою сприяло об'єднання зусиль відповідних підприємств під керівництвом Рад. При цьому вдосконалювалися також організаційні та правові основи взаємовідносин державних органів з непідвідомчими їм підприємствами й організаціями. Життя підказало шляхи посилення цієї взаємодії, зокрема такий, як впровадження за прикладом москвичів у ряді міст республіки системи єдиного замовника, генерального проектувальника і підрядчика. Це позитивно позначилося на прискоренні темпів та підвищенні якості житлового будівництва. Так, органи народної влади Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької і Харківської областей, а також Києва й Севастополя з цією метою в широких масштабах здійснювали кооперування коштів підприємств різного відомчого підпорядкування²³. Виконком Горлівської міської Ради, зокрема, разом з рядом підприємств розробив на 1976—1978 рр. програму спорудження будинків для малосімейних і гуртожитків для робітників та службовців. Про необхідність здійснення суворого контролю з боку Ради за втіленням цієї програми у життя йшлося на XXV міській звітно-виборній партійній конференції²⁴. Як показала практика, спорудження будинків готельного типу є надійним шляхом забезпечення житлом молодих сімей, раціонального використання житлової площі.

В 1971—1980 рр. Ради почали приділяти більше уваги координації роботи будівельних і проектних організацій, подавали їм необхідну практичну допомогу, здійснювали дійовий контроль за ходом будівництва. Виконком Запорізької міськради, зокрема управління капітального будівництва й головного архітектора, підтримували творчі ділові контакти з домобудівним комбінатом та філіалом інституту «Укрбудпроект», які уклали між собою договір про трудову співдружність²⁵. Про необхідність більш широкого застосування поліпшених типових проектів будинків, різних за архітектурою і опорядженням фасадів, йшлося у спільній постанові бюро Запорізького обкому партії і облвиконкому від 26 грудня 1977 р. В ній було схвалено запропонований для поширення почин Запорізького домобудівного комбінату «Високу якість — від проекту до будівлі»²⁶.

В 1977 р. 95% усіх споруд у республіці будувалося за типовими проектами, приблизно половину з них будівельники споруджували з індустріальних конструкторів²⁷. Однак, як зазначалося в постанові Верховної Ради УРСР «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню будівництва житла, об'єктів комунально-побутового і соціально-культурного призначення в республіці» (1980 р.), переоснащення підприємств великопанельного домобудування на випуск будинків за новими поліпшеними проектами здійснювалося повільно²⁸. Не всі Ради та їх виконавчі комітети повною мірою використовували надані їм повноваження й наявні можливості. «Багатоканальний» порядок виділення бюджетних асигнувань на будівництво перешкоджав здійсненню комплексної планомірної

²¹ Совет принял решение: Передовая.— Там же, 1983, 8 июля.

²² Михайлов В. Проект Основ житлового законодавства.— Червон. гірник, 1980, 18 черв.

²³ Колотуха Я. Крупницы народной инициативы.— В кн.: До всего есть дело. М., 1980, с. 101.

²⁴ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 252, оп. 36, спр. 1, арк. 16.

²⁵ Микрорайон города: Передовая.— Известия, 1976, 18 сент.

²⁶ Парт. арх. Запоріз. обкому Компартії України, ф. 102, оп. 9, спр. 996, арк. 59, 61.

²⁷ Лисниченко Т. Н. Право на жилище.— Киев, 1978, с. 26.

²⁸ Відомості Верховної Ради Української РСР, № 15, 8 квіт. 1980 р., с. 311.

забудови населених пунктів. Практика підтвердила доцільність дальшого вдосконалення служби єдиного замовника, яка в розглядуваний період не розв'язала всіх завдань, що стояли перед нею.

З метою пошуку архітектурно-планувальних рішень перебудови сільських населених пунктів в 70-і роки Радами здійснювалася програма експериментального будівництва. Повне закінчення реконструкції шістнадцяти сіл на кінець десятої п'ятирічки дало можливість приступити до наукового узагальнення набутого досвіду та розробки методичних вказівок щодо впровадження нових проектів у масове будівництво²⁹.

У розглядуваний період Ради народних депутатів почали повніше використовувати наявні можливості для дальшого розгортання житлового будівництва на селі, підвищувати ефективність капіталовкладень, сприяти неухильному вдосконаленню проектування. Головним орієнтиром при цьому було забезпечення сімей окремими впорядкованими будинками з присадибними ділянками. Завдяки вжитим органами влади організаторським заходам розширилися індустріальні методи будівництва на селі, поліпшилися робота сільських будівельних організацій, забезпечення їх кваліфікованими кадрами.

Якщо міста у висвітлюваний період забудовувалися в основному системно, за генеральними планами, то стосовно багатьох сіл цього сказати не можна. На забезпечення сільських населених пунктів сучасними генпланами орієнтували, зокрема, сесії Дніпропетровської й Миколаївської обласних Рад у 1972 р.³⁰

Питання сільського житлового будівництва постійно перебували в полі зору Верховної Ради республіки, її Президії та постійних комісій. Так, завдання місцевих Рад щодо його поліпшення розглядалися VIII сесією Верховної Ради Української РСР восьмого скликання у 1974 р.³¹ Відзначивши певні успіхи Рад в справі здійснення планів житлового будівництва на селі, сесія разом з тим орієнтувала їх на вирішення назрілих питань, а саме: розвиток матеріально-технічної бази сільського господарства, комплексну перебудову сільських населених пунктів, підвищення технічного рівня сільського будівництва та деяких інших.

Керуючись цією настановою Верховної Ради республіки, місцеві органи посилили увагу до питань якості споруджуваного житла, архітектурно-художньої виразності й різноманітності садибної забудови. Велику роль у цьому відігравали Всесоюзні огляди і конкурси на кращу забудову та впорядкованість колгоспних і радгоспних селищ. За підсумками огляду 1978 р., зокрема, 39 сільських населених пунктів УРСР були удостоєні нагород ВДНГ СРСР³². Заслугове на увагу досвід Прилуцької сільської Ради Березнівського району Ровенської області. Діловий підхід до вирішення питань, пов'язаних із забудовою села, поліпшенням житлових умов сільських трудівників, став визначальним в її діяльності. Депутати Ради здійснювали дійовий контроль за виконанням наказів і пропозицій виборців у цій справі. Члени постійної комісії й депутатської групи, створеної з числа будівельників, активно боролися з втратами будматеріалів, наполегливо добивалися поліпшення якості, скорочення строків спорудження об'єктів. Стан справ на будівельних майданчиках систематично обговорювався на засіданнях виконкому Ради та її постійної комісії. Результатом активності виконкому і депутатів стало забезпечення високих темпів спорудження об'єктів житлово-цивільного призначення, дотримання відповідності виконаного запланованому³³.

²⁹ Новий будинок на селі: Ред. стаття.— Сіль. вісті, 1981, 20 берез.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 6096, арк. 12—13; спр. 6462, арк. 9.

³¹ Відомості Верховної Ради Української РСР, № 28, 9 лип. 1974 р., с. 304—308.

³² Комуніст України, 1979, № 12, с. 25.

³³ Кисіль М. Депутатська турбота про будівництво.— Червон. прапор, 1979, 5 жовт.

Успішному розв'язанню житлового питання на селі сприяло залучення Радами коштів населення до індивідуального і кооперативного будівництва. Стимулюючи його розвиток і йдучи назустріч трудящим, які хотіли поліпшити свої житлові умови за власні кошти, держава встановила пільгові строки погашення кредиту для індивідуальних забудовників на селі³⁴. Завдяки цьому зросли масштаби кооперативного й індивідуального будівництва. Досить зазначити, що протягом двох п'ятирічок (1971—1980 рр.) у селах Української РСР споруджено індивідуальних житлових будинків загальною площею майже 40 млн. кв. метрів³⁵.

Однак спорудження житла силами сільського населення було однією з причин його незадовільної якості. Оновлення сіл не стало повсюдним ще й тому, що не всі колгоспи мали змогу здійснювати його на свої кошти.

У цілому ж протягом дев'ятої та десятої п'ятирічок в УРСР було зведено понад 189 млн. кв. метрів житла³⁶, що значно наблизило вирішення серйозної соціальної проблеми — забезпечення кожної сім'ї окремою квартирою. Це стало можливим завдяки поєднанню індустріалізації будівництва з комплексним підходом до архітектурно-планувальних завдань, посиленню спеціалізації домобудівних комбінатів і будівельно-монтажних управлінь, застосуванню нових ефективних матеріалів та конструкцій, передових методів організації праці. «Все в ім'я людини, на благо людини, — підкреслив товариш М. С. Горбачов у промові на позачерговому березневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, — це програмне положення повинно наповнюватись дедалі глибшим і конкретнішим змістом»³⁷. Воно орієнтує Ради народних депутатів на досягнення нових рубежів у справі підвищення добробуту народу, а отже, й у розв'язанні житлової проблеми.

³⁴ КПРС в резолюціях..., т. 13, с. 151.

³⁵ Погорілко В. Ф. Влада народу.— К., 1982, с. 23.

³⁶ Дорогунцов С. І. Одинадцята п'ятирічка — втілення економічної політики КПРС.— К., 1982, с. 8.

³⁷ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 11 березня 1985 року.— К., 1985, с. 10.

О. І. КУЛИНИЧ (Київ)

УКРАЇНСЬКІ БУРЖУАЗНІ НАЦІОНАЛІСТИ НА СЛУЖБІ СИЛ АНТИКОМУНІЗМУ ТА КОНФРОНТАЦІЇ (80-ті роки)

Діалектика протиставлення двох соціальних систем в нашу епоху характеризується тим, що з ослабленням позицій імперіалізму внаслідок об'єктивних законів історії його антикомуністичні підступи стають дедалі войовничішими. Втративши історичну ініціативу під час перших двох етапів загальної кризи, в умовах нинішнього, третього її етапу капіталістичний світ усе більше здає свої позиції. Різко загострилися всі притаманні йому суперечності. «...Ми є свідками, — підкреслювалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, — значного поглиблення загальної кризи цієї суспільної системи»¹.

В сучасних умовах не припиняють своїх підричних дій противники розрядки, обмеження озброєнь, стабільності відносин з Радянським Союзом та іншими країнами соціалізму. Імперіалісти шукають вихід із кризи в шаленій гонці озброєнь, дестабілізації міжнародних відносин.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р.— К., 1983, с. 23.

«Не раз бувало,— зазначав В. І. Ленін,— що в такому становищі буржуазний уряд кидався стрімголов в найбільш безумні і безрозсудні авантюри, пояснити які нічим, крім як розпачем і безвихідністю їх становища»².

Сучасність цілком підтверджує цей ленінський висновок. Але, як підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов на прес-конференції в Женеві 21 листопада 1985 р., «за останні десятиріччя у світі відбулись кардинальні зміни, які вимагають нового підходу, свіжого погляду на багато речей у зовнішній політиці... В нинішніх умовах йдеться вже не тільки про протистояння двох суспільних систем, а й про вибір між виживанням і взаємним знищенням»³.

Тим часом найреакційніші кола антикомунізму не припиняють намагання дестабілізувати міжнародне становище, продовжують політику конфронтації, недовір'я і ворожнечі у стосунках між державами з протилежним соціально-економічним устроєм. Одним із виявів такої політики є розв'язана ними проти реального соціалізму широкомасштабна «психологічна війна». Як підкреслюється в партійних документах, нині «...імперіалізм, насамперед американський, здійснює дедалі більш масовані, безпрецедентні за своїм розмахом атаки на наш суспільний лад, марксистсько-ленінську ідеологію, намагається отруїти свідомість радянських людей, перевернути цілі нашої зовнішньої політики, блокувати зростаючий вплив реального соціалізму — головного оплоту справи миру і свободи народів»⁴. За визначенням К. Маркса, «суспільні сили, які пережили себе, ...ще раз перед агонією роблять останнє зусилля, від оборони переходять у наступ...»⁵

У марних спробах зупинити історичний прогрес, досягти реваншу антикомунізм робить одну з основних ставок на буржуазний націоналізм, висувуючи його як альтернативу марксистсько-ленінській ідеології. Правляча верхівка буржуазії особливо активно звертається до нього тоді, коли бачить неспроможність свого курсу на придушення класової боротьби мас іншими методами, коли зазнає все більше поразок у боротьбі двох систем та ідеологій, коли загострюється загальна криза капіталізму. Розглядаючи націоналізм як засіб для ослаблення антикапіталістичної боротьби, досягнення імперіалістичних цілей, маскування антагоністичних суперечностей — цієї невід'ємної риси капіталізму, буржуазні політологи, такі, наприклад, як колишній американський сенатор Ф. Черч, вважають його «домінуючою політичною силою в сучасному світі»⁶.

Орієнтація імперіалістичної реакції на буржуазний націоналізм пояснюється й іншими факторами. Насамперед, тим, що ідеологія і практика буржуазного націоналізму вважається «потенційно ефективною» зброєю в підступах проти реального соціалізму, спробах внести «ерозію» в соціалістичну систему. Так, коментуючи недавні події у Польщі, впливовий американський журнал «Ю. С. Ньюс енд Уорлд Ріпорт», видаючи бажане за дійсне, писав: «Ідеологічна принада комунізму зникає, поступаючись місцем націоналізмові»⁷. У виданій нещодавно в США монографії «Націоналізм у сучасній Європі» взагалі стверджується, що він «залишається пануючою — може, навіть вирішальною — силою в усій Європі»⁸.

² Ленін В. І. Промова на IV з'їзді робітників швейної промисловості. Повне збір. творів, т. 42, с. 304.

³ Рад. Україна, 1985, 22 листоп.

⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 черв. 1983 р., с. 28.

⁵ Маркс К. Антицерковний рух.— Демонстрація в Гайд-парку.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 11, с. 330.

⁶ Washington Post, 1984, March, 4.

⁷ U. S. News and World Report, 1980, December, 15, p. 21.

⁸ Franjo Tudjman. Nationalism in Contemporary Europe.— New York, 1981, p. 3.

Апологети відживаючої суспільно-економічної формації враховують особливу живучість націоналістичних передсудів у суспільній свідомості. Намагаючись підігрівати їх іззовні, наші ідейні вороги виношують плани підриву монолітної єдності соціалістичних націй в СРСР, щоб шляхом протиставлення їх одна одній, а головне — російському народові, ослабити силу й могутність суспільства реального соціалізму.

За сучасних умов буржуазний націоналізм особливо активно використовується і як один із засобів ідеологічної підготовки до нової світової війни. Посилено мусуються постулати «війни проти всіх», переваги «своїх» націй над іншими, її «винятковості» й «богообраності», які лежать в основі націоналістичних доктрин. Ще В. І. Ленін вказував на «прикриття національною ідеологією імперіалістської політики»⁹.

Націоналізм і шовінізм у політичному курсі нинішньої американської адміністрації маскуються облудними фразами про «повернення до патріотизму», відновлення так званого «американізму». «Патріотизм знову в моді» — так красномовно назвав одну із своїх статей уже згадуваний американський журнал, підкреслюючи, що «вибух націоналізму», характерний для сучасної внутрішньополітичної ситуації в США, дозволяє виправдовувати шовіністичну спрямованість усієї політики¹⁰. Під поняттям «патріотизму» в даному випадку мається на увазі дух американського «месіонізму», «винятковості» і поряд з цим дух антикомунізму й антирадянщини, намагання повернути назад хід історії, зупинити суспільний прогрес¹¹.

Реалізуючи конкретні акції психологічної війни, імперіалістичні спецслужби традиційно, протягом багатьох десятиліть використовують у підривній антирадянській діяльності націоналістичні контрреволюційні еміграції, в тому числі й українських буржуазних націоналістів. «Під чорними прапорами антирадянщини й антикомунізму, — наголошував у Звітній доповіді ЦК XXVI з'їздові Компартії України товариш В. В. Щербицький, — зімкнулись усі реакційні сили. І, як завжди, особливо шаленіють у безсилій люті закляті вороги нашого народу, прислужники імперіалізму — українські буржуазні націоналісти»¹².

Вся історія українського буржуазного націоналізму від його виникнення до наших днів по суті є літописом його слугування монополістичній олігархії. В усі часи програми, ідейно-політична і практична діяльність націоналістичних організацій суперечили інтересам українського народу, були й залишаються специфічною формою національної зради, яка виявлялася й виявляється у співробітництві з контрреволюцією всіх мастей, прямому пособництві іноземним імперіалістам. Недарма українські буржуазні націоналісти були активними учасниками всіх «хрестових походів» відживаючого ладу проти нашої країни, незмінно виконували найогидніші доручення своїх хазяїв.

В сучасних умовах одне з найголовніших завдань, які ставлять перед зарубіжними організаціями українських буржуазних націоналістів спецслужби Заходу, це участь у психологічній війні імперіалізму проти СРСР та інших країн соціалістичної співдружності. «Нинішній антикомунізм, — говорить в одній із заяв Національного комітету Комуністичної партії США, — вбирає в себе дедалі брудніші й мерзенніші мізми імперіалістичної ідеології, в тому числі антирадянщину, неонацизм і профашизм, расизм і білий шовінізм, лоялізм і суперпатріотизм, антисемітизм і ультра націоналізм»¹³.

⁹ Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення. Повне збір. творів, т. 30, с. 20.

¹⁰ U. S. News and World Report, 1981, July, p. 41.

¹¹ Howell L. America's Role in the International Arena: Why not number two? — Usa today, January, 1981, p. 15—18.

¹² Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1981, с. 54.

¹³ Цит. за: Цвигун С. К. Тайный фронт. — М., 1973, с. 27—28.

Нині імперіалістична реакція в пошуках додаткового пропагандистського забезпечення свого курсу на одурманювання мас націонал-шовіністичною фразеологією, насаджування «суперпатріотизму», який насправді є втіленням найреакційнішої теорії і практики сучасного монополістичного капіталу, все більшого значення надає використанню ультраправих профашистських організацій.

Виконуючи функцію найзаповзятіших прихильників класового насильства монополій, будучи своєрідною «чорною сотнею» антикомунізму, вони розгорнули широку антинародну діяльність. Під приводом боротьби проти «червоної загрози» контрреволюціонери всіх мастей піддають нападкам прогресивно настроєних громадян, борців за мир, всіляко схвалюють відродження маккартизму, обмеження конституційних прав населення. Як зазначав Генеральний секретар Компартії США Гес Холл, головна база підтримки сучасних неоконсерваторів у США — «це, крім ультраправих організацій, найреакційніша частина підприємців і найвідсталіших мас, що піддаються впливові шовінізму та псевдопатріотизму, фанатичних релігійних організацій і т. ін. Все це рухається в одному напрямі..»¹⁴.

Використовуючи в своїх класових цілях усі сили антикомунізму, прагнучи позбавити робітничий рух могутньої зброї — пролетарської солідарності, протиставити робітничий клас різних національностей один одному, адепти капіталізму дедалі частіше залучають до участі у своїх антинародних акціях організації антисоціалістичних, антирадянських буржуазно-націоналістичних еміграцій, зокрема, зарубіжні формування українських буржуазних націоналістів. За розрахунками імперіалістичних сил допомога емігрантським контрреволюційним організаціям «дасть змогу перенести битву ідей на територію противника»¹⁵.

Ототожнюючи своє віддане служіння найреакційнішим силам імперіалізму з «патріотичною» діяльністю, верховоди українських буржуазних націоналістів уже багато років силкуються зобразити себе, з одного боку — «найлояльнішими» громадянами західних країн, де оселилися, а з іншого — «стовідсотковими» українцями, які не шкодують сил заради «матері України». До цієї ж, приблизно, тактики звертаються й інші угруповання контрреволюційної еміграції. В роки, що передували проголошенню «хрестового походу» проти комунізму, а особливо після цієї акції, їх «патріотизм» здобув певне визнання й офіційної буржуазної пропаганди. Так, впливові журнали «Форінг аферз» і «Тайм» назвали контрреволюційних емігрантів і «найпалкішими патріотами» країн, з яких вони походять, і «суперпатріотами» нових країн свого поселення¹⁶. Така оцінка цілком зрозуміла. Вона мала стимулювати професійних контрреволюціонерів до ще активнішого співробітництва з імперіалістичними спецслужбами, виправдати їх в очах трудової еміграції, перешкодити процесам відходу зарубіжних українців від націоналістичної діяльності.

Українські буржуазні націоналісти неспроможні ні приховати, ні заперечити факт своєї зради інтересів народу. «Ми також спеціалісти від патріотизму», — констатує одне з націоналістичних видань. Більш того, вони змушені визнати, що саме в результаті націоналістичної діяльності, виродження її в суто агентурну службу США, наприклад, утворився «тип українського походження» чи «суперамериканець» з долею ненависті до українства і великим почуттям зневаги до всього рідного («Новий шлях», 1982, 16 січ.). Подібну характеристику можна застосувати й до українських буржуазних націоналістів, що живуть в інших країнах. Чого варті їхній «патріотизм», промовисто

¹⁴ Цит. за: Б о л ь ш а к о в В. Шовінізм по-американськи. В кн.: Пост ім. Ярослава Галана, — Львів, 1985, кн. 15, с. 5.

¹⁵ Public opinion, 1982, Febr./March, p. 10.

¹⁶ Foreign Affairs. Summer, 1981, Time, 1980, March, 10, p. 53.

показало одне з націоналістичних видань, зазначивши: «якби чужеземець міг прочитати нашу сучасну пресу, то словом «відщепенці» охрестив би вільне українське суспільство» (мається на увазі контрреволюційна частина еміграції.— О. К.).

Українська еміграція в капіталістичному світі не становить чогось єдиного й однорідного. Більшість її— це робітники, фермери, службовці, лояльно настроєні щодо радянського народу, які не бажають мати нічого спільного з націоналістичною контрреволюцією. Аналіз сучасної націоналістичної преси (наприклад: Свобода, 1982, 27 травня; Українське життя, 1977, 1 березня; Наш голос, 1980, № 12 та ін.) дає підставу стверджувати, що до націоналістичних формувань входить лише близько 1% української етнічної групи на Заході^{16а}.

Нині використання імперіалізмом контрреволюційної емігрантщини проти комунізму йде не тільки за традиційними напрямками. Помітним явищем стало її залучення до антирадянських політичних акцій Вашингтона, зокрема, до участі в провокаційній кампанії «захисту прав людини». У Вашингтоні колишніх нацистських прихвостнів оголосили «борцями за волю».

Звичайно, було б наївним вважати, що купка українських буржуазних націоналістів, запламованих прислужництвом гітлерівському нацизмові, оточена якоюсь особливою прихильністю американської адміністрації. До подібного «співробітництва» вона залучає й кубинських та нікарагуанських «контрас», афганських душманів, польських контрреволюціонерів тощо. Разом з тим загравання з політичними банкрутами, учасниками геноциду проти власних народів, ототожнення їх з «совістю і мрією» Америки є глибоко симптоматичним. Воно показує всю деградацію політичного мислення, весь цинізм і разом з тим безпорадність найреакційніших кіл імперіалізму, які, намагаючись знайти пропагандистське виправдання свого згубного курсу, змушені все ж користуватися лише послугами зрадників, терористів, покидьків суспільства.

Націоналісти захоплені тим, що їхні сподівання, по суті, все більшою мірою вписуються в агресивні плани американського імперіалізму. «Ми схвалюємо американську зовнішню політику, коли вона бойова,— розп'якують оунівські екстремісти,— нам подобається Рейган. Все гарно, коли б він мав змогу піддержати свою боєвість ділами» (Свобода, 1984, 25 лютого).

Кандидатуру нинішнього президента, як відомо, палко підтримували на останніх виборах усі реакційні кола країни. Серед урапатріотичного хору американських ультра чути було й голос представників контрреволюційної еміграції, в тому числі й українських буржуазних націоналістів, які з маніакальною впертістю закликають до нової світової війни. Через свої газети вони розгорнули галасливу кампанію за повторне обрання Рейгана— Буша.

Всіляко розхвалював, наприклад, нинішню адміністрацію бандерівський «Шлях перемоги». В номері від 17 червня 1984 р. наведено аж кілька «позитивів» республіканського урядування. На думку стецьківців, «українські учасники передвиборів і в листопаді виборів президента США мали б пам'ятати, що Рональд Рейган значно оздоровив економіку цілої країни».

Подібні твердження— наочне свідчення класової ворожості оунівських формувань і трудящим американцям. Адже загальновідомо, що так звана «рейганоміка» призвела до дуже сумних наслідків. Так, за офіційною американською статистикою, майже 34 млн. американців нині живуть нижче «рівня бідності», система соціальної допомоги, яка була головним об'єктом класового наступу монополій, «жах-

^{16а} Див.: Горелов М. Є. Криза організацій українського буржуазного націоналізму на сучасному етапі.— К., 1985, с. 106.

ливо недостатня», а гонка озброєнь, що поглинає колосальні матеріальні й людські ресурси, неминуче спричинить нове погіршення становища трудящих¹⁷.

Тим часом свої розумування бандерівська газета підсумовує таким чином: «Хто — хто, а українці (тобто буржуазні націоналісти.— О. К.) розуміють, що боротьба проти комунізму в Афганістані чи в Південній Америці є боротьбою за могутню і вільну Америку...»

Українські буржуазні націоналісти радо вітають кожен крок імперіалізму в бік загострення міжнародної напруженості, твердячи, що, «Захід, а особливо США, ні в якому випадку не повинні випрягатися з так званої «холодної війни». Звичайно, «холодна війна» — не самоціль у планах імперіалістичних ультра та їхніх націоналістичних підголоків. Вона, за їх задумами, тільки сприятиме здобуттю «переваги» у майбутній світовій війні. До того ж, за визнанням самих оунівців, націоналістична контрреволюція «процвітає в атмосфері «холодної війни», як це було останніми роками... Не дивно, що більшість із нас... проти відновлення детантської атмосфери» (Українські вісті, Детройт, 1985, 3 лютого).

Як і в усі попередні часи, організатори психологічної війни орієнтують націоналістів передусім на пропагандистські підступи, метою яких є дискредитація й підриг єдності КПРС і радянського народу. Саме непорушна єдність Комуністичної партії і радянського народу, вірність трудящих нашої країни марксистсько-ленінським ідеалам, що є запорукою всіх успіхів Союзу РСР у комуністичному будівництві, викликають найбільшу лють у верхівки українського буржуазного націоналізму та її хазяїв. Вони розуміють: це головна причина неспроможності спроб імперіалізму «розмити», «підірвати зсередини» реальний соціалізм. «Наша акція повинна бути ведена на розвал» СРСР,— твердить ватажок бандерівців Я. Стецько. «Ми апелюємо до вільного світу — розгорнути модерний тип ведення війни, тобто — психологічно-політичну, ідеологічну офензиву проти... більшовизму» (Визвольний шлях, 1985, № 4, с 410—411).

Дедалі наочніше переконуючись у безперспективності й приреченості спроб розколоти єдність народів Союзу РСР, імперіалістична реакція, а також її націоналістичні найманці намагаються шукати якісь «нетрадиційні» форми й методи підривної діяльності.

Українські буржуазні націоналісти найбільші свої надії пов'язують з тими манівцями, на які може завести антикомуністичне засліплення нинішніх політичних лідерів Заходу. Вони страшенно бояться, що здорові погляди на міжнародні стосунки врешті-решт візьмуть гору над політичним авантюризмом. Заради можливості й надалі паразитувати в ролі одного із знарядь войовничого антикомунізму націоналістичні ватажки переконують правлячі кола капіталістичних країн у необхідності продовження «твердого» курсу щодо СРСР, інших соціалістичних країн, відмови від будь-яких переговорів.

Верховоди націоналістичних організацій безперервно повторюють: «Компроміс з комунізмом дорівнює певній, хоча й несвідомій згоді на смерть». Замість досягнення взаємоприйнятних домовленостей, що є єдиною альтернативою нечуваній гонці озброєнь, вони закликають Захід «відмовитися від стриманості», проводити й далі курс на загострення міжнародної ситуації, запевняючи своїх хлібодавців у цілковитій готовності, як і під час служіння гітлерівцям, «співпрацювати із Заходом... щоб стерти з лиця землі будь-якого роду комунізм» (Новий шлях, 1982 р., 4 травня). Звичайно, подібні «гучні» заяви націоналістичних маріонеток принаймні смішні. Їхня «співпраця» з ударними силами антикомунізму завжди зводилася до слухняного виконання найбрудніших завдань.

¹⁷ Див.: Правда, 1986, 15 янів.

Покладаючи всі свої сподівання на тотальну війну світу капіталу проти СРСР та інших країн соціалістичної співдружності, ігноруючи реалії міжнародного життя, українські буржуазні націоналісти навипередки «доводять», що в сучасних умовах «Заходові залишається один вихід...: відкрита конфронтація або відкрита війна з Росією» (Шлях перемоги, 1983 р. 1 травня). «Чим гірші відносини з Москвою,— повчає бандерівський щотижневик,— тим у безпечнішій ситуації перебуває вільний світ» (Гомін України, 1984, 16 травня).

Імперіалістичні кола, на утриманні яких існують реакційні емігрантські формування, не шкодують коштів для «взаємозбагачення» стратегії і тактики антирадянської діяльності цих найманців антикомунізму. Характерним прикладом спроб скоординувати підривні дії функціонерів контрреволюційної емігрантщини є проведення в 1978, 1980 та 1982 рр. трьох спільних конференцій українських та польських антирадянщиків. Там, як і на інших подібних збіговиськах, українські буржуазні націоналісти одержують від своїх кураторів з імперіалістичних таємних служб конкретні завдання, які й визначають обсяг, характер і спрямування їхньої участі в тій чи іншій антирадянській кампанії.

Цікаво, що пошуки контактів з антирадянськими колами Польщі, Угорщини, Румунії тощо українські буржуазні націоналісти почали ще під час другої світової війни. Як зазначає один з оунівських «ідеологів» Я. Гайвас, уже в другій половині війни націоналісти починають «політичні розмови з тими з сусідів, з якими можливо було їх провадити, поляками і чехами... ОУН веде не без успіху розмови з мадярами, поляками, шукає контактів з іншими, творить антибольшевицький блок народів» (Сучасність, 1985, № 10, с. 68).

Нині націоналістичні верховоди пропонують свої послуги організаторам психологічної війни проти країн соціалізму в діяльності підривних радіостанцій «Голос Америки», «Свобода» тощо. Адже, як зазначало одне з націоналістичних видань, приклад Польщі показує «ефективність» радіопропаганди. Тимчасовий наступ так званої «повзучої контрреволюції» в ПНР, доводять буржуазні націоналісти, був наслідком не тільки й не стільки діяльності внутрішньої реакції, скільки, насамперед, цілеспрямованої діяльності західних антикомуністичних центрів та радіодиверсантів (Сучасність, 1981, № 2).

Антикомуністичні кола надають величезного значення посиленню підривної радіопропаганди проти СРСР і його союзників. Адміністрація США підвищила субсидії на утримання радіостанцій «Голос Америки», «Свобода», «Вільна Європа» та ін. і водночас змінила форми й стиль їх роботи. Перед ними ставиться конкретне завдання: активізувати спроби дестабілізації Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, сприяти виникненню серед їх громадян атмосфери так званого «розсіяного невдоволення». Для досягнення цієї нездійсненої мети грошей не шкодують. Так, у 1983 р. сумарні витрати американської адміністрації на пропаганду (переважно антирадянську) становили приблизно 2,5 млрд. доларів. Тільки на реорганізацію радіостанцій «Голос Америки», «Свобода» та «Вільна Європа» на період з 1980 по 1985 рр. було виділено понад 1 млрд. доларів.

Розуміючи, що за такої сприятливої кон'юнктури можна добре погріти руки, ватажки українського буржуазного націоналізму наплягають на дальшому посиленні радіопровокацій проти Української РСР. Вони добиваються при цьому, щоб «українська редакція радіостанції «Свобода» наслідувала «польський приклад» «Вільної Європи». За взірець для націоналістів править радіопрограма «Голос американізму» — рупор найбільшої клерикально-неофашистської організації у США «Моральна більшість». План створення власної оунівської радіостанції рекламується націоналістичними ватажками як «особливо дієвий засіб» для успішного ведення психологічної війни. «Мати сильні радіопрограми в Україну було б дуже доцільно,— заявляють націона-

лістичні «ідеологи».— Це могло б сприяти процесові внутрішньої де-консолідації советського режиму» (Визвольний шлях, 1982, № 3). Вони цілком серйозно обговорюють можливість «створити на базі націоналістичної радіостанції центр психологічної війни ОУН».

«Вільне слово тріумфує,— з радістю відзначила цю подію націоналістична преса, «своєрідно» розуміючи під поняттям «воля» поширення найбезсовіснішої брехні про СРСР та Радянську Україну.— Нема вже згори накидуваних табу «небезпечної тематики», мовляв, ніби суперечної з політичною лінією Америки» (Свобода, 1984, 26 січня). На радіостанції «Свобода» 1983 р. працювала спеціальна комісія з т. зв. «дисидентів», яка підготувала рекомендації щодо модифікації і вдосконалення підривних передач. Як зазначив у спеціальному меморандумі директор «Свободи» та «Вільної Європи», один з вищих чиновників ЦРУ Д. Бейлі, комісія рекомендувала посилити «критичне» ставлення до СРСР, причому особлива увага повинна приділятися фальсифікаціям національної політики КПРС. Імперіалізм має багатий досвід обману мас шляхом маніпулювання їх свідомістю за допомогою націоналістичних гасел, зміщування понять «національне» й «націоналістичне», фальсифікації принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, перекинувань національної політики КПРС і Радянської держави. У своїй антикомуністичній політиці й пропаганді буржуазні уряди намагаються всіляко підігрівати націоналістичні настрої, спекулювати на національно-патріотичних почуттях людей. За задумами й сподіваннями ідеологів сучасного антикомунізму, спекуляції навколо національно-етнічних проблем, показ їх в емоційно-драматизованій формі сприятимуть виникненню недовіря до марксистсько-ленінської ідеології, дискредитації реального соціалізму. Для досягнення цієї підступної мети правлячі кола капіталістичних країн, насамперед США, активно використовують реакційну емігрантщину, в тому числі й зарубіжні формування українських буржуазних націоналістів. Підтверджується геніальність ленінського висновку про те, що імперіалізм, позбавлений можливості піти проти соціалізму зі зброєю в руках, іде «із зброєю брехні і наклепу»¹⁸.

«Український буржуазний націоналізм,— писав Д. З. Мануїльський,— працював завжди як наймит на чужого пана... Він ніколи не був самостійним, тому що він ніколи не орієнтувався на сили власного народу, а орієнтується на багнети чужинців»¹⁹. Як і під час служіння гітлерівцям, коли оунівці цілком свідомо виконували роль нацистської маріонетки, так і нині вони навіть мріяти не можуть про якусь самостійну діяльність. Всі антикомуністичні, антирадянські акції емігрантської контрреволюції інспіруються спеціальними відомствами капіталістичних країн. Та будь-які спроби відживаючого ладу повернути розвиток історії назад об'єктивно приречені. Як підкреслював тов. М. С. Горбачов у доповіді на четвертій сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання, «мрії про світове панування порочні в самій основі — і в тому, що стосується мети, і в тому, що стосується засобів. Подібно до того, як проекти вічного двигуна народжуються з незнання елементарних законів природи, імперські претензії виростають з далеких від реальної дійсності уявлень про сучасний світ»²⁰.

Курс світової реакції — битий курс: від «хрестового походу» 14 капіталістичних держав з метою «задушити російську революцію в колисці» до «глобальної кампанії за свободу» нинішньої капіталістичної олігархії. Він не мав і не має історичної перспективи.

¹⁸ Ленін В. І. Промова на засіданні пленуму Московської Ради робітничих і селянських депутатів 28 лютого 1921 р.— Повне збір. творів, т. 42, с. 352.

¹⁹ Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі фашистської Німеччини.— К., 1947, с. 18.

²⁰ Рад. Україна, 1985, 28 листоп.

ПЕРША ДЕКАДА УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА В МОСКВІ

(До 50-річчя відкриття)

Історичні успіхи трудящих УСРР в будівництві соціалістичного суспільства сприяли розквіту українського радянського мистецтва, яке розвивалося в постійних творчих взаємозв'язках з мистецтвом братніх народів Союзу РСР. Величезні досягнення культури республіки за роки Радянської влади продемонструвала Перша декада українського мистецтва в Москві у березні 1936 р. Багатюще мистецтво Радянської України представляли Київський державний театр опери та балету, хорова капела «Думка», капела бандуристів, жіночий хоровий ансамбль та ансамбль українського народного танцю.

Урочисте відкриття декади відбулося 10 березня 1936 р. в Колонному залі Будинку спілок. На честь митців з України творчий колектив Великого театру Союзу РСР влаштував святковий вечір, на який прийшли більш як тисяча представників громадськості столиці. З теплими словами до посланців республіки звернулися українською мовою провідні співаки Великого театру І. С. Козловський та А. В. Нежданова. Потім відбувся великий концерт, на якому виконувалися твори російських та українських композиторів.

Центральною частиною декади були вистави Київського державного академічного театру опери і балету, який показав столичним глядачам свої кращі постановки — опери «Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемівського, «Наталка Полтавка» М. В. Лисенка, «Снігуронька» М. А. Римського-Корсакова. Всі вистави Київської опери користувалися незмінним успіхом у столичних глядачів. На них були присутні керівники Комуністичної партії та Радянського уряду. Крім спектаклів для широких кіл глядачів, колектив театру організував окремі вистави для бійців Московського військового округу та працівників літератури й мистецтва столиці.

Протягом десяти днів спектаклі та концерти майстрів мистецтва України транслювалися по радіо, хід декади щоденно висвітлювався на сторінках центральних та республіканських газет. Особливе захоплення у глядачів викликали яскраві, самобутні вистави Київської опери. Газета «Правда» в ті дні писала: «Жоден театр не мав за останні роки такого великого і заслуженого успіху, як Київський театр опери і балету. Цей успіх пояснюється насамперед високою якістю українських ансамблів, солістів та художніх керівників. Успіх українців тісно пов'язаний з тим інтересом до української культури, який міцно живе у трудящих Москви»¹.

Захоплено зустріли москвичі виступи провідних солістів опери М. І. Литвиненко-Вольгемут, М. І. Донця, І. С. Паторжинського, О. А. Петрусенко. Як відзначалось у пресі, запорукою великого успіху митців УСРР був дійсно народний характер їх творчості. Ця риса виявилась як у доборі репертуару, так і у виконавській манері музичних колективів та окремих виконавців. Глядачі та преса високо оцінили художнє оформлення спектаклів, відзначали їх вишуканість у поєднанні з простотою, тонкий смак.

Незмінним успіхом у трудящих столиці користувалися виступи хорової капели «Думка», капели бандуристів, жіночого хорового ансамблю та ансамблю народного танцю.

Незмінним успіхом у трудящих столиці користувалися виступи хорової капели «Думка», капели бандуристів, жіночого хорового ансамблю та ансамблю народного танцю.

¹ Правда, 1936, 22 марта.

Після закінчення декади, 22 березня, відбулася творча зустріч майстрів мистецтв України і Москви. На ній підкреслювалося, що здобутки українського народу в усіх сферах економічного, суспільного і культурного життя стали можливими завдяки дружній допомозі російського народу, підтримці усіх народів Союзу РСР.

Враженнями від зустрічі з митцями України поділилися відомі майстри сцени столиці М. М. Блюменталь-Тамаріна та Л. М. Леонідов. Із словами вдячності за гостинність та високу оцінку їх творчості виступили М. І. Литвиненко-Вольгемут та О. А. Петрусенко.

Після офіційної частини відбувся великий концерт майстрів мистецтв Москви і України, в якому, зокрема, виступили відомі співаки, солісти Великого театру В. В. Барсова, М. П. Максакова, М. Й. Рейзен та ін. Червонопрапорний ансамбль червоноармійської пісні і танцю виконав ряд популярних українських народних творів.

Декада українського мистецтва в Москві викликала величезний інтерес і захоплення широких кіл громадськості. Значення декади у зміцненні дружби братніх народів відзначила «Літературна газета»: «Червона Москва влаштувала українським митцям винятково теплу зустріч, продемонструвавши ще раз братню солідарність і єдність народів, що спільними силами творять соціалізм і його культуру»².

Комуністична партія та Радянський уряд високо оцінили досягнення мистецьких колективів Української РСР. 23 березня 1936 р. Київський державний академічний театр опери і балету першим в країні був нагороджений орденом Леніна, 18 учасників декади відзначено орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани»³. Серед нагороджених — солісти опери М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський, О. А. Петрусенко, диригенти В. Я. Йориш та А. П. Пазовський, режисер В. Д. Манзій, художні керівники музичних колективів В. М. Верховинець, Н. Ф. Городовик та ін.

Провідним співаком опери було присвоєно почесні звання: народного артиста республіки І. С. Паторжинському, заслуженого артиста — О. А. Петрусенко, М. С. Гришку, А. О. Іванову, О. Д. Ропській та ін.⁴

З метою створення максимально сприятливих умов для творчої праці Радянський уряд асигнував театру опери і балету 3 700 тис. крб. Ці кошти були направлені на спорудження житлового будинку для акторів та капітальний ремонт театру⁵.

Декада українського мистецтва в Москві поклала початок систематичному обміну творчими колективами між братніми республіками Союзу РСР. Вже в 1936 р. в Москві з творчими звітами виступили майстри мистецтв Казахстану і Грузії. Того ж року в Києві гастролювали МХАТ СРСР, Ленінградський драматичний театр, Московський театр ляльок, в Єнакієвому виступав симфонічний оркестр Московської філармонії⁶.

Декада українського мистецтва в Москві була виявом дедалі міцніючої дружби і співробітництва братніх народів. Творчі зв'язки майстрів мистецтв сприяли художньому зростанню і взаємозбагаченню братніх культур, були важливим фактором побудови і зміцнення соціалістичного суспільства.

Л. І. ТКАЧОВА (Київ)

² Літ. газ., 1936, 18 берез.

³ Вісті ЦВК УСРР, 1936, 24 берез.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Дружба и братство русского и украинского народов.— В 2 т. К., 1982. т. 2, с. 198—199.

АКТУАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ НА СВІДОМІСТЬ МАС

И. И. Коломийченко

Воспитание историей.

Киев; Политиздат Украины, 1985.— 215 с.

Комуністична партія Радянського Союзу, весь радянський народ, схвалюючи рішення XXVII з'їзду партії, на якому прийнято нову редакцію Програми, Статут КПРС та Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, визначають перспективу вдосконалення основних ланок і структур радянського суспільства, подолання найважливішого за весь час соціалістичного будівництва і надзвичайно складного рубежу — досягнення нового якісного стану суспільства. Вирішення цих завдань вимагає прискорення науково-технічного прогресу, технічного переозброєння і реконструкції всього діючого виробництва, його інтенсифікації, дальшого піднесення духовного життя народу.

Рецензована монографія звернена передусім до сучасника і стосується найголовніших проблем розвитку світової цивілізації: утвердження на планеті Земля ідей марксизму-ленінізму, боротьби сил прогресу проти імперіалізму й реакції, за мир і демократію, вдосконалення реального соціалізму і побудови комунізму. Вирішити ці завдання неможливо без врахування уроків минулого, вмілого звернення до історії як колективної пам'яті народу. Тільки на цій основі може сформувався історична свідомість радянського суспільства.

Структура дослідження, на наш погляд, вдало визначає основні напрями теми. А саме: теоретичні й методологічні принципи історичної науки; вчення марксизму-ленінізму про історичні знання як могутню силу пізнання світу і його революційного перетворення; роль праці, трудової діяльності людей у сфері матеріального виробництва — вирішальної умови історичного прогресу; трудове, інтернаціонально-патріотичне, етико-моральне виховання; форми й засоби оволодіння історичними знаннями.

Автор дає глибоке й різнобічне обґрунтування суті революційного вчення Маркса, Енгельса, Леніна, показуючи, що це — ключ до розуміння найскладніших проблем розвитку природи і людського суспільства, яким властиві об'єктивні закономірності. Саме наука історія, як вказували Маркс і Енгельс, вивчає умови життя людей, суспільні відносини, правові й державні форми з їх ідеальною надбудовою. В. І. Ленін, як учений в революції і революціонер в науці, творчо застосовуючи діалектико-матеріалістичний метод, збагатив принципово важли-

вими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап у його розвитку. Він — основоположник радянської історичної науки, з ним нерозривно зв'язана вся сучасна історія. Ці твердження знайшли аргументований виклад у праці.

Значне місце в монографії приділяється висвітленню матеріалістичного розуміння і тлумачення історії — як величезного досягнення перетворюючої ролі революційної марксистсько-ленінської науки, основи наукового передбачення суспільного розвитку. Глибоке осмислення минулого стало одним з відправних моментів розробки політичної стратегії пролетарської партії в боротьбі за повалення експлуататорського ладу і встановлення диктатури пролетаріату, створення нового суспільно-політичного устрою. Тільки наукова історія, яка вивчає минуле людства в усій його конкретності й багатогранності, справляє значний вплив на все духовне життя суспільства. В. І. Ленін вказував, що «дійсна історія є база, основа, буття, за яким іде свідомість»¹. Саме в науковій історії він вбачав «марксистське обґрунтування всім нашим рішенням»². Автор праці показав, що глибоке знання історії і, насамперед, творче засвоєння історії Комуністичної партії Радянського Союзу і соціалістичної Вітчизни є неодмінним компонентом наукового, марксистсько-ленінського світогляду радянських людей. Це один із суттєвих показників загальної культури трудівників соціалістичного суспільства.

Автор на конкретному матеріалі доводить, що марксизм-ленінізм розглядає минуле як сходинку до сучасного, як досвід, що допомагає у здійсненні сьогоденних завдань соціалістичного будівництва й визначенні перспективи на майбутнє. А тому знання історії, марксистсько-ленінське розуміння історичного процесу безпосередньо впливає на вироблення діалектико-матеріалістичної основи суспільної свідомості. Обґрунтування і зміцнення її можливе лише на принципі історизму, який має яскраво виражений революційний характер і стверджує високі ідеали суспільного прогресу, сприяє вихованню найкращих рис людської особистості. Історія як пам'ять людства на конкретних прикладах допомагає формувати такі морально-політичні якості, як радянський патріотизм, пролетарський інтернаціоналізм, відданість справі робітничого класу, ідеалам комунізму, глибоку повагу до героїчних революційних, бойових і трудових традицій радянського народу, постійне прагнення їх розвивати, примножувати й возвеличувати.

¹ Ленін В. І. Конспект книги Гегеля «Лекції з історії філософії», Повне зібр. творів, т. 29, с. 221.

² Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету 7 березня.— Там же, т. 36, с. 3.

Діалектико-матеріалістичний підхід до вивчення і висвітлення минулого, стверджує І. І. Коломийченко, не тільки посилює вплив історії на утвердження наукового світогляду, а й виступає важливою умовою перетворення знань на переконання, що скеровують до активної боротьби за здійснення революційних ідеалів робітничого класу, його марксистської партії, є гострою зброєю в боротьбі проти ворожої ідеології. Вивчення й пропаганда історії з марксистсько-ленінських позицій сприяє вихованню класового підходу до явищ суспільного життя, визначенню правильних критеріїв для оцінки конкретних трудових справ і дій усіх трудящих соціалістичного суспільства.

Виходячи з положень класиків марксизму-ленінізму, автор переконливо показує функції історії в загальній системі ідеологічної роботи партії, комуністичному вихованні трудящих. За нинішніх умов, підкреслюється в монографії, роль ідейно-виховної роботи дедалі зростає, вона перетворюється на могутній фактор, який скеровує свідому діяльність трудящих в усіх областях громадського та особистого життя. Головним її напрямом є мобілізація трудової енергії мас на здійснення економічної політики КПРС, виховання у радянських людей любові до праці, почуття обов'язку й відповідальності, господарського ставлення до суспільного добра, вміння сповна і раціонально використовувати все, що має наша країна, творчо розв'язувати назрілі соціально-економічні завдання. Успіхи в розвитку економіки нерозривно зв'язані з науково-технічним, соціально-політичним і духовним прогресом. І цей діалектичний взаємозв'язок виявляється в тому, що інтенсифікація виробництва, здійснення повороту в бік ефективності та високої якості праці великою мірою залежить від ідейно-політичної зрілості, професійної компетентності і морально-психологічної стійкості радянських людей.

Одним з найважливіших факторів, які формують марксистсько-ленінський світогляд, ідейно-політичну свідомість будівників комуністичного суспільства, визначають їх життєву позицію, є історія нашої Вітчизни. Цим проблемам автор приділяє особливу увагу. На багатогранному конкретно-історичному матеріалі в книзі розкрито титанічний життєвий шлях В. І. Леніна — творця, теоретика і вождя Комуністичної партії, самовідданість учасників Великої Жовтневої революції і громадянської війни, всевітньо-історичний подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні, трудову звитягу робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції в побудові соціалізму, керівництво КПРС радянським народом у боротьбі за дальший розвиток і зміцнення соціалістичної Вітчизни. Всі ці історичні віхи несуть у собі величезний виховний заряд для наших сучасників, особливо молоді і становлять невичерпне життєдайне джерело ідейно-політичного гарту.

В книзі простежується важливе положення про те, що виховуючий потенціал історії набуває більшої ваги і значення ще й тому, що вона активно впливає не тільки

на розум, а й на почуття людини, сповнюючи соціологічні абстракції конкретним змістом, показуючи їх у живій тканині фактів і подій. Саме таке, предметне і наочне уявлення про шляхи суспільного прогресу дає змогу людині зримо відчувати велич звершень соціалістичного творення, комуністичної перспективи, правильно співвіднести у повсякденному суспільному бутті минуле, сьогодення і майбутнє.

Історія нашої Батьківщини дає найрізноманітніший повчальний матеріал для виховання передового світогляду — марксизму-ленінізму, соціалістичних норм моралі. Органічною частиною історії Вітчизни є історія Комуністичної партії Радянського Союзу. А тому вивчення героїчного шляху ленінської партії, яка виникла й розвивається як партія інтернаціоналістів, нерозривна складова частина всесвітнього визвольного руху пролетаріату, міжнародного комуністичного руху, підкреслюється в монографії, озброює нас знаннями законів класової боротьби, суспільного розвитку, будівництва соціалізму й комунізму. Партія Леніна волею історії виступила першовідкривачем шляхів побудови нового суспільства. Мудрість і політична зрілість, сміливість і тверезість, новаторство й реалізм, революційний розмах і діловитість — такі основні риси партії нового типу, яка виникла, за визначенням В. І. Леніна, «на найміцнішій базі теорії марксизму»³. Значення історичного досвіду Комуністичної партії важко переоцінити. Він — загальнозначимий, інтернаціональний.

Автор розкриває суть принципу партійності в історичному пізнанні. Він підкреслює, що таке сприйняття поглиблює розуміння закономірностей історичного процесу, закономірності й неминучості перемоги нового суспільного ладу, необхідності боротьби за його утвердження. А це в свою чергу стає могутнім фактором зростання соціальної і трудової активності людей, зміцнення їх упевненості в історичній перспективі — побудові комунізму. Саме тому вивчення історії, оволодіння багатством нагромадженого досвіду виступають неодмінними компонентами освіти й виховання нових поколінь радянських людей, вироблення у них активної життєвої позиції, формування соціалістичної цивілізованості.

В ході дальшого вдосконалення соціалізму, зазначає автор, загального посилення духовного фактора, піднесення культурного рівня трудящих зростає і значення ідейно-виховних функцій історії. Це поглиблює всенародний інтерес до неї. Головною рушійною силою цієї зацікавленості є прагнення повніше пізнати історичні корені нинішніх звершень народу, досягнень у матеріальному й духовному житті радянських людей, зрозуміти причини значного прискорення процесу революційного оновлення світу. Загострення глобальних проблем у нинішніх умовах, прагнення людей праці, спираючись на історичний досвід, революційним шляхом подолати суперечності, закладені в системі імперіалізму, щоб забезпечити

³ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Там же, т. 41, с. 7.

ти людству краще майбутнє,— все це ще більше посилює виховний потенціал історії.

Вивчення минулого з марксистсько-ленінських позицій дає відповідь на проблеми сучасного економічного й суспільно-політичного розвитку країн і народів.

Прагнення радянських людей до набуття історичних знань, любов до історії, до її славних героїчних сторінок пояснюється постійною цілеспрямованою роботою Комуністичної партії по інтернаціональному і патріотичному вихованню радянських людей і насамперед нашої молоді. Таке виховання є постійно діючим фактором, воно згуртовує нації й народності нашої країни, зміцнює соціальну та інтернаціональну єдність радянського народу як нової історичної спільності людей.

У монографії, на наш погляд, слід було виразніше й ширше показати шляхи поси-

лення впливу ідейного і морального потенціалу історії на учнівську молодь, на що звернута особлива увага в Основних напрямах реформи загальноосвітньої та професійної школи як одного з елементів удосконалення соціалістичного суспільства, нового етапу в теорії і практиці комуністичного виховання підростаючого покоління.

Знати історію — це, перш за все, історично мислити. Допомагають цьому процесові й різні форми мистецтва. Саме тому в книзі було доцільно звернутися до образотворчого та кіномистецтва, показати їх роль і значення у формуванні історичної свідомості.

Рецензована монографія написана на належному ідейно-теоретичному рівні. Це актуальне дослідження знайде широке коло читачів.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК (Київ)

З ДОСВІДУ НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА БРАТНІХ НАРОДІВ

Г. С. Брега

*Співробітництво вчених
радянських республік у створенні
матеріально-технічної бази соціалізму.*

К.: *Наук. думка, 1984.— 205 с.*

На сучасному етапі прискорене впровадження науково-технічного прогресу стало основою економічної політики партії і держави. У зв'язку з цим незмірно зростає роль науки в усіх сферах життя країни, у розв'язанні актуальних соціально-економічних проблем. Тому аналіз і узагальнення історичного досвіду розвитку науки і техніки в країні в цілому і в кожній радянській республіці має нині не тільки пізнавальне, а й практичне значення.

У комплексі проблем, пов'язаних з розвитком радянської науки, найменш дослідженим є питання про співробітництво вчених і наукових установ радянських республік як важливу ланку взаємозв'язків братніх народів, зміцнення їх дружби у ході соціалістичного будівництва. Саме тому певний науковий інтерес викликає рецензована монографія, присвячена співробітництву вчених радянських республік у створенні матеріально-технічної бази соціалізму в період соціалістичної реконструкції народного господарства, в якій автор, по суті, вперше в радянській історіографії комплексно підходить до цієї складної і багатогранної проблеми.

Заслугує схвалення вибір автором конкретного періоду в історії нашої країни, який став важливим етапом у становленні соціалізму в СРСР. Послідовне втілення в життя ленінської національної політики благотворно вплинуло на успішний розвиток науки в усіх радянських республіках. Зростала її роль в соціалістичному будів-

ництві, досягнення науки і техніки використовувалися для розвитку продуктивних сил країни, зміцнення її обороноздатності. Це стало можливим завдяки широкому використанню досвіду всіх братніх республік, об'єднанню їх матеріальних, фінансових і наукових потенціалів.

На наш погляд, автор правомірно робить акцент на трьох братніх республіках — РРФСР, УРСР, БРСР, наукове співробітництво яких розглядається на широкому загальносоюзному матеріалі. При цьому підкреслюється значення об'єктивних факторів, що сприяли встановленню і розвитку економічних, суспільно-політичних, культурних і наукових зв'язків цих братніх народів, простежуються якісні зміни, які відбулися у характері цих зв'язків за період побудови соціалізму, показано переростання їх у тісне багатогранне співробітництво.

Автор розглядає ряд важливих аспектів проблеми. Залучаючи широкий конкретно-історичний матеріал, вона досить ґрунтовно висвітлює взаємозв'язки і співробітництво вчених Російської Федерації, Української РСР і Білоруської РСР у створенні наукових установ і вдосконаленні їх структури, підготовці національних наукових кадрів і підвищенні їх кваліфікації, у розгортанні досліджень по вивченню природних ресурсів республік, показує вклад учених у будівництво соціалізму.

Особливої уваги заслуговує вдала і чи не вперше здійснена спроба проаналізувати і систематизувати організаційні форми співробітництва трьох братніх республік: соціалістичне змагання Академії наук РРФСР, УРСР і БРСР у досліджуваній період, декади науки у радянських республіках, всесоюзні, міжреспубліканські і республіканські з'їзди, конференції та інші форуми вчених, показати перші кроки в координації досліджень у масштабах республік і країни в цілому, розкрити роль організаційних форм співробітництва у запровадженні планових засад наукової роботи.

Не втратив своєї актуальності й нині проаналізований у монографії досвід співробітництва вчених РРФСР, УРСР і БРСР по розробці важливих комплексних народногосподарських проблем, нагромаджений під час реконструктивного періоду. Так, велике наукове і практичне значення мала координація зусиль вчених братніх республік для вивчення місцевих паливних ресурсів і використання їх для потреб народного господарства, комплексна розробка проблеми Великого Дніпра, дальше дослідження Донецького вугільного басейну тощо.

Всвітлення основних напрямів і форм співробітництва вчених трьох братніх республік автор здійснила на широкій джерельній базі. Це, насамперед, праці класиків марксизму-ленінізму, рішення партійних з'їздів і конференцій, постанови ЦК КПРС і Радянського уряду, в яких дається теоретичне обґрунтування шляхів розв'язання національного питання у багатонаціональній соціалістичній державі, зміцнення єдності і дружби народів СРСР, зростання ролі радянської науки у будівництві соціалізму і комунізму. В рецензованій праці широко використані вже опубліковані документи, статистичні збірники, мемуарна література, матеріали періодичної преси, і, що особливо цінно, широке коло архівних джерел, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу.

Позитивною рисою книги є те, що автор, досліджуючи зростання ролі науки в соціалістичному будівництві, значення співдружності вчених братніх республік в розробці і розв'язанні важливих народногосподарських проблем, показує значний вклад в розвиток радянської науки, організацію наукових досліджень для потреб народного господарства діячів Комуністичної партії і Радянської держави, організаторів радянської науки С. М. Кірова, Г. К. Орджонікідзе, В. В. Кудяшева, Г. М. Кржижанов-

ського, Г. І. Петровського, О. Г. Шліхтера, вчених О. М. Баха, І. Г. Александрова, Є. О. Патона та ін.

Високо оцінюючи в цілому рецензовану монографію, її структуру, зміст, науково-теоретичний рівень, не можна не відзначити, що не всі питання багатогранної і складної теми одержали в ній достатньо повну розробку. Так, у коло досліджуваних проблем автору можна було б включити співробітництво вчених радянських республік у розвитку хімії й хімічної науки, розкрити її роль і місце у вченні матеріально-технічної бази соціалізму. Адже саме в реконструктивний період, особливо в роки другої п'ятирічки, хімічна наука зробила вагомий внесок у розвиток промисловості та сільського господарства, їх технічне переозброєння. Більш широкого розгляду заслуговує й такий складний процес, як залучення старих наукових спеціалістів до соціалістичного будівництва. Не зовсім заслужено, на наш погляд, з поля зору автора випав такий важливий аспект досліджуваної проблеми, як співдружність вчених і науководослідних установ братніх республік з виробничими колективами промислових підприємств у розв'язанні практичних завдань по впровадженню науково-технічного прогресу у виробництво. В ряді випадків праця, особливо перший та другий параграфи першого розділу, переобтяжені цифровими даними. Книга значно виграла б, якби цей матеріал було зведено у таблицях.

Однак всі ці побажання і зауваження мають частковий характер і не впливають на загальну позитивну оцінку цікавої й змістовної праці, яка відзначається високим науково-теоретичним рівнем, багато в чому новою постановкою і розв'язанням ряду питань, комплексним підходом до досліджуваної проблеми.

С. М. СИРЦОВА (Київ)

ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ВИВЧЕННЯ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр.

Ю. М. Мыцык.

Анализ источников
по истории освободительной войны
украинского народа 1648—1654 годов.—
Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983.— 80 с.;

Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык.

Анализ архивных источников
по истории Украины XVI—XVII вв.—
Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984.— 83 с.;

Ю. А. Мыцык.

Записки иностранцев как источник
по истории освободительной войны
украинского народа 1648—1654 гг.—
Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1985.— 84 с.

Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. та воз'єднання України з Росією закономірно привертають до себе

постійну увагу вітчизняних істориків, причому особливо важливий внесок в їх вивчення зроблено у радянський час. Однак і досі ряд важливих аспектів цієї теми залишається слабо дослідженим. Особливо негативно впливає на дальшу розробку важливих теоретичних і конкретних питань відставання у дослідженні джерел. Цю прогалину частково заповнюють рецензовані праці вчених Дніпропетровського університету, в яких уперше в радянській історіографії покладено початок комплексному дослідженню джерел з історії визвольної війни 1648—1654 рр.

Важливою позитивною рисою всіх рецензованих книг є їх насиченість значним архівним матеріалом. Зокрема, використано документи найбільших вітчизняних архівосховищ у Москві (ЦДАДА СРСР, ДБЛ, ДІМ СРСР), Ленінграді (ЦДІА СРСР, ДПБ, БАН СРСР), Києві (ЦДІА УРСР, ЦНБ АН УРСР), Львові (ЦДІА УРСР, ЛБАН УРСР), а також матеріали архівів, музеїв та бібліотек Варшави (Головний

архів давніх актів, Національна бібліотека, бібліотека Варшавського університету), Кракова (Воеводський держархів, бібліотека Польської Академії наук, Ягеллонська бібліотека, Музей Чорторійських), Вроцлава («Оссолінеум», бібліотека Вроцлавського університету).

Документи з архівів ПНР є важливим джерелом для вивчення історії визвольної війни. Ю. А. Мищик та М. П. Ковальський охарактеризували архівну систему Польщі, історію виникнення і розвитку ряду найважливіших архівосховищ та проаналізували найбільш цінні комплекси джерел або конкретних пам'яток. Знайдені Ю. А. Мищиком нові джерела, зокрема 22 листи Б. Хмельницького, близько 200 списків вже введених до обігу документів гетьмана та інших відомих керівників визвольної війни, різні літописи, хроніки, «летючі листки», величезний комплекс джерел, створених у таборі феодально-католицької реакції, дають можливість значно повніше уявити хід війни 1648—1654 рр. в окремих регіонах України, розкрити внутрішню і зовнішню політику гетьманської адміністрації, показати зміцнення російсько-українських зв'язків тощо. Ми вважаємо, що можна порушити питання про підготовку на основі цих матеріалів археографічної публікації, подібної до видання Інституту історії АН УРСР та Архівного управління УРСР «Документи об Освободительній войне украинского народа 1648—1654 гг.» (Київ, 1965). Характерно, що Ю. А. Мищик не обмежується виключно джерелознавчими проблемами — в ряді випадків він вдало розв'язує конкретні питання історії визвольної війни.

Значною мірою на нових матеріалах ґрунтуються також дві праці Ю. А. Мищика, присвячені так званім «запискам іноземців» — важливому і складному джерелу вивчення історії визвольної війни. В книзі, що вийшла у світ в 1981 р., автор спинився лише на творах німецьких та австрійських мемуаристів і хроністів, насамперед К. Я. Гільдебрандта, Й. Майера, Пасторія, Й. Г. Шледера, на аналогічних німецькомовних «летючих листках».

В опублікованій у 1985 р. праці Ю. А. Мищик розглядає більш широке коло творів іноземних авторів, присвячених визвольній війні, зокрема хроніки і мемуари Б. Маскевича, Б. Радзівілла, М. Ємоловського, С. Вежбовського, А. Віміна, П. Шевальє, Ф. П. Далерака, С. Твардовського, В. Коховського, Я. Л. Рудавського, М. Голінського, С. Грондського, Махмеда Сеная, Е. Франціска, а також ряд анонімних пам'яток. У книзі вперше у вітчизняній історіографії проаналізовано трактати публіцистів Речі Поспо-

литої середини XVII ст., в яких вже тоді робилися спроби визначити причини, рушійні сили та характер визвольної війни з метою найбільш ефективної боротьби проти неї. Автор докладно характеризує суспільно-політичну платформу польсько-шляхетських публіцистів, виявляє суперечності в таборі феодально-католицької реакції, знаходить важливі «визнання ворога», змушеного говорити про всенародний характер і велике значення визвольної війни. Ці матеріали сприяють успішній боротьбі проти реакційних концепцій старої дворянсько-шляхетської історіографії та новітніх фальсифікацій українських буржуазно-націоналістичних авторів.

Продовжуючи розробку проблем такої спеціальної історичної дисципліни, як дипломатика, розпочату І. П. Крип'якевичем, автор піддає аналізу комплекс документів Б. Хмельницького. Вивчення актового матеріалу вимагає, як відомо, особливої методики, але і це завдання автор виконав кваліфіковано. Слід відзначити, що заслуга Ю. А. Мищика полягає у чіткому визначенні характерних рис і походження формуляру універсалів і наказів Б. Хмельницького та його сподвижників¹, обґрунтованій класифікації всього комплексу гетьманських документів.

На жаль, рецензовані праці не позбавлені окремих недоліків. Так, «Історію війни козаків проти Польщі» П. Шевальє автор відніс до мемуарів, хоча із змісту дослідження випливає, що місце даної пам'ятки — серед історичних творів. Поза увагою автора чомусь залишився фрагмент копії М. Голінського, надрукований у відомій архіографічній публікації документів з історії визвольної війни². Неточно передано інтитуляцію І. Петражицького в його універсалі від 22 березня 1632 р.

Однак, на нашу думку, рецензовані праці є певним внеском у джерелознавство визвольної війни. Вони подадуть велику допомогу дослідникам не тільки зазначеної проблеми, а й взагалі історії України XVI — поч. XVII ст.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

¹ См. также: Мыцк Ю. А. О формуляре универсалов и приказов сподвижников Богдана Хмельницкого. — В кн.: Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. — Днепропетровск, 1985, с. 107—113.

² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. — В 3-х т. М., 1954, т. 2, № 183, с. 445—447.

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ

В. Н. Кадеєв.

*Херсонес Таврический
в первых веках нашей эры.*

Харьков: Вища школа.

Изд-во при Харьков. ун-те, 1981.— 144 с., ил.

Херсонес Таврійський, заснований в останній чверті V ст. до н. е., був великим політичним, економічним і культурним центром античної цивілізації у Північному Причорномор'ї. Дослідники присвятили йому кілька монографій та сотні статей. Однак багато важливих проблем історії цієї давньогрецької держави вивчено ще недостатньо. Цю прогалину значною мірою заповнює книга В. І. Кадеєва.

Херсонеська проблематика розробляється цим автором давно й успішно. Рецензована монографія підбиває підсумки його багаторічних пошуків і є спробою узагальнення опрацьованих ним джерел. У ній характеризуються історія, соціальна структура, державний устрій та етнічний склад населення Херсонеса в I ст. до н. е.—III ст. н. е.

Автор обгрунтував актуальність обраної теми й її хронологічні рамки, чітко сформулював завдання дослідження, охарактеризував історіографію проблеми, а також усі категорії джерел, що використовуються для висвітлення порушених ним питань.

Дослідник дає докладний огляд зовнішньополітичної обстановки, в якій розвивалося місто у досліджуваній період. Дуже докладно автором, зокрема, простежуються херсонесько-боспорські зв'язки, починаючи з 14 р. до н. е. до середини 40-х років I ст. н. е. В той час місто потрапило під протекторат боспорських правителів. Висвітлюючи події між 45 і 123 рр. н. е., В. І. Кадеєв відзначає, що у ті роки Херсонес звільнився від іноземної «опіки» й мав статус «вільної» держави. Незважаючи на те, що окупація Таврії римлянами в I ст. н. е. була предметом спеціальних досліджень, В. І. Кадеєв робить ряд цікавих спостережень та висновків. Так, він твердить, що відомий похід легата Мезії — Т. Плавція Сільвана у Північне Причорномор'я відбувся не в 57 р., а в 60-х роках I ст. (с. 20—21). Автор спростовує також поширені в літературі твердження про те, що нібито Т. Плавцій Сільван вивіз з Херсонеса багато хліба, заперечує перебільшення масштабів римської військової присутності у Таврії в I ст. н. е. (с. 21—22). Евакуація римського гарнізону з міста, за його припущенням, відбулася не раніше II ст. н. е. (с. 24).

Значна частина книги присвячена характеристиці другої половини II—III ст. н. е. В. І. Кадеєв визначив місце дислокації римських військових підрозділів, їх склад і дав оцінку політичного статусу Херсонеса в умовах нової римської окупації Криму. Поряд з ретельним аналізом відомих джерел він увів до наукового обігу нові. Дослідник зробив висновок про те, що за часів імператора Діоклетіана Херсонес втратив багато прав «вільної» держави й став ординарним провінційним містом (с. 36).

В монографії всебічно розглядається структура херсонеського суспільства. В. І. Кадеєв не обмежився характеристикою його основних соціальних прошарків (громадян, іноземців, рабів, вільновідпущеників), а й виділив у кожній з них угруповання, які виникли внаслідок посилення майнової диференціації. Зокрема, він зумів довести, що внутрішні соціально-економічні процеси та політика Риму, спрямована на підтримку можливих верств населення Херсонеса, призвели до розшарування стану його громадян на олігархічну верхівку (булєвти), дрібних власників (демоти) й люмпен-пролетарські елементи.

Скрупульозний аналіз даних епіграфіки, залучення порівняльних матеріалів з історії інших античних центрів дали В. І. Кадеєву можливість охарактеризувати права та обов'язки громадян Херсонеса.

Значний інтерес викликають сторінки монографії, присвячені інститутам рабства і вільновідпущення в місті. Автор запропонував цікаву методику виявлення імен рабів та вільновідпущеників у перших століттях н. е. (с. 51—59). Вона з успіхом може використовуватися при вивченні аналогічних проблем Боспора, Ольвії й Тіри.

Слід відзначити, що соціальні угруповання в складі населення Херсонеса виділено В. І. Кадеєвим на основі аналізу переважно епіграфічних джерел. Археологічні матеріали, хоч автор і згадує про їх наявність, ним майже не використовуються. У цьому плані, на наш погляд, заслуговують на увагу ті з них, що стосуються місцевого некрополя.

У монографії подано також невеликий, проте дуже цікавий нарис соціальної боротьби в місті, яка загалом вивчена дослідниками ще явно недостатньо.

У книзі висвітлюється державний устрій Херсонеса римської епохи, характеризуються законодавчі та виконавчі органи управління, їх функції й значення. Автор фіксує всі зміни, що відбувалися в державних інститутах міста протягом перших століть н. е. Особливо виділено питання про концентрацію політичної влади у руках нечисленної верхівки пануючого класу. Аналіз державного устрою Херсонеса подано в розділі у тісному зв'язку з історією міста, з розвитком соціальних відносин всередині міської общини.

Дослідник характеризує також етнічний склад населення Херсонеса. У вітчизняній історіографії побутує думка про значну питому вагу негрецького елемента в складі населення міста з моменту його заснування. Для розв'язання дискусійних аспектів цієї проблеми В. І. Кадеєв залучив усі наявні джерела — свідчення давніх авторів, агіографічні твори, дані епіграфіки, матеріали розкопок херсонеського городища і некрополя. Комплексне їх використання, як це зроблено у монографії, є, на наш погляд, єдино прийнятною формою підходу до аналізу проблеми.

Автор зафіксував понад 400 імен, що належали приблизно 360 жителям Херсонеса. При цьому незначна кількість негрецьких за походженням імен (усього 4%) дала йому можливість зробити висновок

про слабку порівняно з іншими античними центрами Північного Причорномор'я варваризацію населення міста, а також про абсолютне переважання греків у його складі в I—III ст. н. е. Греками за походженням, на його думку, були не лише уроженці Херсонеса, а й вихідці з міст Північного Причорномор'я та Боспора, а також певна частина офіцерів і солдатів римського гарнізону й багато вільновідпущеників.

Виділивши групу малоазійських імен та епітафій, автор зробив висновок про присутність у Херсонесі римського часу уроженців Південного Понту і Малої Азії. Цей висновок добре узгоджується з матеріалами місцевого некрополя. Так, знайдені в ньому деякі типи поховальних споруд за своїми конструктивними особливостями близькі до аналогічних пам'яток Східного Середземномор'я й Малої Азії. З посиленням впливу культури східних провінцій Римської імперії та притоком населення з цих районів, очевидно, пов'язане застосування у поховальному ритуалі Херсонеса золотих лицьових пластин і мармурових саркофагів, прикрашених гірляндами. Саме з появою малоазійської групи населення в місті з'явилися нові культури та вірування, у тому числі й християнські.

Значний інтерес викликають також матеріали про імена фракійського походження. Автор встановив, що вони з'явилися в Херсонесі у перших століттях н. е., тобто з появою в ньому вихідців з Подунав'я. Фракійцями були солдати римського гарнізону й члени їхніх сімей. Крім того, у місто прибувало цивільне населення з дунайських провінцій слідом за військовими контингентами.

Поряд з всебічним аналізом епіграфічних джерел у книзі широко використано матеріали, одержані під час розкопок херсонеського некрополя. На їх основі автор дає стислу характеристику поховального обряду і відзначає зміни, які відбулися в ньому порівняно з попередніми епохами. При цьому він докладно спиняється на тих його рисах, які використовуються дослідниками для обґрунтування висновків щодо проникнення до Херсонеса негрецьких елементів. Визначаючи етнічну належність тих чи інших поховань, В. І. Кадеєв цілком обґрунтовано відмовляється вважати окремі предмети безперечним доказом етносу похованих. Тільки комплексне використання всього матеріалу поховань, твердить він, може дати правильні висновки. Слід сказати, що застосування цієї методики змушує відмовитися від безумовного віднесення багатьох поховань, які вважалися «варварськими», до тубільного населення. Як видно з наведеного матеріалу, беззаперечних фактів присутності в некрополі Херсонеса перших століть н. е. таврів та скіфів немає. Натомість, починаючи з II ст. н. е., інфільтрація сарматів у місто стає дедалі відчутнішою.

В розділі, присвяченому етнічному складу населення, є окремі спірні положення. Так, В. І. Кадеєв вважає, що поховання з деформованими черепами з'являються у могильнику Херсонеса на межі II—III ст. н. е. (с. 122). Однак аналіз реманенту і

монет свідчить, що перші поховання з деформованими черепами в місті належать до середини II ст. До цього ж періоду відносяться й могильники Південно-Західного Криму. Перелічуючи сарматські речі у похованнях, автор рецензованої монографії навздогад називає серед них браслети із зміїними голівками (с. 121). На нашу думку, немає жодних підстав вважати ці прикраси сарматськими. Браслети та кільця із закінченням у вигляді зміїних голівок були пов'язані з цілком певними релігійними уявленнями, характерними для грецького суспільства. Вони служили не тільки прикрасами, а й виконували роль талісманів як за життя людини, так і після її смерті.

Антропоморфні стели з врізним зображенням рис людського обличчя В. І. Кадеєв схильний відносити до пам'яток, залишених тубільним населенням (с. 125). Ми що думку вважаємо помилковою. В надгробній херсонеській скульптурі елліністичного періоду основним зображувальним засобом був живопис. Тому лицьовий бік антропоморфних надгробків IV—II ст. до н. е. не має якихось рельєфних зображень, він розписувався фарбами. У перших століттях н. е. переважали кругла скульптура та надгробний рельєф. І саме зміна зображувальних засобів, а не варварський вплив була причиною зміни вигляду антропоморфів. Показовою щодо цього є група надгробків так званого варварського стилю, зокрема антропоморф, виявлений у 1960 р. Цей вапняковий надгробок є звичайною для Херсонеса антропоморфною пам'яткою із схематичним зображенням голови, шиї й плечей. Лицьовий бік його рівно отесаний, риси обличчя передані врізними лініями — художнім засобом, характерним для пізньоантичної епохи. Примітивізм і схематизм у виконанні надгробків перших століть н. е. пояснюються, очевидно, тим, що ці пам'ятки виготовлялися ремісниками, які своїми виробами задовольняли потреби незаможних верств населення. Питання про генезис примітивно виконаних надгробків I—III ст. н. е. потребує спеціальної розробки. Однак вже тепер можна твердити, що херсонеські антропоморфи з врізним зображенням людського обличчя походять не від таврських стел, а від групи типово грецьких надгробних пам'яток, являючи собою їх пізніший варіант.

Вивчення широкого кола джерел дало авторові можливість дійти обґрунтованого висновку про те, що етнічний склад населення Херсонеса дещо змінився порівняно з елліністичним часом. Однак це не привело до перетворення його в греко-варварське місто. Все це узгоджується з висловлюванням Плінія Старшого про збереження Херсонесом Таврійським свого у цілому грецького обличчя.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що з поставленими в монографії завданнями В. І. Кадеєв загалом справився. Він по-новому висвітлив цілий ряд важливих питань і вніс тим самим певний вклад у розробку давньої історії Північного Причорномор'я.

В. М. ЗУБАР (Київ),
В. Ф. МЕЩЕРЯКОВ (Харків)

ПОСТАНОВА ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ І РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПРО ПРИСУДЖЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ПРЕМІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ГАЛУЗІ НАУКИ І ТЕХНІКИ 1985 РОКУ

Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів Української РСР, розглянувши подання Комітету по Державних преміях Української РСР в галузі науки і техніки при Раді Міністрів УРСР, постановляють присудити Державні премії Української РСР 1985 року:

За підручники для вищих учбових закладів

1. Рибалці Івану Климентійовичу — докторові історичних наук, завідувачому кафедрою Харківського державного університету імені О. М. Горького, Довгополу Василю Микитовичу, докторові історичних наук (посмертно) — за підручник «Історія Української РСР» у двох частинах, опублікованих у 1978 і 1982 роках.

Секретар Центрального Комітету Компартії України
В. ЩЕРБИЦЬКИЙ

Голова Ради Міністрів Української РСР
О. ЛЯШКО

ДЕРЖАВНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА ДО ХХVІІ З'ЇЗДУ КПРС

Державна історична бібліотека (ДІБ) УРСР є однією з найбільших на Україні, єдиним у республіці спеціалізованим книгосховищем історичної літератури, науковою установою і науково-методичним центром з питань історичного краєзнавства. Головне її завдання — сприяти розвитку радянської історичної науки, пропагувати її досягнення серед широких мас трудящих, подавати допомогу науковим працівникам, викладачам вузів тощо. Щорічно її фондами користуються біля 15 тис. читачів — фахівці у галузі історії, літератури і мистецтва, викладачі, а також студенти.

У книжковому фонді ДІБ УРСР налічується майже 800 тис. примірників літератури. Найбільш повно представлено праці з питань марксизму-ленінізму, філософії, історії КПРС і Компартії України, СРСР і УРСР, всесвітньої історії та археології, економіки, політичної економії, літератури і мистецтва, історії атеїзму, а також мемуарну й художню літературу. Зберігається й значна кількість дореволюційних видань, зокрема ХVІІІ—ХІХ та початку ХХ ст.; перші книги серії «Бібліотеки наукового соціалізму», яку видавала створена Г. В. Плехановим група «Визволення праці», прижиттєві публікації творів

К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Унікальною є підбірка праць з історії України, численні збірники партійних документів революційних років.

У ДІБ УРСР зібрано колекцію дореволюційних журналів, на сторінках яких виступали В. І. Ленін, Г. В. Плеханов та інші («Нове слово», «Образование», «Жизнь», «Начало», «Мысль»).

Виконуючи рішення ХХVІ з'їзду КПРС та ХХVІ з'їзду Компартії України, наш колектив приділив особливу увагу дальшому підвищенню ролі бібліотеки як ідеологічного та науково-методичного закладу в галузі історичного краєзнавства і бібліографії історичної літератури; піднесенню ефективності й якості роботи; вдосконаленню форм обслуговування читачів; подав допомогу партійним і радянським органам в ідеологічному забезпеченні виконання планових завдань одинадцятої п'ятирічки.

Найважливіше значення співробітники ДІБ УРСР приділяють пропаганді історичної книги на основі комплексного використання найбільш ефективних форм і методів бібліотечної роботи: проведенню читачьких конференцій, тематичних, історико-літературних та літературних вечорів; ле-

нінських, суспільно-політичних, науково-атеїстичних, історико-патріотичних читань; циклів книжкових виставок, відкритих переглядів літератури, бібліографічних оглядів з урахуванням професійних та загальноосвітніх інтересів основних категорій читачів. Популярністю серед останніх користуються лекторії «Партія нас до комунізму веде», суспільно-політичні читання «Історія радянського суспільства — втілення в життя ленінських ідей», історико-краєзнавчі читання «В єдиному ряду — до загальної мети».

Підвищенню ідейного рівня пропагандистської роботи сприяло також зміцнення зв'язків з ідеологічними та науковими організаціями, вищими навчальними закладами: Київським філіалом Центрального музею В. І. Леніна, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, Секцією суспільних наук АН УРСР, Спілкою письменників України, товариством «Знання» УРСР, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури. Так, спільно з Інститутом історії партії при ЦК Компартії України було проведено науково-практичну конференцію «Відгук вогненних років», присвячену 40-річчю звільнення України від фашистських загарбників, та інші заходи, зокрема тематичні вечори «Арсенальці в тилу та на фронті», «В пам'яті та в серці навіки» та ін.

Організовувались цикли постійно діючих книжкових виставок: «В. І. Ленін і сучасність», «Питання ідеологічної боротьби на світовій арені», «Актуальні питання зовнішньої політики КПРС», «Героїв подвиги безсмертні», «Історіографія історії СРСР». Значну увагу було приділено й контрпропагандистській роботі. Бібліотека має повноцінне зібрання літератури з цієї проблематики.

Постійно організовувались цикли книжкових виставок на тему «Питання ідеологічної боротьби на світовій арені», «Актуальні питання зовнішньої політики КПРС», «Зовнішньополітична діяльність КПРС в сучасних умовах», «Особливості сучасного етапу ідеологічної боротьби», «Мистецтво та ідеологічна боротьба».

Слід кілька слів сказати й про науково-атеїстичну пропаганду. Протягом 5 років на базі бібліотеки та відділу науково-атеїстичної пропаганди Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника працює науково-атеїстичний лекторій для лекторів, пропагандистів, агітаторів «Атеїзм і релігія у сучасному світі».

За роки п'ятиріччя активізувалася робота по формуванню основної категорії читачів за рахунок залучення працівників партійних і державних організацій, учених і спеціалістів різних галузей народного господарства й культури, викладачів та студентів гуманітарних факультетів вузів. У порівнянні з 1981 р. в 1,5 раза збільшилася кількість проведених бібліотекою масових заходів та значно поліпшилась їх ефективність. Значні зміни відбулися в якісному складі читачів. За даними на початок п'ятиріччя серед них налічувалося 17% (2614), а в 1984 р. — 22% наукових працівників (2867).

Активно розвивається й інформаційно-бібліографічна система ДІБ УРСР, яка має на меті підвищення ефективності, якості та оперативності обслуговування працівників партійного і радянського апарату, ідеологічного активу, вчених, діячів культури та освіти, а також удосконалення форм одержання масової, групової та індивідуальної інформації. У бібліотечній систематично проводяться «Дні інформації», «Дні фахівця», відкриті перегляди літератури тощо.

Розширилися рамки довідково-бібліографічного обслуговування читачів за системою «Запит—відповідь», масштаби виконання усних бібліографічних довідок по телефону; письмових — за запитами замських кореспондентів (партійних, державних установ та окремих громадян), консультацій біля каталогів та картотек. За останні роки було значно поліпшено якість методичної роботи. Якщо раніше вирішувалися лише окремі питання бібліотечного краєзнавства, то нині сформувалася система методичного керівництва в цій галузі. Наші співробітники подають значну допомогу авторським колективам і обласним редколегіям томів «Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР» по Українській РСР. Бібліотека підготувала інструктивно-методичного листа, методичні рекомендації по складанню бібліографічних покажчиків пам'яток історії та культури областей, «Бібліографічний покажчик документів, матеріалів і бібліографічних посібників про пам'ятники історії і культури Української РСР».

Одним з основних їх завдань є підбір історико-краєзнавчих матеріалів для використання останніх у пропагандистській та виховній роботі. З цією метою було підготовлено рекомендації по основних напрямках пропаганди історико-краєзнавчої літератури у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, (в плані підготовки до 60-річчя утворення СРСР і 65-річчя Великого Жовтня, назустріч 80-річчю II з'їзду РСДРП, 65-річчю I з'їзду Компартії України, 80-річчю першої російської революції, здійснення заходів до 400-річчя від дня смерті І. Федорова). Співробітники ДІБ УРСР допомагають своїм колегам — працівникам обласних бібліотек — у справі організації комплексної пропаганди літератури, бойових традицій нашого народу, а також краєзнавчих матеріалів. Крайній досвід діяльності бібліотечних закладів Києва та Хмельницької області (їх кімнат бойової слави та краєзнавчих, героїко-патріотичних клубів) узагальнений і рекомендований для масового поширення в республіці.

Для підвищення кваліфікації бібліотечних працівників широко використовуються такі форми навчання, як лекції і практичні заняття в республіканському інституті підвищення кваліфікації, консультації на семінарах, заняттях шкіл передового досвіду. Щорічно проводиться огляд краєзнавчих видань, видається бібліографічний покажчик поточної літератури «Краєзнавча робота бібліотек за... рік». Широко практикується рецензування посібників з історико-краєзнавчої тематики.

Крім того, ми практикуємо поїздки на

місця. Вони дають можливість вивчати кращий досвід краєзнавчої роботи та узагальнити його (зокрема бібліотек Житомирської області по використанню історико-краєзнавчих матеріалів у пропаганді творів В. І. Леніна і літератури про нього, Дніпропетровської, Київської, Волинської та інших областей — в плані популяризації видань, присвячених 60-річчю утворення СРСР, а також Хмельницької області й Києва — історико-краєзнавчих праць до 40-річчя Великої Перемоги).

Більш ефективному й широкому використанню історичної літератури, історико-краєзнавчих матеріалів у пропагандистській та виховній роботі сприяє підготовка і публікація рекомендаційних, інформаційних та науково-допоміжних бібліографічних покажчиків з цієї тематики. В одинадцятій п'ятирічці вона набула систематичного планового характеру. Тематика цих посібників відбиває основні напрямки пропаганди літератури подібного характеру: з історії революційної боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, про досягнення Української РСР за роки Радянської влади, життя й діяльність видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави; покажчики до знаменних дат у житті нашого народу. За приклад можна взяти надруковані останнім часом покажчики «Українська РСР в братній сім'ї радянських народів», «Компартія України — бойовий загін КППС», «Актуальні питання ідеологічної боротьби на сучасному етапі», «Радіо в ідеологічних диверсіях імперіалізму проти СРСР та інших соціалістичних країн», «Іх іменами названі вулиці Києва», «До 40-річчя битви за Дніпро та визволення Києва від німецько-фа-

шистських загарбників», «Навічно в пам'яті народній» (про знищення фашистськими окупантами сіл УРСР, їх відродження в післявоєнний період) та інші.

Бібліотека видає також ряд науково-допоміжних бібліографічних посібників. Особливий інтерес у наукових працівників викликають щорічник «Історія Української РСР», який виходить з 1968 р., ретроспективні покажчики «Історія Компартії України», «Історія робітничого класу Української РСР», «Історія фабрик і заводів УРСР», «Публікації джерел з історії Києва» (2 вип.), інформаційні посібники «Нові надходження книг з історії в ДІБ УРСР», «Нові рубежі загальноосвітньої школи».

Проте система видання цих науково-бібліографічних праць вимагає свого вдосконалення. Для піднесення рівня ефективності роботи бібліотек республіки необхідно більш диференційовано готувати кадри спеціалістів в інститутах культури. Варто ввести спеціалізацію «бібліограф-краєзнавець» (як це вже практикується в ХДІК). Необхідно перебудувати процес підвищення кваліфікації фахівців, зокрема, включити в учбові плани теоретичні лекції й практичні заняття з важливих питань краєзнавчої роботи бібліотек (для всіх категорій слухачів).

Виконуючи рішення XXVII з'їзду КППС, колектив нашої бібліотеки докладатиме всіх зусиль до того, щоб сприяти справі виховання трудящих, особливо молодого покоління, в дусі беззавітної відданості ідеям марксизму-ленінізму, революційним, бойовим та трудовим традиціям партії і народу.

Л. Л. МАКАРЕНКО (Київ)

І КОЛОКВІУМ ІСТОРИКІВ СРСР І ГРЕЦІЇ

25—29 листопада 1985 р. у Москві відбувся І колоквіум істориків СРСР та Греції, на якому обговорювалися питання культури Греції епохи еллінізму, візантійської епохи суспільства, національно-визвольної боротьби грецького народу тощо. Ряд доповідей було присвячено 60-річчю встановлення дипломатичних відносин між обома країнами. Організатором проведення цього колоквіуму був Національний комітет істориків СРСР.

Радянську сторону представляли вчені Москви, Ленінграда, Києва — спеціалісти з історії давньої Греції, нової та новітньої історії Греції, російсько-грецьких і радянсько-грецьких відносин. Серед них були наукові співробітники Інститутів всесвітньої історії, історії СРСР, балканістики і слов'янознавства, археології, сходознавства АН СРСР, Інституту історії АН УРСР та інших наукових установ нашої країни. До складу грецької делегації входили співробітники центру наукових досліджень та університету (Афіни), Інституту балканістики, а також університету

м. Салоніки. Їх очолював проф. М. Сакеларіу.

Від імені істориків Радянського Союзу до учасників зустрічі з привітанням звернувся директор Інституту археології АН СРСР акад. Б. О. Рибakov. Він згадав про історичні корені взаємозв'язків народів СРСР та Греції, які йдуть з глибини століть, про взаємовплив їх культур, а також наголосив на успішному розитковій контактів між ними на сучасному етапі.

Жваво обговорювалися різні аспекти теми «Культура Греції епохи еллінізму», зокрема історії античної і середньовічної Греції з часу зародження полісів до XIV—XV ст. Проф. М. Сакеларіу (Греція) у своїй доповіді «Міські поселення у давньогрецькому світі» проаналізував дані з історії давньої Греції. У виступах д-ра істор. наук О. С. Голубцової (СРСР) «Культура еллінізму у Північному Причорномор'ї» та чл.-кор. АН СРСР Г. М. Бонгарда-Левина «Схід в античних традиціях» було висвітлено складну проблему взаємовідносин стародавніх цивілізацій.

Підбиваючи підсумки обговорення цієї теми, чл.-кор. АН СРСР З. В. Удальцова (СРСР) та проф. М. Сакеларіу (Греція) особливо підкреслили те, що у доповідях та виступах д-рів істор. наук Т. В. Блавацької, Л. П. Маринович, А. І. Павловської, канд. істор. наук Ю. В. Виноградова було розглянуто процеси взаємовпливу культур, наведено багато конкретних фактів, які дають змогу обґрунтувати висловлені ними думки.

Інша тема, яку висвітлили учасники колоквиуму, була присвячена історії візантійського суспільства та його культури. Чл.-кор. АН СРСР З. В. Удальцова у своїй доповіді показала роль візантійських традицій у культурному розвитку Європи. Канд. істор. наук С. П. Карпов (СРСР) розглянув широкі кола питань історії візантійського суспільства IX—XII ст. Жаву дискусію викликала доповідь проф. Т. Лунгіса (Греція) про суспільство й ідеологію (IX—XII ст.). В обговоренні теми взяла також участь д-ри істор. наук І. П. Медведєв, І. С. Чечуров, А. В. Хвостова, канд. істор. наук К. О. Осипова, О. Р. Бородін та інші.

Більшість виступів радянських та грецьких істориків була присвячена питанням національно-визвольної боротьби грецького народу й російсько-грецьким відносинам. Акад. О. Л. Нарочницький (СРСР) розкрив значення архівних матеріалів при вивченні цієї складної теми, спинився на деяких важливих методологічних аспектах проблеми. Проф. Г. Іонніду-Бітсіаду (Греція) показала роль російської дипломатії на другому етапі грецької революції (з кінця 1825 р. по 1830 рр.). Д-р істор. наук Г. А. Арш (СРСР) детально розповів про перебування в Росії родини грецьких патріотів Іпсіланті. Проф. Сп. Лукатос (Греція) у своїй доповіді «Російський філеллізм у боротьбі за грецьку незалежність» навів нові факти про збирання добровільних пожертвувань на потреби національно-визвольної боротьби народу цієї країни, а також дані про добровольців, які мужньо билися за свободу

Греції. А. А. Улунян (СРСР) розглянув питання взаємодії болгарського й грецького національно-визвольних рухів (кінець XVIII—початок XIX ст.). Усі ці виступи викликали жвавий обмін думками, дискусію з ряду питань теми. Підбиваючи деякі підсумки її обговорення, чл.-кор. АН УРСР, проф. П. С. Сохань (СРСР) та проф. Г. Іонніду-Бітсіаду (Греція) відзначили важливість дослідження проблеми історичної єдності двох народів, ролі Росії в боротьбі грецького народу проти іноземного панування в XIX ст.

Колоквиум істориків СРСР та Греції завершився обговоренням теми «60-річчя встановлення дипломатичних відносин між СРСР та Грецією». З інтересом присутні вислухали доповідь канд. істор. наук О. В. Соколовської (СРСР) і проф. Б. Кондиса (Греція), присвячені цій проблемі, а також чл.-кор. АН УРСР проф. П. С. Соханя та мол. наук співробіт. Н. О. Терентьєвої (СРСР) «Розвиток радянсько-грецьких зв'язків у галузі культури як фактор зміцнення миру і добросусідства між двома народами». Д-р істор. наук Н. Д. Смирнова (СРСР) та проф. М. Сакеларіу (Греція) у своєму заключному виступі відзначили, що доповіді, виголошені на засіданні, стали фінальним акордом наукової зустрічі вчених двох країн. Вони говорили про необхідність використовувати традиції минулого для встановлення добросусідських відносин між ними на сучасному етапі.

Чл.-кор. АН СРСР З. В. Удальцова, підбиваючи підсумки роботи колоквиуму, зазначила, що зустріч істориків сприятиме зміцненню співробітництва між СРСР та Грецією, а також взаєморозумінню вчених обох держав.

Учасники колоквиуму одностайно висловилися за продовження спільних розробок проблем історичних зв'язків між цими двома країнами та їх народами. Наступну зустріч на тему «Культура Еллади і Росії» намічено провести в 1987 р. у Греції.

Н. О. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

ЗАСІДАННЯ ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТА АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ

«ИСТОРИИ КЛАССОВ И СОЦИАЛЬНЫХ СЛОЕВ УКРАИНСКОЙ ССР»

У дванадцятій п'ятирічці колектив Інституту історії АН УРСР відповідно до постанови Президії АН УРСР працюватиме над підготовкою фундаментального семитомного дослідження з історії класів і соціальних верств Української РСР. Головне його завдання полягає в тому, щоб на історичному матеріалі нашої республіки глибоко проаналізувати процеси соціально-класового і міжнаціонального зближення трудящих, розкрити керівну і спрямовуючу роль КПРС у соціальному розвитку суспільства. В написанні праці візьмуть участь понад 130 провідних учених-суспіль-

ствознавців АН СРСР і АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, науково-дослідних інститутів та вузів, відповідальні працівники міністерств і відомств республіки.

20 грудня 1985 р. з нагоди початку роботи над новою темою в Інституті історії АН УРСР відбулося засідання Головної редакційної колегії та авторського колективу. З доповіддю на ньому виступив головний редактор видання, акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. В ній, зокрема, йшлося про актуальність вивчення соціаль-

но-класової структури радянського суспільства і тенденції її розвитку. В проекті нової редакції Програми КПРС, підкреслив доповідач, сформульована глобальна закономірність розвитку соціальних відносин на сучасному етапі: зближення робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, становлення безкласової структури суспільства при вирішальній ролі в цьому процесі робітничого класу. Це важливе теоретичне положення по-новому визначає завдання істориків, соціологів, учених інших спеціальностей в галузі дослідження закономірностей суспільного розвитку. Озброюючи вчених теоретичними орієнтирами в дослідженні проблем соціально-класової структури суспільства, партія чекає від них нових фундаментальних праць з аналізом історичного досвіду, прогностичними оцінками і рекомендаціями, що мали б значення для дальшої розробки соціальної політики партії.

Семи томник з історії класів і соціальних верств УРСР, сказав далі Ю. Ю. Кондуфор, за постановкою наукових проблем і структурою не повинен повторювати існуючих досліджень з цієї проблеми. У ньому слід відобразити не тільки і не тільки історію класу чи соціальної групи, а насамперед і головним чином — шлях, пройдений кожним чи кожною з них у процесі взаємозближення, закономірності просування суспільства до соціальної однорідності. Участь у семи томнику для кожного вченого пов'язана з суттєвою перебудовою звичних форм і прийомів наукової роботи. Вона вимагає відмови від ілюстративного методу дослідження, опанування філософського і, певною мірою, політекономічного понятійного апарату, вміння аналізувати історичний матеріал під новим кутом зору.

Для розв'язання головного завдання цієї фундаментальної праці, відзначив доповідач, глибокому і всебічному аналізу слід піддати насамперед закономірності й особливості соціалістичного перетворення етнічних і класових історичних спільностей, формування й розвитку радянського народу як нової історичної спільності, етапи і шляхи формування та вдосконалення загальносоюзного народногосподарського комплексу, радянського способу життя. При цьому необхідно враховувати й той

факт, що на соціальний розвиток нашого суспільства дедалі зростаючий вплив справляють процеси зближення країн соціалізму в масштабах усієї соціалістичної співдружності.

Ю. Ю. Кондуфор звернув увагу на те, що вказані проблеми можна вивчати, поперше, в рамках соціально-класової структури суспільства в цілому або ж, по-друге, в межах історії окремих класів. Кожен з цих двох шляхів має свої переваги й недоліки. В даному виданні обрано другий з них, що дасть можливість найбільш повно розкрити провідну роль робітничого класу в соціальних процесах за соціалізмом. Робітничому класу в наступному виданні буде присвячено три томи, селянству і народній інтелігенції — по два.

Про міжнародну актуальність планового видання говорив зав. відділом зарубіжної історіографії і проблем ідеологічної боротьби Інституту історії АН УРСР д-р іст. наук, проф. І. С. Хміль. Він відзначив, що розвиток соціальної структури — одне з настійних завдань, яке стоїть перед багатьма країнами світу, особливо перед державами, що розвиваються. Шляхи його розв'язання вивчаються й обговорюються як на національному, так і на міжнародному рівнях, причому відбувається це в гострій ідеологічній боротьбі. Ідеологи і політики імперіалізму намагаються нав'язати світовій громадськості свої концепції, дискредитувати марксистсько-ленінське вчення та історичний досвід реального соціалізму. Важливо тому, підкреслив І. С. Хміль, щоб історія класів і соціальних верств Української РСР висвітлювалася в плановому виданні з урахуванням того, яке місце займають порушені в ній питання в сучасній ідеологічній боротьбі, щоб на історичному досвіді нашої республіки викривалися облудність і реакційність буржуазних концепцій суспільного розвитку. Видання має бути ідеологічно загостреним.

Учасники засідання одержали необхідні документи, настанови Головної редколегії «Історії класової і соціальних слоїв Української ССР», дотримання яких сприятиме успішній роботі над підготовкою цього видання.

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В КІРОВОГРАДІ, ПРИСВЯЧЕНА 80-РІЧЧЮ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр. У РОСІЇ

3 грудня 1985 р. у Кіровограді відбулася науково-теоретична конференція, присвячена 80-річчю першої російської революції. Її організували Кіровоградський обком Компартії України, Кіровоградський державний педагогічний інститут ім. О. С. Пушкіна і обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. В роботі конференції взяли участь партійні, радянські працівники,

викладачі вузів, технікумів, вчителі історії, співробітники музеїв та архівів, краєзнавці, студенти.

Вступним словом її відкрив зав. відділом науки та учбових закладів обкому Компартії України, канд. філос. наук О. О. Решетов. На ній були заслухані доповіді: «Перша російська революція — генеральна репетиція» Великою Жовтнем (зав. лекторською групою відділу пропе-

ганди та агітації обкому Компартії України В. І. Манжул), «Більшовики Єлисаветграда в першій російській революції» (канд. іст. наук, доц. О. М. Цигульська), «Селянський рух на Єлисаветградщині в 1905—1907 рр.» (канд. іст. наук, доц. П. М. Безтака), «Профспілковий рух на Єлисаветградщині в період першої буржуазно-демократичної революції в Росії» (канд. іст. наук, доц. А. А. Богульський), «Військово-бойова робота партії більшовиків у період першої російської революції та її історичне значення» (канд. іст. наук, доц. І. Т. Артеменко), «Уродженці Єлисаветградщини — активні учасники повстання на броненосці «Потемкин» (Г. П. Горбул), «Революція 1905—1907 рр. і розвиток пісенної творчості» (Т. Ф. Брайченко), «Революція 1905—1907 рр. в радянській історичній науці» (канд. іст. наук, доц. В. К. Коржавін), «Революція 1905—1907 рр. у художній літературі» (канд. філол. наук, доц. Л. П. Смольянова), «Критика буржуазних фальсифікацій історії революції 1905—1907 рр. у Росії» (Л. М. Андреева).

Крім того, учасники конференції заслухали ряд повідомлень, присвячених висвітленню боротьби більшовицької партії за інтернаціональну єдність пролетаріату, революційним виступам окремих загонів робітничого класу, відображенню проблем першої російської революції в книгах з історії фабрик і заводів.

На конференції висловлено ряд пропозицій, пов'язаних з дальшою розробкою окремих питань революції 1905—1907 рр. їх ґрунтовним вивченням у школах, середніх та вищих навчальних закладах, а також вказувалося на необхідність більш широкого використання краєзнавчих матеріалів при викладанні відповідних тем курсів історії СРСР та історії КНРС.

Учасники конференції ознайомилися з виставкою книг, виданих до ювілейної дати, та підбіркою документів і матеріалів з фондів обласного краєзнавчого музею.

Т. І. БАБАК (Кіровоград),
О. Д. БРАЙЧЕНКО (Кіровоград)

ВШАНУВАННЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК К. І. СТЕЦЮК У ЗВ'ЯЗКУ З ЇЇ ЮВІЛЕЄМ

21 листопада 1985 р. на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування доктора історичних наук, заслуженого діяча науки Української РСР Катерини Ісаківни Стецюк з нагоди її ювілею — 80-річчя від дня народження і 50-річчя наукової та громадської діяльності.

З привітанням до ювіляра звернувся директор інституту академік АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. Він відзначив, що К. І. Стецюк, яка працювала в інституті близько 35 років, зробила значний внесок у справу історичної науки в республіці.

Про життєвий і творчий шлях вченого розповів д-р іст. наук П. К. Стоян. Зокрема, він повідомив присутніх про те, що К. І. Стецюк народилася 23 листопада 1905 р. у с. Шпички (нині Києво-Святошинського району Київської області) в родині селянина-бідняка. Після закінчення школи в с. Бровки та Білоцерківської торгово-промислової школи в 1924 р. за направленням комітету незалежних селян с. Бровки вона поступила до Київського інституту народної освіти. З 1928 р. Катерина Ісаківна працювала вчителем спочатку в трудовій школі м. Сквирі, а пізніше — в київських технікумах. У 1935 р. вона закінчила аспірантуру при Київському державному університеті із спеціальності історія СРСР.

У 1937—1938 рр. К. І. Стецюк — викладач історії народів СРСР у Київській державній консерваторії, а з 1938 р. — науковий співробітник інституту історії АН УРСР. На багаті роки Катерина Ісаківна пов'язала своє життя з цією науковою

установою. Саме тут в 1940 р. вона вступила до лав Комуністичної партії, а наступного року успішно захистила дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук.

З початком Великої Вітчизняної війни К. І. Стецюк стала політруком евакогоспітально в Горькому, а з 1942 р., як молодий спеціаліст, була відкликана для дослідної роботи до Уфі, де на той час перебувала Академія наук УРСР. З 1944 р., після повернення до Києва, вчена тривалий час поєднувала наукову роботу в Інституті історії АН УРСР з педагогічною діяльністю в Київському педагогічному інституті ім. О. М. Горького та Вищій партійній школі при ЦК Компартії України. Плідні дослідження важливих проблем історії України доби середньовіччя дозволили Катерині Ісаківні в 1960 р. захистити докторську дисертацію. Вона стала однією з перших радянських жінок на Україні, яким було присвоєно науковий ступінь доктора історичних наук.

У 1967 р. Президія Верховної Ради УРСР за великі досягнення в галузі історії присвоїла К. І. Стецюк почесне звання заслуженого діяча науки Української РСР. Вона нагороджена також багатьма медалями.

Нині Катерина Ісаківна відома як автор понад 200 наукових і науково-популярних праць, у тому числі двох фундаментальних монографій «Вплив повстання Степана Разіна на Україну» (К., 1947) і «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х рр. XVII ст.» (К., 1960). Вона брала активну участь у створенні та

ких колективних праць, як «Освободительная война 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией» (К., 1954), двотомна та багатотомна «Історія Української РСР», «Великі звершення» (К., 1967), «Історія селянства Української РСР» (К., 1967, т. 1) та ряд інших.

Від колективу співробітників відділу історії феодалізму, де тривалий час працювала К. І. Стецюк, ювіляра привітав канд. іст. наук О. І. Гуржій, який особливо відзначив те, що Катерина Ісаківна проводить велику роботу по вихованню молодих вчених-істориків. Ювіляра привітав голова Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури академік АН УРСР П. Т. Тронько. За дорученням цього товариства він вручив К. І. Стецюк Почесну грамоту, премію і цінний подару-

нок. Катерину Ісаківну поздоровили зав. кафедрою історії СРСР КДПІ ім. О. М. Горького Н. М. Кравченко, заступник голови Київського міського Товариства охорони пам'яток історії та культури Ю. А. Шульга, науковий співробітник Інституту теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури Г. Я. Щербина. Вчений секретар Інституту історії АН УРСР В. Ф. Репринцев зачитав численні поздоровчі телеграми та адреси, які надійшли на ім'я ювіляра.

У слові-відповіді Катерина Ісаківна Стецюк широко подякувала присутніх за високу оцінку її наукової і громадської діяльності.

О. І. ГУРЖІЙ (Київ),
Т. Є. ІВАНОВА (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ М. Ф. ДМИТРІЄНКО

25 жовтня 1985 року на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Відділу наукової інформації з суспільних наук АН УРСР, кандидата історичних наук М. Ф. Дмитрієнко на тему «Більшовицькі листівки України 1917—1920 рр. як історичне джерело».

Офіційні опоненти д-р іст. наук Л. М. Пушкар'ов (Інститут історії СРСР АН СРСР), д-р іст. наук М. А. Варшавчик (Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка), д-р іст. наук А. В. Лихолат (Інститут історії АН УРСР) відзначили високий науково-теоретичний рівень дисертації, яка, по суті, відкриває новий науковий напрям у дослідженні цілих масивів історичних джерел.

В обговоренні дисертації взяла участь академік АН УРСР, проф. Ю. Ю. Кондуфор, д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей та д-р іст. наук В. Ф. Шевченко. Вони підкреслили професійну майстерність дослідниці, яка зуміла всебічно показати значення більшовицьких листівок як історичного джерела при вивченні періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні.

На дисертацію і автореферат до спеціалізованої ради надійшли відгуки від кафедри історіографії та джерелознавства історичного факультету Московського університету ім. М. В. Ломоносова, кафедр історії КПРС і журналістики Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, сектора історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, відділів історико-культурних пам'яток і суспільних політичних рухів Інституту суспільних наук АН УРСР, сектора історії Жовтневої революції і громадянської війни Інституту історії АН Білоруської РСР, Інституту історії

ім. Я. С. Гросула АН Молдавської РСР, кафедри джерелознавства і архівознавства Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, кафедри історії УРСР Львівського державного університету, кафедр історії КПРС, історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету, кафедри історії УРСР, історіографії та джерелознавства Одеського державного університету, професора Академії суспільних наук при ЦК КПРС, д-ра іст. наук В. Н. Романовського, директора Інституту мовознавства АН СРСР академіка Г. В. Степанова. В них відзначено, що в дисертації ґрунтовно досліджені виявлені автором в 74-х місяцях 5 типів зберігання більшовицьких листівок та розроблено методику роботи з цією унікальною формою друку, розкрито інформативні можливості листівок як історичного джерела, проаналізовано їх у хронологічному, тематичному, топологічному і авторському аспектах, що відкриває можливість багатопланового використання історичної інформації цих джерел. Автор обґрунтувала виділення листівок у самостійний вид в системі класифікації писемних джерел, оскільки вони мають подібні ознаки структури, внутрішньої форми, єдині елементи зв'язку змісту, відіграють певну роль в системі суспільних відносин, відзначаються специфічним способом кодування інформації. У відгуках особливо наголошувалося на значенні введення до наукового обігу значної кількості фактичного матеріалу. Про наукове значення дисертації свідчить і факт широкого використання матеріалів дослідження при підготовці спецкурсів з джерелознавства в Київському, Дніпропетровському, Львівському, Одеському і Ужгородському державних університетах.

Спеціалізована рада ухвалила рішення порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження М. Ф. Дмитрієнко вченого ступеня доктора історичних наук.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

27 березня, 5 вересня і 23 жовтня 1985 р. на розширених засіданнях бюро Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи з проблеми «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду» було обговорено й схвалено теми докторських та кандидатських дисертацій і монографій.

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Ботушанський В. М. (Чернівці) — Соціально-економічні відносини і класова боротьба на селі у Північній Буковині в період капіталізму (друга половина XIX ст.— 1918 р.).

Мордвінцев В. М. (Київ) — Церковне вотчинне господарство і секуляризаційна реформа на Лівобережній Україні (друга половина XVII ст. — XVIII ст.).

Тхоржевський Р. І. (Тернопіль) — Вітчизняні паперові грошові знаки, бони та їх документація як історико-економічне джерело (на матеріалах паперових грошей, бон, що перебували в обігу на території СРСР в 1917—1925 рр.).

Швидько Г. К. (Дніпропетровськ) — Джерела по соціально-економічній історії міст Лівобережної України другої половини XVII — середини XVIII ст.

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Амбросімова С. В. (Дніпропетровськ) — Документи Литовської метрики як джерело по історії міст України першої половини XVI ст.

Бойцова О. Є. (Севастополь) — Економічні зв'язки Криму з Лівобережною Україною у другій половині XVIII ст.

Діміров М. Ф. (Одеса) — Студентський рух на Україні (1910 — лютий 1917 рр.): до проблеми гегемонії пролетаріату у демократичному русі.

Завальнюк К. В. (Вінниця) — Українсько-білоруські історичні зв'язки в першій половині XIX ст.

Заруба В. М. (Дніпропетровськ) — Спільна боротьба російського й українського народів проти агресії султанської Турції і Кримського ханства в останній чверті XVII ст.

Кіпоренко М. І. (Київ) — Робітники Києва та їх революційна боротьба (1895—1907 рр.).

Колосович А. Є. (Донецьк) — Роль пролетарської преси у революційному вихованні робітників Донбасу в період між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії.

Лихогляд М. Ф. (Вінниця) — Українсько-молдавські історичні зв'язки в період імперіалізму.

Рудько О. Г. (Чернігів) — Чернігівське земство (1865—1917 рр.).

Северинюк В. М. (Одеса) — «Союзи боротьби за визволення робітничого класу» на Україні (історіогр. проблеми).

МОНОГРАФІЇ

Верьовкін В. В. (Ровно) — Джерела по історії революційного руху в Західній Україні (1920—1939 рр.).

Опря А. В. (Кам'янець-Подільський) — Контрреволюційна діяльність православної церкви на Україні в період імперіалізму.